AZ OLVASÓ

Írások Lakatos András tiszteletére

AZ OLVASÓ

Írások Lakatos András tiszteletére

AZ OLVASÓ

Írások Lakatos András tiszteletére

Szerkesztette Fogarassy Miklós

Osiris Kiadó ~ Országos Széchényi Könyvtár
Budapest, 2009

A kötet megjelenését az Oktatási és Kulturális Minisztérium
– Magyar Könyv Alapítvány támogatta.

© Osiris Kiadó, 2009
© Országos Széchényi Könyvtár, 2009

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Várady Szabolcs
Szöveggondozó Török Judit
Tördelő Sörfőző Zsuzsa
A borító Ferenczy Károly *Napos délelőtt* című képének
felhasználásával készült
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 042 1

ELŐSZÓ

Ritkán ugyan, de akadnak szellemek, az irodalmi világnak olyan emberei, akiknek kiválósága, értéke és kritikai ítélőképessége nem publikációik számán méretik. Meglehet, azért is ritkán akadunk effajta emberekre, mert ők – alkatukból, jellemükből, igen magas fokú igényességükből és szerénységükből következően – inkább az eleven kommunikációban, a tudásukat feltáró szellemi dialógus személyességében, baráti intimitásában tudják kibontakoztatni jellemüket, tehetségüket.

Lakatos András, az irodalmár és könyvtáros ilyen ember. Barátai, hívei, munkatársai, akik e kötet lapjain írásaikkal köszöntik őt, biztosak ebben. Meg abban is, hogy ő – ha megtehette volna – legszívesebben megakadályozta volna ennek a szeretettel készült Festschriftnek a szelíd „szellemi agresszióját".

Írók, költők, filozófusok, szerkesztők, irodalmárok, könyvtárosok örömmel, odaadással vállalkoztak arra, hogy változatos műfajú és tematikájú írásaikkal a több mint hatvanöt éves Lakatos András előtt tisztelegjenek ebben a kötetben.

Fogarassy Miklós

Réz Pál

KÖSZÖNTŐ HELYETT

Lakatos András mindent tud, az égvilágon mindent.
Tudja, hogy *Az erdei lak* költői versenyének Petőfi és Tompa mellett ki volt a harmadik résztvevője, és tudja, hogy mi volt a neve annak a kávéháznak, ahová Fülep Lajos járt a múlt század tízes éveiben. Tudja, hogy ki játszotta *A nagyasszony* címszerepét az ősbemutatón, és hogy melyik darabban mondják azt: „Én megvetem magát mint férfit és megvetem mint tornatanárt!" Hogy kinek az álneve volt *lehotai* és kinek *lellei*. Hogy Domokos Mátyás miről írta szakdolgozatát, és hogy Kosztolányi Dezsőnek melyik lapban jelent meg *Ember és Világ* című rovata. Hogy ki írta a *Holnap* második antológiájának bevezető tanulmányát, és kik szólaltak fel *A tékozló ország* nevezetes hajdani vitáján. Hogy hány napig raboskodott Kazinczy Ferenc, és ki írt bírálatot a kolozsvári *Látó*ba Lövétei Lázár László verseiről. Hogy mit jelentett Bukarestnek a kolozsvári magyar „revizionistákról" Sütő András, és ki szerkesztette a forradalom idején a budapesti *Irodalmi Újság*ot. Hogy melyik könyvét jelentette meg I. Gy. betűkkel Illyés Gyula, és ki írt regényt Karinthy Frigyes kávéházának *foglalt páholy*áról. Hogy hogyan hívták Batsányi János osztrák költőnő-feleségét, és kiről mintázta Fabulyát Mándy Iván. Hogy Ottlik Géza melyik novellája jelent meg a *Nyugat* utolsó számában, és hány kiadása volt *A szegény kisgyermek panaszai*nak. Hogy hol írta első József Attila-könyvét Németh Andor, és hol jelent meg Krúdy talán legszebb kisregénye, az *Őszi versenyek*. Hogy ki volt az a színésznő, akinek a kezét Petőfi kérte meg, de végül Rozsnyay Kálmán vette nőül. Hogy melyik magyar költőnek jelent meg az első kötete, a *Kenyérszegés,* Párizsban, és kik támogatták anyagilag a *Trapéz és korlát* kiadását. Hogy ki volt Szentkuthy Miklós Cynthiájának modellje, és ki rajzolta Füst Milán *Ádvent*jének címlapját. Hogy mi a címe a darabnak, amit Hunyady Sándor édesanyja írt, és amit a budapesti Vígszínház is játszott, és milyen egyetemre iratkozott be néhány évvel halála előtt Bródy Sándor. Hogy mi volt Tömörkény, mi Heltai Jenő és mi Török Sophie eredeti neve. Hogy hol volt Végh György illegális antikváriuma (lakása) az '50-es, '60-as

években, és milyen zarándoklatról írt kis könyvet Dsida Jenő? Hogy milyen betegségben szenvedett öregkorában Arany János, és melyik francia író látogatta meg a nagybeteg Kosztolányi Dezsőt a Szent János Kórházban. Hogy hol írta a *Fehér virág*ot Kormos István, és melyik magyar költő tanított néhány évig a körmendi gimnáziumban. Hogy melyik regényét égette el Móricz Zsigmond, és melyik magyar író alkotta a *homoszexuális* szót. Hogy ki az a magyar költő, aki verset írt a gyönyörű román *fátá*król, és melyik költő nevezte következetesen *donná*knak a Lukács fürdő teraszán a hosszú combú lányokat. Hogy milyen nyelven írta Rákóczi az *Emlékiratai*t és milyen nyelven a *Vallomások*at. És tudja, hogy melyik város kapuját díszíti Jókai regényében a *három márványfej,* és tudja, hogy mi a címe Somlyó Zoltán két majdnem-pornográf versesfüzetének, amelyeket csak *sous le manteau* lehetett terjeszteni.

Csupa fontos tudnivaló.

Lakatos András tudja – manapság úgy mondják: köpi, vágja – a válaszokat. Csakhogy Lakatos András nem extrovertált ember, nem is becsvágyó – dehogyis az –, nem szeret szerepelni, nem hivalkodik ismereteivel, éppenhogy szerényen leplezi a tudását, szinte szégyelli.

De ha megkereste a könyvtárban egy szeplős filoszlány – lehetett akár szeplőtlen is –, hogy Petelei István első korszakáról írja disszertációját akadémikus professzorának, András fejből idézte a kiváló erdélyi elbeszélő korai köteteinek adatait, megjelenésük évét és helyét, majd órákig teregette a leány elé, mint lovagi köpenyt, a megsárgult hírlapokat, elővarázsolta a katalóguscédulákat, bevezette a Szinnyei kezelésének rejtelmeibe (mert az akadémikus professzor szükséges gyakorlat hiányában ezt elmulasztotta, persze és sajnos).

Vagy felhívja a *Holmi* című irodalmi szemle szerkesztője: kapott egy kiválónak látszó dolgozatot Kertbeny Károlyról, de nem sokat konyít a tárgyhoz, irodalma is kevés van róla odahaza, kérdezne – ellenőrzendő a tanulmányt – néhány adatot. – Utánanéznél, András? – És hamarosan érkeznek az adatok a szerkesztőségbe, mint gyerekek az iskolába.

Vagy… folytathatnám. Például azoknak a tekintélyes tegnapi és mai íróknak és tudósoknak hosszú lajstromával, akiknek kéziratait elsőként András olvassa és bírálja – természetesen csak reggelig tartó beszélgetések során.

Egykor minden nagyobb magyar városban élt egy-két ilyen hölgy vagy férfiú: Brassai Sámuel, Kelemen Lajos, Szinnyei József, Várkonyi Nándor, Móra Ferenc, Mészöly Gedeon, Gulyás Pál, Benkő Samu, hogy csak azokat nevezzem meg, akik hamarjában eszembe jutnak.

Rémálmaimban az a gondolat gyötör: András az utolsó?

Fogarassy Miklós

KÉT „PÁRHUZAMOS TÖRTÉNET”,

avagy „az én Lakatosom”

Ha nem is „mélységesen”, de még egyéni életünkben, barátságaink történetének esetében is „mély a múltnak kútja”. Az ember azonban örömmel ereszkedik le oda emlékeinek létrafokain, különösen ha egy számára fontos emberi kapcsolat emléktörmelékeit hozhatja fel. Az adott esetben azért is van ez kitüntetetten így, mert – s nem csak velem kapcsolatosan! – az ünnepelt különlegesen becsben tartja a barátságokat; ő aztán igazán a hűséges emberek közé tartozik.

Közel fél évszázada, a ’60-as évek elején – az akkor még a Nemzeti Múzeumban székelő – Országos Széchényi Könyvtár folyosói dohányzójában ismerkedtünk össze. András érettségi után egy esztendőn át a könyvtár könyvraktári részlegében fizikai munkásként dolgozott, jómagam meg, akkor már pár éve, az OSZK Hírlaptárában voltam „közgyűjteményi munkaerő”. A folyosói „füstölgéseik” során a két fiatalember hamar összeismerkedett és élénk beszélgetésekbe kezdett: a közös humán, irodalmi érdeklődés könnyen teremtette meg beszélgetéseik alapját. Élénk bennem az akkori benyomás: ilyen „lánglelkű”, okos, az irodalmat, a filozófia és az élet nagy dolgait elemző, mérlegelő fiút, aki alig töltötte be a tizennyolcadik évét, rajta kívül, azt hiszem, nem ismertem. Bátorság és elhivatottság lobogott benne; mintha törékeny testalkata és „gótikus” fejberendezése csak stílusos foglalatot teremtett volna szelleméhez. (Akkoriban olvastam H. Hesse *Narziss és Goldmund*ját; meglehet, Lakatos András e középkori témájú regény alakjaira emlékeztetett.) Visszaidézve hajdani benyomásaimat – és pályájának, működésének későbbi útvonalát ismerve – elmerengek: miért élt akkoriban bennem a meggyőződés, hogy hatalmas opusok fognak a tolla alól kikerülni?

Van azonban egy mondás, mely szerint „az isten görbe vonalakkal ír egyenes sorokat” – vagyis hogy a sors nem mindig (sőt gyakran nem) célszerűségi és sikerképzeteink szerint önti formába, kalapálja ki egy-egy karakter, életút emberi értékeit. (Ha egy szerencsésebb korban születik, talán olyan legendás szerkesztő személyiség lehetett volna, mint amilyen Osvát Ernő vagy Mikes Lajos volt egykoron. Ám még

az ilyen analógiák is félrevezetőek lehetnek, mert egy mellékösvényen visszacsalogatnak egyfajta szabványos „sikerorientáltságot".)

Ismeretségünk akkor még futólagos maradt: a következő évben ő már egyetemre járt. Közel egy évtizedre távol kerültünk egymástól (én levelező hallgatóként jártam az ELTE-re). Nem vesztettem el őt egészen a szemem elől. Néha összefutottunk például a Móricz Zsigmond körtér környékén, mert otthonaink nem estek messze egymástól; gyerekeink is egyazon általános iskolába jártak. Az egyetem elvégzése után András először a Szépirodalmi Kiadó lektora lett (Tandori *Töredék Hamletnek* című nevezetes első kötetének kolofonjában ott szerepel a neve), majd a KSH Társadalomstatisztikai Osztályán dolgozott – én meg az Írószövetség könyvtárosa lettem a '60-as években.

A Bíró Yvett szerkesztette szép, fekete borítós *Filmvilág* számaiban is mintegy „egymás mellett" publikáltunk; mindketten írtunk Andrzej Wajda-filmekről. Könyvtárosi pályáink vonalai, állomásai pedig – sokszor a véletlenek merő szeszélye folytán – úgy alakultak, mintha „kergetnénk egymást". Amikor elhagytam a Bajza utcai könyvtárat: a KSH-ból ő került a helyemre, azzal az akaratlan tehertétellel, hogy egy általam elkezdett átfogó állományrevízió hátramaradt feladatait is – egyebek közt – neki és munkatársainak kellett befejeznie.

'68-ban visszahívtak a Széchényibe, a Múzeum utcában székelő Könyvtártudományi és Módszertani Központ *Új Könyvek* című lapjának szerkesztőségébe. Így aztán (az engem is pártoló) Fodor András asztala mellett gyakrabban láthattam Andrást irodalmi beszélgetésbe merülve. Tudtam, a költő bizalmas hívei közé tartozik. Ott dolgozott akkor Mátis Lívia (Fodor feleségének unokahúga), a kiváló műfordító Szilágyi Tibor, Iszlai Zoltán, aki akkoriban kezdő novellista volt, pár szobával odébb Vargha Balázs… A kéthetente megjelenő lapba sok egyéb recenzens mellett Donáth Ferenc, Kenedi János, Hajnóczy Péter, Tábor Ádám, Radnóti Sándor, Lángh Júlia írt könyvismertetéseket. Aztán tettem én is egy kanyart, elmentem Esztergomba könyvtárvezetőnek, és amikor mégis visszajöttem a fővárosba, az intézet ún. Hálózati Osztályán tudtak nekem helyet szorítani. Közben András ette az írószövetségi könyvtáros keserű, Bajza utcai kenyerét… Baráti segítség azonban onnan is kimenekítette, így lettünk közvetlen osztályos kollégák a Kálvin tér sarkán álló, lepusztult, szürke OSZK-részleg második emeletén a Múzeum utcában.

Ebben a könyvtárosi-értelmiségi intézményben kötöttünk voltaképpen barátságot. András igazán szenvedélyesen olvasó ember volt, megvett sok korabeli irodalmi, filozófiai folyóiratot, és a kiolvasott számokkal ellátta a kollégáit is. Nekem akkoriban – egyebek mellett –

a közkönyvtári statisztika gondozása volt a reszortom. Őt, mint friss erőt, nem is emlékszem, milyen „módszertani” feladatra osztotta be az intézményvezetés. (Bármire is: rágta a ceruzáját a füzete fölé hajolva, különösen akkor, amikor a munkatervben előírt „anyagok” leadási határideje – mint valami szoruló hurok – kezdte fojtogatni.) Ám azt hiszem, akkor jött rá igazán a „rosszbaj”, amikor valaki kitalálta, hogy a szakma egyik legtekintélyesebb periodikájában könyvtár-statisztikai különszámot szerkesszünk kettesben. Őt társadalomstatisztikusi múltja, engem meg a hivatali kötelezettség szorított rá eme feladatra. Jártunk például volt munkahelyére, a KSH-ba, igyekezvén szerzőket toborozni a lapszám részére…

Diskurzusaink, amelyek inkább voltak irodalmi tárgyúak, mint a könyvtári szakma kérdéseit érintőek, még inkább megszaporodtak a ’70-es évek vége felé. Történt ugyanis, hogy egy hivatali átszervezésből adódóan a Múzeum utcai irodából kiköltöztettek néhányunkat egy óbudai lakótelepi panelház félkomfortos lakásából kialakított irodába, ahol körülbelül két éven át próbáltuk elvégezni a munkánkat – ő a becsületes emberek aggodalmával, én jókora cinizmussal. Azt hiszem, ekkortájt írtuk alá mind a ketten a „Chartás” tiltakozó ívet. Lett is munkahelyi fejmosás. (Később András már tartózkodott a hasonló akcióktól.) Később még „vagyonközösségbe” is kerültünk: együtt birtoklunk egy Bibó-emlékkönyvet.

Ha írtam valamit (igaz, néha hosszú kimaradásokkal), többnyire először neki mutattam meg. Nála figyelmesebb, a dicséretet és a kritikai észrevételeket tapintatosan elegyítő olvasót aligha tudok elképzelni. Többségében a biztatás, az ösztökélés volt véleményének alaphangja; bámulatos módon emlékezett korábbi dolgaimra, és összefüggéseket észrevételezett szerény munkáim között.

A párhuzamosok idővel megint szétfutottak: Lakatosnak sikerült az *Új Könyvek* szerkesztőségébe kerülni (oda, ahol korábban én szerkesztettem a társadalomtudományi rovatokat) – s ez lett pályájának egyik (nehéz ezt mondani, mégse kerülhetem el) „fénykora”. Amikor állástalanná vált kiváló értelmiségiek szövegeit gondozta, és a füstös, néha bizarr hangulatú szerkesztőségi íróasztalok körletében az ő magatartása lett a stabilitás, az alaposság, a megbízhatóság és a pontosság mércéje. S akihez az ügyfelek – írók, kritikusok, szamizdatosok és „legálisok” – szép számmal jöttek. És akikkel beszélgetni soha nem sajnálta az időt.

Minden munkahelynek, pláne egy könyvtári hivatalnak megvannak a maga rítusai, kisebb-nagyobb belső ünnepei. Ezeken különösen a szívembe zártam azt az arculatát, amit úgy nevezek, hogy „András mint társasági ember”. Ahogy harsányan fel-felkacagott, ahogy re-

mek irodalmi (és persze közéleti) anekdotákkal szórakoztatta a társaságot, ahogy széles tájékozottságát kedves szerénységgel osztotta meg kollégáival – ezek a pillanatok különös fényeket csempésztek számomra ennek az alapvetően komoly embernek a portréjára.

Párhuzamosaink – ha egészen el nem is távolodtak egymástól – újabb fázisba jutottak, amikor barátom úgy döntött: elhagyja a szerkesztőség süllyedni kezdő hajóját. Az intézményen belül „átigazolt" a Széchényi Könyvtár Olvasószolgálati Osztályára, hogy mint referenszkönyvtáros és a szabadpolcos kézikönyvtári állomány gondozója sok-sok kutató és egyetemi hallgató munkáját könnyítse meg. Jómagam mint filosz kolléga nemegyszer bolyongtam a már a Várban működő OSZK hetedik emeleti szintjén, így láthattam, hogy szolgálattevőként hogyan működik. Ha olvasó került a látóterébe (lett légyen az bárki), meg se mertem szólítani – számára a munka, a referenszszolgálat volt mindig az első. Hatalmas olvasottságát, memóriájának „winchesterét" bámulatosan tudta kamatoztatni ebben a szerepben (is). Néha most is hozzá fordulok, ha valamilyen adatban, kérdésben bizonytalankodom, vagy egy mérvadó tanácsra van szükségem.

S közben – épp ezen az ágon – lassan mégiscsak megszülettek azok a komoly irodalmári, szerkesztői munkái, amelyeket hajlandó lett a nevével is jegyezni. Ennek pontosságáról, alaposságáról több redakció *(Új Könyvek, Holmi, BUKSZ)* is tanúságot tehetett, s közben elkészült a komoly filológiai gondozást igénylő Fodor András-, Petri György-kötetekkel, illetőleg a magyar esszéisztika (Domokos Mátyás halála után „megörökölt") nagy antológiájának utómunkálataival.

Ennyi az emlékező summázata ama „görbe vonalakról", amelyekkel – állítólag – az isten képes „egyenes sorokat" írni. A mi kettőnk fél évszázados pályájának „párhuzamos vonalai" sem látszanak ma már túlontúl girbegurbának. Hálás vagyok a sorsomnak, hogy munkatársa és irodalmár-barátja lehettem.

Boka László

SAPERE AUDE

„Történetekről akartam inkább írni, nem az egyénről…"

Szövegeket kerestünk… Polcokon és agysejtjeinkben, sárguló lapokon vagy képernyőkön át, eredetiben, fordításban, olykor ferdítésben, intertextuális viszonyokat kutatva-sejtve, emlékképeket előhíva, összefüggéseket felidézve. Remélve, buzgón, egymást biztatva, fáradtság nélkül. Munkánkban és minden szabad percünkben. Olvasói kérésre, aktákat válaszolva, vagy csak magunk számára, magunk idézőjeles szórakoztatására, saját kutatásaink, szűkebb tematikáink megkívánta tudásszomjunk csillapítására. S persze a szöveg és a felfedezés, az újrafelfedezés adta öröm versenylázáért is. Olykor Jaussra meg Derridára gondolva, vagy még inkább Riffaterre-re, mintegy az ő igazát is demonstrálva, hogy az intertextus pontos meghatározhatóságának, megtalálásának hiányában is, lám, működhet az intertextualitás. Ha elbizonytalanodtunk, mindig hozzá fordultunk. Hozzá, kinek a tájékoztató könyvtárosok, a szakreferensek körében – éppúgy, mint saját generációja olykor nagyobb rivaldafényhez jutott író, irodalmár tagjai közt – régóta előkelő híre és tiszteletre méltó helye volt, s kihez minden szerénysége ellenére a hazai irodalmár-társadalom legkülönfélébb szereplői időről időre éppúgy elzarándokoltak, mint a vizsgaidőszakonként menetrendszerűen felbukkanó egyetemisták hadai.

Műalkotásokat vizsgáltunk, a szöveg létmódjáról beszéltünk… Közelről, olykor elevenébe vágva egy-egy mondattal, a közepéről kezdve, vagy lassan közelítve, kontextusok tömkelegét lefejtve róla, eljutva egy bizonyos képletes lényegig. Persze sosem az utolsóig, s mindig, mindig csak szóban. Beszélgetve. Merthogy textus és kontextus szűkebb és legszélesebb viszonylatában, képletes és szó szerinti értelmében is, olyan szerencsés helyzetben érezhettük magunkat, hogy betűk, szavak, szövegek, művek közt élve és dolgozva, a kulturális emlékezet nemzeti könyvtárként ismert tárházában próbáltuk jó kalauzokként eligazítani a járatlan látogatókat éppúgy, mint a professzionális használókat. Olykor egymást, s persze önmagunkat is. A beszélgetés örömével és szabadságával.

Megérteni tanultunk… Helyükre raktuk a könyveket, a dolgokat. Valóságosan és képletesen is. Egy jó ideig együtt gyarapítottuk a Széchényi szabadpolcos, kézikönyvtári állományát. Akkor viccesen, ma inkább büszkén mondom, hogy egykori közös tevékenységünk inkább számított kánonalakító, kánonformáló tényezőnek, mint sok más szerkesztői, fordítói, kritikusi munkánk vagy egyéb írásaink. A könyvtárba érkező köteles példányok termését heti rendszerességgel átfésülve, abból az olvasói, kutatói igények és szempontok, illetve az aktuális könyvtári lehetőségek szerint válogatva, azokról beszélgetve, mérlegelve, eszmét cserélve, kisebb-nagyobb irodalomtörténeti traktátusokat folytatva haladtunk, teljességre törekedve, a teljesség lehetetlenségének biztos tudatában. Azóta is hálás vagyok ezért az időszakért! A tájékoztatók közt nem volt túlzás azt mondani: az itt eltöltött időszakból második egyetemnek felelt meg egy-egy évad.

Ha valaki mindezt azzá tette számomra, ő mindenképpen! Ő, aki sokunk számára most is valamiféle par excellence olvasó és kalauz egyben, akiben a teljes Gutenberg-galaxis él és újraszületik. A kulturális áthagyományozás szakralitását megkötő rítusaiban nem, mérhetetlen jelentőségét az értelmezéshez szükséges szabadságban viszont újra és újra valló, vállaló, felismerő ember. A nagybetűs Olvasó, mondhatnám, ha évekkel előttem nem fogalmazták volna már meg, nem írták volna már le oly találóan, minuciózusan és precízen, s mellé nem rajzolták volna meg lényének intellektuális feszességében, küszködéseiben és kínjaiban is megkapóan emberi, barátságos voltát oly érzékletesen és megrettentően pontosan. Ha más szavakat, jelzőket keresnék, leginkább a kánonok többszólamúságának értelmét, esélyét hordozó, azt megtartó, éltető individuumhoz jutnék, vagyis lényegében ugyanide, egyfajta eszményi olvasó, értelmező képéhez. Nem túlzóan, s nem nagy szavakat keresve. Merthogy ő, aki az irodalomban méltatlanul engem nevez „kánontudornak", miközben mindannyiunknál jobban, közelebbről ismeri a kánonok működését, mechanizmusait, gyakorlati hátterét és kirekesztő tapasztalatait, alkatilag ódzkodik mindenfajta dicsérettől és ünneplástól. Pedig az ókori világ bölcseinek rezignált derűjéből, a zsidó kánonalapítók szövegismeretre vonatkozó rituális tekintélyéből és a görög filozófusok folyton megújuló szellemi szabadságából egyaránt összegyúrt európéer olvasói szellemet hordozza, s így nyúl minden szöveghez. Szakavatottan, felkészülten, végtelen olvasottsággal és alázattal.

Mikor mellé kerültem, nyilván túlzón, úgy fogadott, mint régi ismerőst, mint ígéretes pályatársat. Akkor még nem tudtam, hogy valóban olvasta egy-két kezdő írásom. Aztán elkezdődtek beszélgetéseink. Egyre gyakrabban, nyíltan, elemzőn s egyenrangúan. Akkor

már láttam, hogy eszmékben és eszményekben is nagyjából azonos az érdeklődési körünk, de csak fokozatosan ébredtem rá, hogy az irodalom terén a legkisebb összefüggéseket is ismeri, hogy a kollektív emlékezést mintegy nyelvi úton, szóban valósítja meg, de úgy, hogy nem valamiféle kötött, rögzített szövegkánont mozgat, hanem a szövegek kozmoszát járja be, annak végtelenségének a tudata irányítja. Néhányunknak egyenesen az az érzése támadt vele kapcsolatban, hogy mindent olvas. Kivétel nélkül. Talán ennél is fantasztikusabb, hogy sosem irigylésre okot adóan, hanem lényétől, személyétől lenyűgözve, önmaga számára is ösztönzőleg emlegette ezt körülötte mindenki.

Pár ilyen embert ismerek mindösszesen, aki fejében tartva minden korábbi kiadást, könyvtörténeti fejleményt, az íráshoz, szerzőhöz, kiadóhoz vagy éppen annak könyvtári sorsához, későbbi utóéletéhez kapcsolódó eseményt, anekdotát kapásból idéz, s mindig páratlanul izgalmas szellemi hátteret vázol fel. A legkisebb részletre is pontosan emlékszik, bámulatos memóriájánál csak végtelen olvasottsága nagyobb. Aki nem akar kánonszerűen olvasni, ha az a vaskalaposság és az eleve előírt szabályrendszerek szinonimája, s nem tud nem kánonszerűen olvasni, amennyiben az újraolvashatóság és a többszöri befogadás esélyeit értékkritériumnak tekinti. Aki mintegy demonstrálja az örök kánonközöttiség állapotát, akitől tanulni lehetne az ideológiákon és téveszméken kívüliséget, a racionalitást és az objektív szemlélődést, az olvasás adta örömöt, s ennél az örömnél is nagyobb, létszükségszerű megnyilatkozásokat, s mindezekben az egyéni olvasatok szabadságát, gazdagságát, vagyis az értelmezés végtelenségének a felszabadító tudatát. S mindeközben mindenben azt a fajta alaposságot és részre nem hajlást, melyet legfeljebb irigyelni lehet, eltanulni aligha, ellesni is csak nagyon-nagyon nehezen. S ez nem jelenti azt, hogy az ember ne vállalná saját elfogultságait, preferenciáit, rögeszméit. Nem jellegtelenséget vállal ugyanis, amelyre mindezek feladása késztetné, hanem időigényes és sokak szerint egyáltalán nem kifizetődő tevékenységgel egyfajta átvitt értelmű otthont épít, mely a szellemi tájékozódás mai felgyorsult tempójában és igényei közt szükségszerűen befogadó, ugyanakkor értékek védelmére is kötelez.

Elek Artúr-i figuraként vonzódik a szépirodalomban egyszerre a régihez és az újhoz, az összetett irodalomtörténeti hagyomány megkötő momentumaira viszont sokszor éppolyan mosolyogva vagy megmosolyogtatón tekint, mint egy-egy fiatalos, az akadémikussággal és szaktekintéllyel szembemenő törekvés üdvösen zavaró eredményeire. Emlékszem, meglepően naprakésznek mutatkozott a különböző

kritikai diskurzusok mai érvrendszereivel, szótárkészletével, azok argumentációs bázisát elfogadó vagy éppen kikezdeni igyekvő hazai állapotokban a kortárs iskolák és szekértáborok viszonyrendszerével. Ilyen irányú beszélgetéseinkből, a rövidebb-hosszabb megnyilatkozásokból kivillanó elme örökmozgó kavalkádját figyelve, bevallom, én leginkább a kínnal és örömmel, de szüntelenül sorjázó kérdéseit, termékeny szkepszisét csodáltam. Mindezek mellett azt, ahogyan pazar előrelátással tudta kitapintani a lehetséges hatásfokozatokat, a kritikai élek olykor szekértáborok megszabta villanásait s a szakadékok és lövészárkok jellegzetes mélységét, előrelátható irányát. Ha irodalomról, szövegértelmezésről volt szó, a beszélgetés nála, akarva-akaratlanul – még egy Manfred Frankkal is szembeszállva – nem hermeneutika és neostrukturalizmus különbségeinek, mint inkább azonosságainak a lehetőségét demonstrálta. S mert a racionális szövegértelmezés válsága az objektivizmus esélytelenségét is tudatosította, az egyéni olvasat és értelmezés szabadságát a minuciózus klaszszika-filológia hálátlan feladataként is megkerülhetetlen tényfeltáró munkájával ötvözte. Értékőrzést és újítást egyszerre feltételezve, talán kimondatlanul is arra gondolva: vállalni kell az irodalom és az egyéb művészeti ágak összehasonlításával járó időt és kockázatot, helyi hagyományokat vizsgálni kell éppúgy, mint időben vagy térben távolabbi kultúrák műveit. Tág értelemben vett közvetítői, fordítói – ma azt mondanám: paraklétoszi, tehát –, olykor védői szerepkörben is eljárni.

A nagybetűs Olvasó mellett ma is egyfajta ideális értelmezőnek látom, akitől többek közt az eszmecserék során kölcsönös türelmet s a másik fél érveinek a megértésére irányuló nyíltságot lehet tanulni. S persze mindezek mögött az alaposságra, teljességre törekvést. Pedig küzdő, küszködő elme ő is, saját kérdéseinek, aggodalmainak kínnal megszült szavakba öntéséhez pontos kifejezéseket kereső. Akinél a befogadói sokféleség az összehasonlítás és a rendszerezés igényét is mindig magában rejti, ám ez a filológia nem korlátozza az interpretáció egyéni módozatait. Aki szövegekre mint önálló léttel bíró esztétikai imperativusokra és valamiképpen áthagyományozandó, irodalomszociológiailag is megőrzendő entitásokra – akár külön történetekre is – egyszerre tekint. Mindkettő a megújítókészséget és az önmagán leginkább az értelmezésben túllépni képes individuum egyéni szabadságának eszközét jelenti, ugyanakkor a hagyománytörténés belátó alázatának, elfogadásának szükségszerűségét is hordozza. Aki figyelmeztet a szöveguniverzum determináló hatására, nem merül el áramlatok és gyűjtőfogalmak divatos örvényében, ugyanakkor nem hisz a kitüntetett jelentésben sem, s az efféle ókori, pür-

róni szkepticizmust sem felforgató szándékkal, sokkalta inkább lételemként éli meg napi olvasásigényének végeláthatatlan csillapítása közben. A hagyományt és az intézményesült gondolkodást is egyszerre ruházza fel értékkel és ostorozza folyamatos kérdéseivel, szkepticizmusával. Tudja, a szellemnek nincs sem neme, sem egyéb külső felismerhető jegye; csupán az alkotó tehetség s a megalkotottság látszólagos nyelvi egyeduralma világlik át minden alkotáson. Ahogyan azt is, mindezek ellenére politikai, ideológiai szempontok gyakran elfedhetik a művészi értékelést – s fejből sorol tucatnyi példát egyes művek recepciótörténeti anomáliáira –, mintegy demonstrálva, hogy a kiemelés vagy a torzítás, akárcsak a hosszabb elhallgatás végzetes nyomot hagyhat, mely nyomot a hatástörténetben teljesen megsemmisíteni, eltörölni vagy ignorálni aligha lehet. Kérdések átpolitizálásától, az etnikai vagy nemi identitás, illetve a különböző szociális csoportosulások irodalomba importált felemás értékítéletétől távolságot tart, de teljesen nem zárkózik el tőlük. Talán nem tévedek, ha azt állítom: hinni aligha hisz bennük, ahogyan abban sem, hogy az irodalom s általában a kultúra csupán „retorika" kérdése lenne. A kulturális művek elemzésének strukturalista modelljéből mindenesetre éppúgy hasznos tapasztalatokat képes leszűrni, mint a legújabb irányok kultúrakutatásban feloldó olvasásanalízisének összetett értelmezői keretrendszeréből. Mint aki valahol sejti, tudja, érzi, hagyományt megőrizni aligha, mindig inkább csak teremteni, pontosabban újrateremteni lehet. Jelzetek és jelszavak nélkül… Talán csak egyetlen, ám életbe vágó elvárással: „Sapere aude" – vagyis: merj gondolkozni! Lénye sugározza ezt. Emlékszem, valamely művészeti alkotás, mű, esemény, történet kapcsán rendszerint alázattal kérdezett olyan ügyekről is, melyekről alighanem mindnyájunknál többet tudott. Kitüntető figyelmével, őszinte véleményével közben észrevétlenül is látni, kérdezni tanított. Ilyenkor a beszédnek, beszélgetésnek azt a manapság ritka, értéktelített, eredeti változatát kaptam tőle, mely sosem invariáns információk közlésére és befogadására redukálódott, hanem valamiféle eredeti állapothoz közelített, divinatorikus irányba tolódott.

Akármit is írnék róla, szükségszerűen töredékes maradna a kép… Ha azt kérdeznék tőlem, milyen ő emberként, azt mondanám: halk, szelíd, derűs, szerény. De olykor keserű, mert szenvedélyesen keresi az igazságot. Kollégám, mentorom, barátom. Ha van valaki, akinek a véleménye számít, valakiről, valamiről, önmagamról, ő mindenképpen az. Közben olyannyira szellemi lény, hogy alkatilag is idegen mindenféle irányítástól, vezetői szereptől, döntési formától. Klaszszikus értelemben vett tanítványai nincsenek is. Valószínűleg tilta-

kozna is ellene, hogy ő bárkinek mentora vagy példaképe lehetne. Sokaknak, mondhatnám majdnem mindenkinek segítsége, segítő kollégája, megbecsült kalauza, ám keveseknek közeli barátja. Ha egy kissé annak tarthatom magam, a kevesek közül is a sorsszerűségnek, néhány szerencsés pillanatnak, bizonyára évek és események szerencsés egybejátszásának is köszönhetem mindezt.

Visszahozhatatlanul rohan az idő. Több éve már, hogy nem dolgozunk együtt. A múlt idő kényszerűen furcsa használata nem az ő, hanem az én továbblépésemnek köszönhető. Ő szerencsére még most is olvasók generációinak magyaráz, s valahol II. 4.31, 6.7 vagy 5.3 között segít eligazodni azoknak, akik a könyvek labirintusában igazi kalauzra vágynak. Nem olyanra, aki csupán a megfelelő helyre, megfelelő kötethez igazítja őket, hanem aki megtanítja ott időzni, belemerülni, világokban elmerengeni a feltárni szándékozókat és az örök keresőket… Ahogyan egykor talán engem is.

~

Ő, aki egyes alkotások értelmezéseikor, bizonyos – magukat kritikainak valló – diskurzusok esetében a szerzőre utaló s a mű fölött gyakorta elsikló, túlzó vagy egyenesen kultikus jelzők áradatát legalább annyira gunyoros mosollyal konstatálta, mint én, most a tőle megszokott szerénységgel, legyintve, talán még dühösen is, bizonyára megmosolyogtatónak találja e sorokat…

Budapest, 2008. András havában

Kenedi János

AZ OLVASÓ

A kilencvenes évek közepéig a Széchényi Könyvtárban „éltem". Sose voltam ott közalkalmazott, 1967-től kezdve hol a „nagyolvasóból", hol a „a hírlaptárból" sétáltam le a „zárt iratok tárába", és a Múzeum körúti épület földszintjén olvastam az államilag tiltott irodalmat, a cenzúraosztályt vezető Markovits Györgyi és helyettese, Somogyi Pálné hallgatólagos jóváhagyásával (és – úgy sejtem – Vezér Erzsébet előlem is elhallgatott, diszkrét protekciójával). A „zárt osztály" raktárosa – amúgy Örley István újrafelfedezője és prózájának sajtó alá rendezője –, Pergel Ferenc nem győzte az olvasóasztalra hordani az indexen lévő hírlapokat és könyveket.

Micsoda understatement! Még hogy „olvastam"? Nem olvastam én, inkább lubickoltam, szinte *kéjelegtem* az index alá vont irodalomban! (Hogy a különbség szabatos jellemzése végett klasszikust citáljak, Nádasdy Ádámék néhai Dohány utcai takarítónőjét idézem, aki a ház gangján a szomszédnak imigyen panaszkodott munkaadójára és nejére: „Nemcsak hogy nem átallnak fényes nappal bujálkodni, de még kéjelegnek is!")

Egyszóval, egy csengetés: valaki kikukucskált a börtönbe zárt irodalom páncélajtaján. Még egy ajtón áthaladva először vehettem a kezembe a *Harmadik ut*at – Bibó tanulmányainak 1960-ban, Londonban, Szabó Zoltán által összegyűjtött, előszóval ellátott politikai írásainak válogatását –, azután rávetettem magam Szabó Zoltán ötvenhatos folyóiratára, a *Magyar Szó*ra. E lap szerzőit követve akadtam rá Révai Andrásra, akinél aligha írtak értőbb elemzést Bibó politikai filozófiájának eredeteiről, mint amelyet szintén Szabó Zoltán rendezett sajtó alá, a *Túlsó partról* címmel, ugyancsak Londonban publikált kötetben. Így (és *itt*) habarodtam bele a liberális és baloldali emigráció publikációiba, nemcsak Jászi, Polányi, Kolnai Aurél száműzetésben megjelent könyveibe és lapjaiba, de az '56 után Londonban, később Párizsban megjelenő *Irodalmi Újság*ba, a *Magyar Füzetek*be is. És

hát Markovits Györgyi rakta elém a könyveket. Ő adta a kezembe Cs. Szabó László *Ország és irodalom* (1963) című gúnyiratát a Kádár-korszak kultúrpolitikájáról, s mihelyt behajtottam az utolsó oldalt, máris nyargaltam vissza, fel a „nagyolvasóba", mit is írt az esszéköteteiben Cs. Szabó, a *Haza és nagyvilág*ban, a *Doveri átkelés*ben, a *Két part*-ban vagy a *Levelek száműzetésből* címűben, még a harmincas-negyvenes években, míg aztán neki kellett egy doveri átkeléssel a két part közül a túlsónál kikötnie, s leveleit az önkéntes száműzetésből, a BBC magyar osztályáról küldenie, nyugati könyvei pedig a „zárt osztályon" végezték. (A „Másik Magyarországot" alapító *Nyugat* és *Magyar Csillag* vele közel egyenrangú kritikustársaival – Szerb Antallal és Halász Gáborral – jóval komiszabbul végzett a sors.)

Számomra paradicsomi volt az élet a bebörtönzött irodalom körzetében. Általában hat-hét komor öregúr ülte körül az olvasóasztalt, télen-nyáron zárt ingben, mandzsettával, nyakkendőben, élére vasalt nadrágban. Pókerarccal nézték a lapjárást. Közülük csak egyikükkel voltam korábbról ismeretségben: mindig délután érkezett, egy és ugyanazon halszálkás tweedzakóban. Leült, s Pergel Ferenc máris osztotta számára a *lapot,* egy-két bekötött, 1945 előtti újságot. Ottlik Géza – mert ő volt ez az úr – megnézte, mit kapott, ránézett a bordába kötött hírlap gerincén jelzett címére/évére, rutinos mozdulattal rányitott a hétvégi mellékletre, s menten elmélyedt a bridzs rovatba. Szétrebbenteni ezt az összeszokott irodalmi társaságot legfeljebb kétszer-háromszor egy évben figyelmeztetett riasztólövés. Cika – vagyis az osztályvezető-helyettes, Somogyi Pálné – bejött az olvasóba, jellegzetes mozdulattal összekulcsolt ujjain erőset roppantott, de mindössze ennyit mondott: „Hát, uraim, elnézést…" Ilyenkor mindannyian felkerekedtünk, átnyomultunk a szomszédos szobába, és kussoltunk. Percek múlva csengettek a páncélajtón, jövés-menés, ajtónyitás/zárás, mindenki tudta: Aczél elvtárs „letelefonáltatott" Markovits Györgyinek, hogy sürgős szüksége lenne valami virtigli fölforgató irodalomra, néhány indexen lévő könyvre. Nyoma sem volt annak, hogy Aczél elvtárs sofőrjének egyszer is szemet szúrt volna, hogy hat-hét nyitott hírlap, könyv hever egymás mellett az asztalon, olvasó viszont egy szál sem. Noha a fogason lógott néhány borzalino-, panama-, zergetollas stüszikalap, szezonja válogatta… Olykor barett is, a francia maquisard-ok szezontól független fejfedője.

Éppen az idő tájt (1978–1979-ben) jelent meg az újvidéki *Híd*ban Ottlik megkésett csatatéri jelentése a *Nyugat* utóvédérejének, a Másik Magyarországnak állapotáról: „Egyikünk se ment máglyára, dalolva velszi bárd, Isten segítségével, de hogy a rettegés és gyűlölet – a »személyi kultusz« – milyen műveket és mennyit ölt meg irodalmunkban, elsősorban a nagy műveket, amelyek mind szeretetből, szerelemből, lángoló nagylelkűségből táplálkoznak, a gyűlöletben elsorvadnak – mi, mennyi, hogyan pusztult el születése előtt? –, ki tudná megmondani? Hitler leverésével mi győztünk, magyar írók. De író nem állhat a hatalom napos oldalán. Nagy vitális energiák, nem regenerálódó idegsejtek pazarlódtak el pusztán arra, hogy megőrizzük a civil becsületünket, emberi méltóságunkat. Más országnak talán lehet jó írója rossz jellemmel. Mi ehhez kicsi ország vagyunk, úgy látszik. Nálunk, furcsa módon, a jellembeli gyengeség, gyávaság vagy magánéletbeli »linkség«, enyhe csirkefogóság is áttételessé válik, mállasztani kezdi az írói tehetséget is. Látnunk kellett. És még ha a fiatalabbak, a legfiatalabbak közül is a legjobb íróink is látnák azt – a *Nyugat* hagyatékát –, »nagyhatalmi« örökségünket ők is, ki-ki a maga módján, féltékenyen őrizni látszanak…"

Hogy miért épp a könyvtár zárt osztálya a „vitális energiák" forrása, mitől lehet az Ottlik szerint nem „regenerálódó idegsejtek" felélesztésével mégis *itt* kísérletezni, ma se tudnám megmondani, akkor is csupán leküzdhetetlen érdeklődést éreztem a Másik Magyarország felfedezése iránt.

~

Látva az '56-os forradalom historiográfiája iránti mindinkább növekvő érdeklődésemet, az osztályvezető asszony elém helyezte Márai Sándor 1958–1967-es *Napló*ját. Kissé fanyalogtam a jelzők túlburjánzásán, mire kihozta 1943–1944-es *Napló*ját is, ami viszont szálkás, száraz és nyelvi cirkalmaktól mentes szöveg volt. Megvilágítóbb erejű emlékiratot se addig, se később nem olvastam sokat a magyarországi vészkorszak előtt széthullott keresztény középosztályról. Látva felhevülésemet, Markovits Györgyi küldött Pergellel egy ruháskosárnyi Márai-regényt a két világháború közti korszakból. (*Féltékenyek, Sértődöttek, Zendülők* stb. stb.). Eltekintve egy-két útinaplótól, ezek affektáltsága örökre elvette a kedvemet Márai szépirodalmának olvasásától. Kínnal-keservvel vallottam meg véleményemet Markovits Györgyinek. Felszökkenő szemöldökéből, szembogarának felgyorsuló mozgásából láttam, véleményemet hálátlanságnak veszi. Végtére amit a cenzúra tilt, annak értékesnek kell lenni (leszámítva a hungarista és fasiszta irodalmat, amelyet ő is, én is egyformán rühellet-

tünk). Bár Márai szépprózájának az övével ellentétes megítélése után érzékelhetően csökkent irántam tanúsított rokonszenve, évekkel később (talán a nyolcvanas évek elején?), engesztelhetetlenül megharagudott rám.

Egy délelőtt a „hírlaptárból" lementem a „zárt osztályra". Csengettem. A kialakult szokásoktól eltérően Markovits Györgyi várt a páncélajtó belső oldalán: „Ha van egy perce, kérem, jöjjön be hozzám!" Már nyitotta is irodája ajtaját. Beléptem, s íróasztalán megláttam a *Profil*t, szalagos irományfedeléből kibontva az írógéppel írott oldalakat, nyitott címoldallal: „Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból. – Összeállította: Kenedi János". Én elpirultam, Györgyi arca vörhenyes lett a pulykaméregtől. „Hogy képzeli, János, hogy maga *idejár* legalább tíz éve, és meg se kérdezi tőlem, hogy van-e nyilvánosságra szánt, de visszautasított írásom?! Mi a fenét képzel maga, mi az én *profilom?* Miért csináltam én három könyvet is a cenzúrázott irodalomról, ha ugyan nem nyilvánosságra szántam? Fogarassy kollégát, Lakatos kollégát bezzeg megkérdezi, van-e kicenzúrázott írásuk, *de engem nem mer megkérdezni?* Épp engem nem, aki tele vagyok a cenzúráról szóló kicenzúrázott tanulmányokkal?" – s elkezdte egyenként kiráncigálni íróasztalfiókjait, egymás után mindegyiket, üssem csak bele az orrom!

– Tessék, tessék, nézzen bele, ezeket a tanulmányokat nem vagyok képes publikálni a sajtórendészetről, s erre jön maga a szamizdatjával, és tüstént rajtam kezdi gyakorolni a cenzúrát! Mert ahhoz van elég mersze, hogy *ide*járjon az osztályra olvasgatni, de ahhoz nincs erkölcsi bátorsága, hogy egyetlenegy kérdést feltegyen nekem?!

Sejtelmem sincs, hogyan keveredtem ki Markovits Györgyi irodájából, csupán arra emlékszem, mentségemre nem hoztam fel semmit sem. Lehorgasztottam a fejem. Eltelve szégyennel, ültem a Múzeumkert Pollack Mihály téri oldalán, egy padon, bambán és gépiesen adogattam az egyhatvanas kekszet Buster kutyám szájába, mert azokban az években nem járult hozzá, hogy hosszabb időre elmenjek otthonról nélküle. Reggel letettem a pad elé a pórázát, mellé (a portás lavórjában) vizet, aztán a „nagyolvasó" ablakában letelepedtem az egyik kisasztalhoz, óránként kinyitottam az ablakot, leszóltam neki egykét szót, jelezve, hogy megvagyok. (Az olvasóknak szemük se rebbent, nem én voltam az egyetlen őrült a könyvtárban, aki mint egy müezzin a mecset tornyából, bűvszavakat mormog a várakozó hívőknek, ami persze érthetetlen a más nyelvű és más vallású hallgatóságnak. Állandóan ott volt például Zűsz István teremszolga, aki kézzel horgolt, színes hálósipkát viselt, mezítelen felsőtestén télen-nyáron lódenkabátot hordott, s ha ismerős jött szembe vele, kitárta lebernye-

gének szárnyait, a két biztosítótűvel csatolt papírlapon pedig az állt: *„Ki lát itt tisztán? / Zűsz István!”* De csakis szombatonként jelent meg egy honvéd sipkáján darutollat viselő, egyenruhás alak, aki a „nagyolvasó” pultja elé járulva összecsapta birgerlicsizmája sarkait, fejével bólintott, s Maszi, az inspekciós teremfelügyelő reggel kilenckor menten hozta a raktárból, este kilenckor pedig vitte vissza a könyvállványok közé a paramilitáris erő irodalmi munkásságának hétről hétre gyarapodó fejezeteit, amelyek hét közben vártak rá egy nemzetiszínű madzaggal átkötött szalagos irományfedélben. Nemcsak én tanultam ettől a bizarr illetőtől – s rászoktam arra, hogy a várható házkutatások miatt kéziratait a Széchényi Könyvtár raktárában, s ne otthon tartsam –, de a demokratikus ellenzék szamizdatjai is sokat köszönhetnek a nyalka hungarista ötletének, amire majd később amúgy is rátérek.)

Kutyám füle tövét simogatva, úgy-ahogy összeszedtem magam. Leforrázva az igazsággal, amit Markovits Györgyi rám öntött, visszakullogtam a „hírlaptárba”.

Akkoriban kezdtem módszeresebben foglalkozni a Másik Magyarország legális fórumával, a *Szellemi Honvédelem*mel, Szabó Zoltán 1939–1944 közti rovatával a *Magyar Nemzet*ben, de még beláthatatlan távolságra voltam attól, hogy a publicisztikák sajtó alá rendezéséhez a szerző engedélyét kérjem (és hogy ő megadja, sőt keressen hozzá kiadót, a Múzeum körúthoz felettébb közeli, Washington DC-ben, az Occidental Presst). Jó néhány év kellett még e csonka kiadvány megjelenéséhez, a tetejében mindinkább lóhalálában kellett dolgozni, mert már kihirdették a könyvtár kitelepítésének dátumát, s azt is, hogy a hurcolkodás alatt olvasni nem lehet. Az ebzárlat alá helyezett, megszállott olvasók gondján is Vezér Erzsébet segített. Összeboronált egy nagy munkabírású és kiváló tehetségű filosszal, Gyurgyák Jánossal. Ő a bibliográfiát állította össze – akkor már a *Szellemi Honvédelem*től feltámadt mohóság eredményeként az *Összes Művek* valamennyi 1948 előtti publicisztikájához is –, én pedig a lapokat, cikket hajtottam fel, xeroxoztam, szerkesztettem, korrigáltam őket (s tettem még valamit, amiről *két kitérő* után számolok majd be). Civil ügyünkre való tekintettel, Dérczy Péter teremfelügyelő, Szente Péter főraktáros engedélyével, Sövény Zoltán raktáros segítségével, már csak mi ketten járhattunk be Gyurgyákkal a lebontásra ítélt hírlaptári olvasóba. Reggel kilenckor érkeztünk, este kilenckor távoztunk, Szabó Zoltán írásai iránti szerelemben, boldog vadházasságban, „fényes nappal kéjelegtünk”, már bontot-

ták fejünk fölül a tetőt, amikor ki-ki hazavánszorgott az ágyába, a saját felesége mellé. Mi oltottuk le – utolsó olvasóként – a lámpát a Múzem körúti „hírlaptárban".

Markovits Györgyi 1985-ben halt meg, épp abban az esztendőben, amikor a Széchényi Könyvtárt kizsuppolták a Nemzeti Múzeum épületéből, és kényszerlakhely-kiutalási határozattal a Várba száműzték, mintha a költöztetés a közművelődés javát, mellesleg a raktározási gondok enyhítését is szolgálná. Egyik kultúrpolitikai elgondolás se vált be, a tévedés egyetlen haszonélvezője alighanem én voltam Horthy kormányzó gigantikus épületmonstrumában, amely leginkább arra emlékeztetett, mintha a Lenin–Sztálin-mauzóleum kapuját megnyitották volna tömeges látogatók számára, azaz egyszerre százak nyomulhattak be a kriptába.

A „nagyolvasó", a „hírlaptár" és a „zárt osztály" (immáron Cika, Somogyi Pálné vezetésével) egyetlen emeleti szintre került, nem kellett hát járkálni az épület traktusai között. Habár ez belsőépítészeti tér-kép, így sematikus ábrázolat. Hogy korrigálhassam, két kitérőt is kell tennem.

Az első kitérő egy épületszinttel lejjebb vezet. Megnyílt előttem a „kézirattár" (ahová nem jártam be a Múzeum körúti épületben, még csak nem is tudtam, mekkora szükségem lett volna rá). A Bródy Sándor utcával párhuzamos, szakkatalógus-folyosón, mindig csak Szabó János asztaláig jutottam el. Tőle – aki nemcsak hogy a balfi halálmenetben 1945-ben, Szerb Antallal és Sárközi Györggyel együtt meggyilkolt Halász Gábor hivatalosan „kinevezett könyvtárnok" ablak menti kiszögellésben álló asztalánál ült, de a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* főbb esszéistáinak műveltségével is rendelkezett – kérdeztem ezt vagy azt, azután Szabó János az égre emelte tekintetét, ráncolta a homlokát, szemüvegét a szivarzsebébe tette, felpattant (suhogott mögötte panyókára vetett indigókék köpönyege), kihúzott egy fiókot, megnézett egy katalóguscédulát, netán kiemelt egy különlenyomatot, majd továbbnyargalt, s a „nagyolvasóban", esetleg a „hírlaptárban" még a kezembe is nyomta a keresett írást. Afféle két lábon járó „olvasószolgálat" volt ő, mint mainapság a nyugdíjas Lakatos András. További tudásért nem látszott érdemesnek az asztalánál messzebb menni. Nos, a Várban, a Szabó Zoltán összkiadáshoz további tudásért a „kézirattárba" kellett járni. Kellett?

Dehogy kellett! *Lehetett,* mert az osztályvezetővel, Karsay Orsolyával újabb édenkerti élet kezdődött. A Szabó Zoltán *Összegyűjtött Munkái*hoz készítendő jegyzetek kedvéért az író kortársainak leveleit, naplóit, egyéb hagyatéki anyagokat szükségeltetett megismerni. Mire a feltárható forrásanyag elfogyott, én már befészkeltem magam a szobájába – akadt egy üres íróasztal és egy szabad szék, épp Orsolyával szemközt. Újabb források után kellett tehát nézni. Recsegett-ropogott főbb eresztékeinél akkoriban már a Kádár-rendszer, gondoltam hát egy merészet: – Nem kéne megpróbálni Szabó Zoltán hagyatékát hazahozni? – kérdeztem Orsolyától. – Hüm – felelte –, sőt hüm, hüm… (Ami magyarul annyit tesz: *well, well* – legalábbis Wodehouse *Forduljon Psmithhez!* című regényében a burkolt felszólítás felhangjával, még ha a munkavállaló főhős vonakodva ajánlja is magát, hisz „mindent elvállal, csak a halaktól kíméljék meg".) „Hát, Jancsi, maga tudja" – felelte Orsolya, akinek speciel a halaktól a legkevésbé sem kellett megkímélődnie. De tudnia kellett, hogyan óvja meg az állását, ha a kézirattár gyarapítási tervébe ukmukfukk beilleszti az emigráció egyik vezető alakjának hagyatékvásárlását, amikor a főigazgató – Juhász Gyula – a XX. századi magyar külpolitika specialistája –, Orsolyáról pedig igen jól tudja, hogy bizantinológus, történelmi tudata fejlett ugyan, de nem tovább, mint Mátyás király kora (a Corvinák és más kódexek gyarapítója és gondozója volt az OSZK-ban). „Mivel indokoljam – gondolhatta Orsolya –, hogy az irodámat évek óta megszállva tartja egy őrült, aki ahelyett, hogy a »kézirattár« olvasótermében studírozna, naponta velem szemben ül, ha épp uszodából jön, nedves fürdőgatyáját a szoba sarkában álló Ferenc császár mellszobrának ékes fején szárítja, együtt gyújtunk rá cigarettáinkra az egyetlen példányban létező Cs. Szabó László- és Kovács Imre-levelek fölött???"

Az enyhe buzdítás és még enyhébb tartózkodás közti őrlődést persze csak Orsolya szeméből olvastam ki. Kompromisszumot javasoltam tehát. Mielőtt bármit tennénk is, írok Szabó Zoltán özvegyének, egyáltalán beleegyezne-e abba, hogy az író hagyatéka hazatérjen.

Szabó Zsuzsa különb-különb feltételekkel áldását adta, Cika kieszközölte a főigazgatónál a jóváhagyást, Juhász Gyula szerzett útlevelet, Vásárhelyi Miklós a Soros Alapítvány bukszájából fedezte a hagyatékvásárlás és az utazás költségeit, Buster kutyámat se kellett kétszer nógatni, hogy míg ő a breton macskákat kergetheti, addig én előrendezhessem Szabó Zoltán kéziratait a josselini vikárius XVII. századi házában. Annyi breton macska cicázott a telhetetlen Busterral, hogy még sajtó alá rendezésre is futotta az időmből. Szabó Zoltán az '56-os magyar forradalomról Londonból a müncheni SZER-nek egyidejűleg küldött tudósításait állítottam össze 1986-ban a *Magyar*

Füzetek (*Adalékok az újabbkori magyar történelemhez* című sorozata) számára, ami Kende Péter, Kemény István és Király Béla segítségével nemcsak hogy hamariban megjelent Párizsban és New Jersey-ben, de a *Küszöbről*t 1988-ban már én is kézbe vehettem a Széchényi Könyvtár „zárt osztályán". (Idetartozik, amire a darutollas exkatona kapcsán korábban már céloztam; kétemeletnyi szinttel az *Új Könyvek* szerkesztősége alatt nyílott a Könyvtárközi Kölcsönzési Osztály ajtaja, ahová ha beléptem, Losonczi Ágnes kezébe, azaz, a cenzúramentes postába rakhattam a szamizdatokat, Riba Denise pedig a visszaérkezett illegális könyveket, emberjogi folyóiratokat fölküldte a „zárt osztályra", ha ugyan nem közvetlenül a kezembe adta. Minél gyorsabban bomladozott a Kádár-rendszer, annál sűrűbben.)

Az *Új Könyvek* és a Könyvtárközi Kölcsönzési Osztály közötti emeleti szinten helyezkedett el Lakatos András, mintha portás lenne egy szállodai forgóajtó mellett, aki a *külföldre kimenő* szamizdatokat lektorálta, a *beérkező* illegális *publikációkat* pedig a jövő számára elraktározta lágymányosi lakásának fáskamrájában. John Le Carré se találhatott volna ki szürkébb eminenciást.

Bő három hónap múltán benn volt a Széchényi Könyvtárban a Másik Magyarország szellemi irányítójának, a nyugati emigráció fejének, Szabó Zoltánnak irodalmi hagyatéka. A „kézirattár" munkatársai hozzáláttak 25 600 oldalnyi új forrásanyag feldolgozásához. Orsolya íróasztala pedig ismét üres volt. Az édenkerti élet tehát folytatódhatott. S mire ez a kéziratmennyiség is apadozásnak indult (én csak Szabó Zoltán *Összegyűjtött Munkái*nak emigrációban készült írásait osztottam fejezetekre, a köteteket András Sándor rendezte/rendezi sajtó alá, magamnak csak a jegyzetapparátushoz volt szükségem rá), addigra a Kádár-rendszer összeomlott. Elhárult az akadálya annak, hogy a következő forrásutánpótlás Szabó Zoltán és Bibó István közös barátjának, Révai Andrásnak a hagyatéka legyen. A hazaliferálás nagyjából hasonlóképp történt Angliából, mint Franciaországból. Talán csak két megszorítással. Révai András agglegény volt, s a szerzői és tulajdonjogokat nem házastárs intézte Londonban, hanem egykori szerelmének rokona és annak egy kollégája a *The Spectator*nál: Timothy Garton Ash, a közép-kelet-európai összehasonlító történettudomány megszállottja. A másik megszorítás az volt, hogy Buster sem jöhetett velem. Az Egyesült Királyságban tudvalévően több hónapos karantén vár a doveri átkelés után az angol származású, de a kontinensre bitangolt airdale terrierekre is. Végül már én se mentem, csak Gereben B. István kolosszális mennyiségű hivatali levelezési anyaga jött pos-

tán, aki az Észak-amerikai Magyarok Szervezeteinek hol elnökeként, hol főtitkáraként harminc éve küzdött a Másik Magyarország megvalósulásáért, nem annyira az irodalmi hátországban, mint inkább az amerikai szenátus külügyi bizottságában; kiváltképp Nagy Imre és az '56-os forradalom rehabilitálásáért. No, meg az '56-os forradalom szociáldemokrata államminiszterének, Kéthly Annának privát levelei érkeztek a kézirattárba, főképp Nagy Imre emigrációba vonult külügyminiszterétől, Heltai Györgytől és feleségétől, Lányi Ágnestől, akik a Nagy Imre Intézetet tartották fönn Brüsszelben, amíg a '60-as évek elejéig lehetett.

E filológiával és ügyintézéssel, a Szabó Zoltán-kiállítás rendezésével töltött évek alatt annyira összehangolódtunk Orsolyával, hogy a munkaidő végén rendszerint együtt kutyagoltunk le a Várból a Moszkva térre. Olykor, az út háromnegyedénél, a Várfok utcában, beültünk a Háry borozóba, egy kisfröccsre. Traccsolás után ki-ki felszállt a maga villamosára, én néha átmentem a kocsmával szemközti házba, folytatni a traccsolást Szerb Klárival.

~

1990–1991-es környezetemben nem ismerte fel senki az Antall-kurzusban rejlő veszedelmeket úgy, mint Szerb Antalné; nem riadt meg egyetlen jó ismerősöm se attól a kiszabadult szellemtől, amelynek palackjából Csurka és Csoóri húzta ki a dugót. Szerb Klári úgy vijjogott az Antall-rezsim héjáira, ahogy korábban a Kádár-rendszer ragadozó madaraira is. Jóllehet őt csendesen nyugdíjazták az MTA Irodalomtörténeti Intézet bibliográfiai osztályáról, nem úgy, mint a másik vészmadarat, Vezér Erzsébetet, aki zajosan repült intézeti osztályvezetői székéből. E két éltes asszony hangereje erősödött fel szirénaként, amint a közéletben a Horthy-korszak szellemi kultúrája kezdett újra eluralgani. Pedig a hatvanas években mindketten találtak már enyhelyet saját irodalmi vonzalmaiknak és politikai meggyőződéseiknek, messze-messze az MSZMP TKKO [Tudományos, Közoktatási és Kulturális] Osztályának látókörétől.

Vezér Erzsébet diszkréten előmozdította Lesznai Anna New Yorkban írt regényes emlékirata, a *Kezdetben volt a kert* megjelenését 1966-ban. Mivel sem fúhatta volna jobban a „prágai tavasz" hazai előszelét, ha nem Jászi Oszkár, Duczynska Ilona, Fülep Lajos irodalmi jelenlétével, a Galilei-kör és a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája szervezeteinek új nemzedékek előtti bemutatásával, s persze a folyóiratmintákkal, amelyeket a *Huszadik Század* és a *Szabadgondolat* kínált a múlt század első évtizedében, egészen Károlyi Mihály „őszirózsás" forradalmáig, az I. Magyar Köztársaság kikiáltásáig.

Szerb Klári pedig Lénárd Sándor *Völgy a világ végén* című esszéregényét – Brazíliából postán érkező sajtcédulákból – rendezte sajtó alá Budapesten, 1973-ban. Lénárd, aki az I. Köztársaságot, s buktatóját, a Tanácsköztársaságot együttesen megtorló fehérterror elől vonult emigrációba, egyrészt a Vatikáni Könyvtárban megtanult „a nagy könyvtárak katalógusán úgy játszani, mint az orgonán", másrészt tetemes összegre tett szert azzal, hogy Bach valamennyi kantátáját emlékezetből, orgonán eljátszotta. Filológiai és zenei jártassága ellenére sebészorvos lett ugyan, de végül a Bach-játékon nyert pénzből patikát nyitott egy Amazonas menti faluban, önmaga kisebb, a világirodalom nagyobb szerencséjére. Különben ha 1939-ben a francia hadsereg elfogadja önkéntesi felajánlkozását, sose jut el az olasz fővárosba, s az irodalomból örökre hiányozna a *Róma, 1943* című novellafüzére (amelynek kéziratát szintén Szerb Klári énekelte ki belőle).

Talán még a Háry borozóban ledöntött kisfröccs hatására, úgy próbáltam józan érveket önteni a szélsőjobboldal várható illuminációjától már szédelgésnek is indult Szerb Klári fejébe, hogyha a kollaboráns Pétain marsall, majd a Vichy-kormány elfogadja Lénárd Sándor Genfből küldött önkéntes jelentkezését a frontra, ma nem lenne irodalmi krónikása az olasz fasiszták közt bukdácsoló, valódi náciellenes hős kálváriájának. „Na, Jancsi, kezd maga is olyan farizeus lenni, mint Márai: előbb a magasztos világirodalom, aztán egy kis antifasiszta pótcselekvés." Érteni véltem a célzást az 1947-ben megjelent *Európa elrablásá*ra, még inkább az 1943–1944-es *Napló*ra, azaz Márai egyetlen művére, amelyet kedveltem, csak azt nem fogtam fel, Klári mit kukoricázik velem.

„Tudtommal magának semmi oka úgy viselkedni, mint Aczél összes talpnyalójának. Írtak száz ódát Váci Mihályhoz vagy Garai Gáborhoz, most meg úgy váltják meg belépőjegyüket a sogenannt demokráciába, hogy írnak egy-egy panegiriszt Máraihoz." Klári paradoxonját sasszemű megfigyelésnek tartottam, eszem ágában se volt vitába szállni vele, inkább csak magamnak mondtam, de félhangosan: „Talán az olvasás ma még előbbre való, mint verni a tamtamdobot a nyilasok ellen, várjuk meg, mit csinál az olvasó, részben az eleddig elzárt, számára újdonat felfedezett irodalommal." Hazabeszéltem persze, csak röstelltem azzal érvelni, hogy a Kádár-rendszerből kicenzúrázott antifasiszták és polgári radikálisok publicisztikáit rendezem éppen sajtó alá, vagyis szerkesztettem (Gyurgyák Jánossal és Murányi Gáborral) a Nyilvánosság Klub *Ars Scribendi* sorozatának köteteiben, K. Havas Gézát, Gáspár Zoltánt, Vámbéry Rusztemet, Zsolt Bélát…

Klári leemelte a födőt a fejében fortyogó gőzről; hülyéskedtünk, pletykálkodtunk, magasztaltuk Szilágyi János Györgyöt, akinek *Um-*

berek és etruszkok című, Szerb Antal emlékének ajánlott kiállítását nemrégiben láttuk a Szépművészeti Múzeumban, aztán Klári egyszer csak azt kérdezte: „Tudja is maga, milyen az olvasó?!" Kíváncsian vártam a választ. Előbb jelent meg mosoly a szája csücskében, hogysem saját kérdésére felelt volna. „Nna, ezt elmondom magának. A harmincas évek elején, egy kora reggel megszólalt a telefon. Tóni pizsamában odatámolygott, felvette a kagylót. Egy ellentmondást nem tűrő hang azt mondta, hogy őt Gál Istvánnak hívják, nemrég jött föl Bonyhádról, és sürgősen találkozni kíván vele. »Mennyire sürgősen?«, próbált a férjem az álmosságtól magához térni, s időt nyerni. »Mondjuk, 11-kor a Múzeum kávéház megfelelne önnek?« Beletörődve az elkerülhetetlenbe, Tóni igent mondott. Már ott várta egy fiatalember, mire a kávéházba ért. Eltéveszthetetlen volt, mert asztalán ott hevert *A magyar irodalom történeté*nek két kötete, sűrűn teletűzdelve kutyanyelvekkel. Gál mondott magáról egy-két szót – kelet-európai összehasonlító irodalomtudománnyal óhajt foglalkozni, *Apolló* címmel folyóiratot alapítani – meg miegyebeket, de nem akarja lopni a drága időt, térjenek a lényegre, lenne néhány kérdése *A magyar irodalom történeté*hez, s már fel is csapta a könyvet az első betűzött papírslejfninél. Amire tudott, Tóni felelt, amire nem, széttárta karjait. Ez a reggeli tornaóra, beszéd- és értelemgyakorlat eltartott délután kettőig. Akkor Gál István megköszönte a szíves segítséget, vette a cókmókját, fejébe nyomta a barettját és távozott. Amint magához tért, Tóni odament a kávéházi telefonhoz, feltárcsázta Halász Gábort a szomszédos Széchényi Könyvtárban. **»Te, Gábor, megjött az olvasó!«**"

~

A második kitérő. Nos, az én számomra Lakatos András **„az Olvasó".** Leszámítva a leszámítandókat (a modorbeli és egyéb különbségeket) meg a várbéli Széchényi Könyvtárban az egyetlen emeletnyi szintkülönbséget, olvasmányélményeink összevetése végett mentem le hozzá rendszeresen a „recigyárba", a földszintre. A „recigyárban" – vagyis az *Új Könyvek* szerkesztőségének a Múzeum utcai anonim könyvismertetőket gyártó melléküzemágában – alkalmi sajtómunkás voltam én már 1970-től kezdődően. Amint kirúgtak a Magvető Kiadóból, Zachár Zsófia (Katherine Anne Porter konzseniális műfordítója) kiközvetített Fodor András költőnek, a lap egyik rovatvezetőjének: „Egy flekket minden flekkesnek!" – valahogy így szólhatott a *Bor, délben* fordítójának szolidaritási felhívása. Foglalkoztatási tilalom alatt álló sajtómunkás számára eszményi helynek bizonyult a „recigyár". 1980 júniusában fel is jegyeztem az akkoriban közkézen járó szamizdat *Napló*ba, hogy „két-három naponként betérek [ide – K. J.], hogy

a recenziótermelés futószalagjára tegyem az esedékes ismertetést; a sertéshizlalás, alumíniumgyártás, faköbölés voltak kedvenc munkaterületeim, újabban sajna, átdobtak a latin-amerikai regényekre, a szoc. mesekönyvekre és a baráti országok leporellóira".

1980 januárjától azonban a sajtómunkásosztály ranglétráján – egyáltalán nem ambicionált – enyhe felemelkedésemet kompenzálta, hogy a központi statisztikai hivatali előléptetése elől a „recigyárba" menekült Lakatos András. Ő is Fodor András jóvoltából, de szoros, személyes barátságuk okán, nem közvetett úton. Én önkéntes defetista voltam, Andris hivatásos visszavonuló. Ahol magasabb sarzsira érdemesítették, felmondott, vette a micisapkáját, s keresett magának pénzkereső helyet a tudományos és kulturális nómenklatúra alján. *A munkásosztály a Paradicsomba megy* (Elio Petri filmjének címe) mást és mást jelentett Andrisnak és nekem. Amikor (jó tíz év múltán) az *Új Könyvek*nél főszerkesztővé próbálták kinevezni, ahhoz képest, milyen kínnal-keservvel nehezedik rá a lábaira, úgy rohant föl a kulimunkások közé a magasabb emeleti szintre, mint a nyúl, nehogy lekörözzék, elfoglaljanak előle egy státust az olvasószolgálat minél hátsóbb zugában.

Úgyhogy 1980 és a kilencvenes évek közepe között végre megint annyi véleményt cserélhettünk irodalomról, filmekről, szerzőkről, amennyit annak előtte.

Ugyanis a mi barátságunk a Széchényi Könyvtáron kívül köttetett. 1966-tól a New York-palotában dolgoztam a *Budapester Rundschau* volontőreként – néhány szerkesztőségi szoba átmeneti ideig azonos volt a *Magyar Nemzet*éivel –, de idővel én rendszeresen ellógtam, hogy feljárhassak a Szépirodalmi Könyvkiadóba Réz Pálhoz, illetve az ő Domokos Mátyással és Bíró Ferenccel közös lektori szobájába. Néha hétfőn, szerdán, pénteken, azaz lektori napokon Réz Pálra is alig lehetett rátalálni a saját három négyzetméteres szobájában, mert a cigarettafüstbe legalább egy tucat ember burkolódzott, s ha Vas István szivarfüstje miatt időnként kinyitották az ablakot, a New York-ház gangjáról még beugrott Kormos István is, egy szinttel lejjebbről érkezve, a Móra Kiadóból. Gyakran benézett Zelk Zoltán, s ha nem látott üres széket, halkan dudorászni kezdte a kor egyik slágerét: *Ki ölte meg Kennedyt?* –, s menten átadtam neki az ő helyét, mire bólintott, és másik slágert kiforgatva válaszolt: *Tölcsért csinálok a fejedből*… Nemcsak azok tömörültek itt össze, akikre a Másik Magyarország definíciója vonatkozott, amelyet már idéztem Ottliktól (mi több, olykor ő maga is megjelent), de mindazok, akik e meghatározás tartalmában

érintve vagy érdekelve voltak különben is. Rövid, gyors, szaggatott slukkjaival szinte már *ott* láthatatlanná tette magát Lakatos András. Megvallom, első pillantásra fizimiskáját Pilinszky János arcának véltem a füstgomolyag homálya ellenére is domináns homlokformája, sziklaérdességű pofacsontja, szegletes állkapcsa miatt, a gomolyagban pedig láthatatlan volt, hogy még nem őszül a költőéhez hasonlatosan fésült és elválasztott haja. Láthatóvá éppen akkor vált az arca, amikor egyszer Déry Tibor beállított Réz Pál szobájába, Andris pedig azon nyomban köddé vált a résre nyitott ajtón át, nehogy valaki is szóba hozza *A befejezetlen mondat*ról írott – már akkoriban legendás – disszertációját, vagy összehozza a regény írójával.

Ebédidőben Réz Pál egész szobája alámerült a New York kávéház „mélyvizébe". Olykor velük mentem „tízeslehúzóst" játszani, máskor nem. Kiültem Andrissal a New York-palota kerengőjének valamelyik fülkéjébe. A belső udvar – így felülnézetből – különösen emlékeztetett arra a lakóépületre, amelynek folyosóit megszállják a cári lovas katonák; harci ménjeiket fel és alá léptetik a lépcsőházban, miközben leverik az 1905-ös forradalmat (Eisenstein *Sztrájk* című filmjében). Éppen az 1924-ben készült filmről és (szerintem) ellentettjéről, az 1925-ös, a kelleténél erősebben agitatív *A Patyomkin csatahajó*ról folytatott vita közben telepedett közénk az első, tárgyi jelentőségénél emlékezetesebb szemléleti különbség.

Mindketten a *Filmkultúra* alkalmi kritikusai voltunk akkoriban, bár különböző esztétikai elvek vonzottak bennünket a mozihoz. Engem – a főszerkesztő, Bíró Yvette egy későbbi esszékötetének címével szólva – *A rendetlenség rendje* érdekelt, azaz én a zabolázatlan némafilmeket kedveltem, hőseik, kiváltképp Chaplin, Buster Keaton, Stan és Pan miatt. A némafilm két magyar teoretikusa, Hevesy Iván és Gró Lajos nézeteinek hatása alatt álltam, de az Andrissal folytatott vitában indítékom hasonló volt ahhoz, ami Lukács György kíváncsiságát is felkeltette a film és a többi művészet összehasonlítása iránt 1913-ban, a *Film poétikája* című, a *Frankfurter Zeitung*ban megjelent cikkében: „A »mozi« természethűsége nem kötődik a mi valóságunkhoz. A bútorok mozognak egy részeg szobájában, az ágya kirepül vele […]. A golyók, amelyekkel egy társaság tekézni akart, fellázadnak, és üldözik a társaságot a hegyeken és mezőkön át, folyókon átúszván, hidakra felugrálván és magas lépcsőkre felfelé hajszolván, míg végül a bábok is elevenné válnak, és a golyókért mennek. […] Mindaz, amit a sors absztrakt-monumentális súlya mindig elnyomott, gazdag és burjánzó életté virágzik: a színpadon még az sem fontos, ami történik, oly lenyűgöző a történés sorsértékének hatása; a »moziban« a történés *»hogyanja«* a minden egyebet uraló erő." [Erdélyi Ágnes for-

dítása] Az én figyelmem az avantgárd kísérletek hosszú szekvenciáira, absztrakt montázsaira, vagyis a filmek *hogyan*jára irányult – a *Sztrájk*ban is. Andrisét pedig a film *miként*je kötötte le: cselekményeinek rendje, eseményeinek dramaturgiai összefüggése. Úgy is mondhatnám, engem a kép világa foglalkoztatott, Andrist a film világképe, filozófiája. Már *A Patyomkin csatahajó*ban is felismerte a gondolatok realista építkezésmódjának kezdetleges jeleit, s azokat értékelte messzebbre mutatóknak. Nekem az ún. „messzebbre mutatással" támadt a legtöbb bajom akkortájt (pláne kezdő szerkesztőként a kötelező „messzebbre mutatás" hiányával), ami jobban érthető, ha ezt a fogalmat nevén nevezem: szocreálnak becézték, szocialista realizmusnak hívták. Szovjet találmány volt csakugyan, de Leni Riefenstahl révén a nácik fejlesztették tökélyre, s a szovjetek éppen Eisensteint kényszerítették arra, hogy a harmincas évek második felében *Nyílt levél*ben tiltakozzon Göbbelsnél a szocialista realizmus szabadalmi jogbitorlása miatt: adják vissza a szerzői jogot tulajdonosának! Ami jár, az jár…

A New York-palota kerengőjét magunk mögött hagytuk, legalábbis mint eltérő munkahelyeinkhez tartozó közös színteret. A Szépirodalmi Kiadóba persze vissza-visszajártunk, Andris nagyobb előszeretettel Domokos Mátyáshoz, én inkább Réz Pálhoz. Művészeti és politikai vitáinkat azonban máshol folytattuk. A változó helyszíneken számomra új vitapartnerek tűntek fel; Andris exévfolyamtársai és barátai: Márkus György tanítványai. Leegyszerűsítéssel szólva, a „Lukács-óvoda" tagjai. Az időnek is jutott némi szerep az esztétikai viták ideológiai kitágulásában. Az 1968-as „prágai tavasz" katonai eltiportatása és a nyugati diákmozgalom rendőri felszámoltatása szolidaritási csoporttá alakította a „Lukács-óvodistákat", de nem világnézeti közösséggé, különösen esztétikai-filozófiai kérdések körül nem. Habár jobbára Várady Szabolcs és húga, Évi Orlay utcai lakásában zajlottak a „Lukács-óvodával" engem is összeszoktató viták, nem felejtek el megemlíteni egy csörtét, amely Petri György és Mosonyi Aliz Kálvin téri lakásában esett meg. Szinte hajba kaptunk Alexander Calder mobil szobrainak művészettörténeti megítélésén, s kezdtem sejteni: félreértésben vagyok. Ebben az intellektuális körben a klaszszikus művészet és az avantgárd közé van kifeszítve a vita tengelye, nem pedig, ahogy tévesen hittem, a hivatalos szocreál és a hivatalosan tiltott underground kultúra között. Márkus György Antonioni *Nagyítás*áról írott kritikájának záró sorai kezdték kinyitni a szememet, mert a *Filmkultúrá*ban ekkortájt (1969-ben) megjelent bírálata

így fejeződött be: „A *Nagyítás* gondolkodásra készteti-kényszeríti nézőjét – lényeges problémákról. Ha – nyilván oktalanul – a néző leírja gondolatait, nem a művet, *saját felfogóképességét bocsátja megítélésre*." [Kiemelés – K. J.] Petri szarkasztikusan még „Calder-bogyóknak" is elkeresztelte a mobilszobrokat, de ahogy az ő lakásukból a viták tovább költöztek, s mindinkább rendszeressé váltak az Yves Klein avantgárd képeinek hatása alatt alkotó festő, Donáth Péter és felesége, az Egyetemi Színpad művészeti fórumát a hatvanas évek elején megteremtő Gáspár Zsuzsa Attila utcai lakásában, majd a hetvenes években Kőszeg Ferenc és Fekete Éva Felszabadulás téri lakásában, úgy kezdtem kapiskálni, hogy valami ahhoz hasonló *(harmadik reformkor?)* kezdődött el a „Lukács-óvodisták" között, mint amilyen *(második reformkor)* a tízes évek elején a polgári radikális gondolkodók környezetében. Csak éppen marxista megkísértése *előtti* és nem annak *utáni,* a már hívő Lukács megosztó szerepével. A *hívő* és a *tagadó* Lukács közti körívet hidalta át a társaság esztétikai gondolkodását talán a legnagyobb elmélyültséggel formáló tagja, Fodor Géza, aki *Zene és dráma* című (1970–1972 között írott, 1974-ben publikált) monográfiájának harminc évvel későbbi kiadása *(A Mozart-opera világképe)* elé mindössze ennyi kiigazítást fűzött 2002-ben: „[A könyv] a marxizmus reneszánszának ahhoz a hitéhez kapcsolódik, amelyet Lukács György kései filozófiája-esztétikája és az ún. Budapesti Iskola […] képviselt a hatvanas években, de amelyet már beárnyékolt az 1968 utáni dezillúzió és depresszió. Fogalmi keretét a hivatalos marxizmussal szakító, az ifjú Marxra és az idős Lukácsra, valamint a Márkus György által felvázolt marxi antropológiára való orientáció határozta meg." Azért idézem éppen Fodor Géza confessióját, mert igaz ugyan, hogy az ő esztétikai felfogása vezette vissza az „óvodistákat" az 1918 előtti Lukács filozófiájától a felvilágosodás korának gyökereiig, de ugyancsak ő nyitott utakat a XX. századi avantgárd művészet befogadásához is. A hatvanas évek közepén, az Egyetemi Színpadon Fodor Géza dramaturgiai leleménye volt egy magyarul akkoriban megjelent formabontó német regény (az 1941-ben antifasiszta nézeteiért halálra ítélt színész és hónaljkereskedő könyvárus), Wolfgang Borchert *Az ajtón kívül* című művének színpadra állítása. Majd egy évtized múltán, 1978-ban, e színpadi drámát zenei drámává formálta: avantgárd szüzsét írt belőle Balassa Sándor operájához.

~

Így hatolt el az értelmemig, hogy amiről még a New York-ház gangján kezdtünk el vitatkozni, azaz, a *Sztrájk* és *A Patyomkin csatahajó* forgatása között eltelt év Andris felfogása szerint Eisenstein olyas-

fajta esztétikai-erkölcsi választásának filozófiai forrása, ahonnét Lukács György is elkötötte a ladikját 1918 decemberében (*A bolsevizmus mint erkölcsi problémá*val) és 1919 márciusában kikötött a szemközti parton (a *Taktika és etiká*val). Erkölcsfilozófiai és politikai konverziója Lukács lélekvesztőjét elnavigálta Moszkvába, az 1927-ben papírra vetett *Blum-tézisek*ig, amelyben (önkritikával) visszavett a világnézeti fordulatból egy keveset, de hozzá is adott az esztétikum további politikai kiterjesztéséhez. Saját szocreál elgondolásával is előhozakodott, elfeledkezve arról, hogy a pártpropaganda ügyét a legkevésbé sem népszavazással intézik el a Kominternben. Ráadásul új stratégiai célt kínált a magyar kommunista pártnak: a munkásosztálynak és a parasztságnak közösen kell forradalmi úton megvalósítania a demokratikus diktatúrát. A Kominternben, 1931-ben (részben) a parasztsággal való cicázás miatt a *Blum-tézisek*et kiátkozták, Lukácsot flekkesnek nyilvánították, szűrét kirakták Moszkvából Berlinbe. (Idővel a Komintern és magyar filiáléja kooptálta a parasztság bekebelezésével járó stratégiai célt, nem úgy ötletgazdáját, Lukácsot.)

A megbélyegzett *Blum-tézisek*ben azonban Andris rátalált esztétikai és társadalmi vonzalmainak egyik forrására – *a parasztságra*. Legszűkebb barátai közül Fodor András és Domokos Mátyás értékrendjének centrumában is ez a társadalmi osztály helyezkedett el, de se a „Lukács-iskolában", se az „óvodában" nem mutatkozott fogékonyság nemhogy a parasztság, de még a népi írók teljesítménye iránt sem. Talán Bertalan László gazdaságtörténeti felfogásában akadt – nem is kevés – érdeklődés a szociográfusok harmincas években indult *Magyarország felfedezése* sorozata iránt. És Tímár Árpád művészettörténeti tájékozódása sem siklott el az 1934-ben indult *Válasz* programadó írása, a Zengővárkonyba visszavonult Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* című, a faluszociográfia művelésére felszólító tanulmánya felett. Ezt azonban nem vettem észre se az Attila utcai, se a Felszabadulás téri illegális szemináriumokon. Akkor kezdtem mélázni ezen a megfigyelésen, amikor városi lakásokon és munkahelyi környezeten kívül találkoztam Andrissal, mind rendszeresebben.

A hetvenes évek első harmadában a Gugger-hegy lankáján bérelt víkendház „vasárnapi körében", majd Réz Pál és Réz Ádám kölcsönfakunyhójában egy, a Rózsadomb alján, az Alvinczi út és a Fillér utca között rejtőzködő ligetben jöttünk össze jóformán minden vasárnap. *Miért lóg ki Andris lába a jobbára „urbánus" lukácsisták esztétikai táborából?* Csaholhatott ugyanis akármilyen hangosan *Trockij* (Erdélyi Ágnes a feleségemnek és nekem feles művelésbe kiadott „bérebe"), avagy

Fleku kutyánk az első bérlemény kertjében, *Buster* a második kölcsönkégli rekettyésében, egyikük ugatásának hangereje se nyomta el ezt a számomra mindinkább érdekes kérdést, ha Andris megérkezett, kezében 25 dekagramm „karaván kávéval". Jó-jó, kutya ugat, a „karaván halad", *de Andris miért különbözteti meg magát a saját barátaitól?* Ettől a gesztustól ugyanis nem sikerült eltántorítani, pedig ez elhatárolódás volt, még ha annak kifejezetten bensőséges formája is. Az egyenlőség érzetétől megfosztott ember számára ennyire fontos valamilyen ellentételezés; az urbánus „lukácsisták" hazajártak hozzánk, nem vendégségbe jöttek. A talány megfejtéséhez mindössze két támpontot találtam. A szegényparasztok tartoznak az efféle revanzsálás egyik szociológiai csoportjába, a szabad identitásválasztástól megfosztott zsidók a második csoportba. Andris egyik társadalmi csoportba se született, de a másodikba tartozókkal való együttérzése feltűnt már a „zsidókérdésről" tartott lakásszemináriumi vitán is, Donáth Péteréknél. Ő, Bertalan László, Beke László, Kovács András és Ludassy Mária mondott kategorikus nemet Bence Györgynek arra a konsternációt kiváltó kijelentésére, miszerint *zsidókérdés nincs, osztálykérdés van*. Andrisnak a szegényparasztsághoz fűződő csoportszolidaritásához azonban csak elég közvetett úton találtam, ráadásul meglehetősen bizonytalan megfejtést. A közvetett magyarázat is az esztétikai és a politikai lojalitás ütközéséből eredhetett.

Lakatos András *Írók a moziban* címmel írt egy kritikát 1971-ben (csonkán) publikált antológiámról a *Filmkultúrá*ba, a szokásos tárgyilagosságából egyetlen szöveghelyen kidöccent mondattal. (Az 1969-ben már elfogadott könyvet Kardos elvtárs, a Magvető igazgatója a nyomdából hozatta vissza, s kitépett belőle egy ívet, amelyben Sinkó Ervin [az *Egy regény regénye*ből átvett] írása szólt a szocreál akadálytalan hódítása érdekében szétvert Moszfilm stúdióról, valamint Sartre értelmezte a francia „új hullám" filmjeiben szerepet játszó egzisztencializmust.) „S amennyire imponáló olvasni, hogy például az Andrzejewski-interjú külön e kötet számára készült – írta Andris –, annyira sajnálatos, hogy azoktól az íróktól, akiknek a felszabadulás utáni magyar film mindenképp sokat köszönhet – Szabó Páltól, Sarkadi Imrétől (legalább a Fábri-portré szerepelhetett volna a *Rendezők* fejezetben), Hernádi Gyulától, Cseres Tibortól – egy ige se található az összeállításban." Hernádi és Cseres számonkérése feltétel nélkül jogos volt, meggyőző kritikai érven alapult. De ugyan miféle ige – a kijelentő mód, az óhajtó mód, a feltételes mód igéje – illeszkedhetett volna Szabó Pálhoz, akit 1949-ben Bán Frigyes (korábban két tucat limoná-

dé film rendezője) kapcsolt a celluloidszalaghoz, a *Talpalatnyi föld* rendezéséhez, helyesebben a *Bölcső* című, 1943-ban megjelent, parasztromantikával átitatott, félnyilas giccsétől a teljes kuláktalanításig vezető, azaz a falusi értelmiséginek stilizált tehetős gazda pártállami remények szerinti internáltatásához?! Ezért, no meg ráadásul azért is, mert Szabó Pálból az 1938 és 1944 közötti Nemzeti Parasztpárt elnökéből a sztálinizmus alatt országgyűlési képviselő lett, majd a Hazafias Népfront elnöke, sőt 1959-ig az Elnöki Tanács tagja, de ez a szerep bizonyos jóvátétel miatt is járt neki, mivel Illyés Gyula és Németh László 1956. október 31-én Petőfi-párt néven újjáalakult Nemzeti Parasztpártjának az első teendője volt Szabó Pál elkergetése a cégér átfestésének színhelyéről, a Vajdahunyad várából.

Az amúgy fölöttébb elismerő kritikából kiugró mondat másik, tűnődésre indító kijelentésében a szórend és a mondathangsúly késztetett komolyabb elgondolkodásra. Az *Írók a moziban* összeállításához írókat kértem fel, hogy adjanak személyes választ saját műfajuk és a film közötti kapcsolatról. A könyv utolsó fejezetében hat regényíró válaszát egymás mellé szerkesztettem (J. M. G. Le Clézio, W. Styron stb.), de a hetedikét – a Kerényi Grácia segítségével és fordításában készült Andrzejewski-beszélgetést – a szöveg funkcionalitását és filmtörténeti jelentőségét megillető helyére tettem, *Az irodalmat kitartóan átdarálják a vetítőgépen* című fejezetbe. Andris jóindulatú félreértése ugyanis a nekem tulajdonított érdem: „imponáló olvasni a kötet számára készült interjút". A valóságos érdem a megszólaltatott íróé. A tényközlés. Andrzejewski – mint sem törődve a lengyel és a magyar cenzúrával – nemzetközi nyilvánosság előtt először elmondja, hogy 1945-ben *Varsói Robinson* címmel forgatókönyvet írt „egy magányos emberről […], aki egyedül bolyong a lerombolt Varsóban, a varsói augusztusi felkelés után, 1944-ben […], mert a németek a felkelés után tovább pusztították Varsót…" Igen, tovább pusztították, mert a lengyel fővárost gyűrűben körbezáró Vörös Hadsereg lábhoz tett fegyverrel várta ki, hogy a nácik lemészárolják a gettólázadásban részt vevő zsidókat és az illegális ellenállás nem szovjetbarát rebelliseit. Erről szólt *volna* a film 1945-ben, amelynek forgatókönyvét Andrzejewski – mint a kötetben található beszélgetésben Kerényi Gráciának elmondja – „a legkiválóbb lengyel költővel, Czesław Miłoszsal, [a] jelenleg az Egyesült Államokban élő legkiválóbb költővel […], a barátjával írta."

A Lakatos András és a magam számára is legkedvesebb lengyel rendező, Andrzej Wajda – ahogy Andris írja – a *Hamu és gyémánt*ot és „ikercsillagát", a *Tájkép csata után*t nem rendezhette volna meg 1958-

ban, ha a forgatókönyvíróknak már 1945-ben sikerül maguk választotta, másik rendezővel tető alá hozni Miłoszsal közös munkájukat, de a Syrena stúdiót – ahogy a Moszfilmet is – gleichschaltolta a szocreál hadjárat. Noha Wajda – kelletlenül – még a kompromisszumos megoldásba – az elárult varsói felkelés ábrázolásának mellőzésébe is belement –, a *Hamu és gyémánt*ban így a Chopin-polonéz maradhatott rendíthetetlenül hiteles. Minden más erőviszony átrendeződött az utólagos történelemhamisítás miatt. Ebből két következmény származott. Andris kissé torz és enyhén alulértékelő kritikát írt Wajda kamaraművéről, a *Nyírfaligetr*ől a *Filmkultúrá*ban, egy évvel később, 1972-ben. Nem rezonált a *csehovi dráma hangjaira,* jóllehet Andrzejewski ehhez is megadta az Auftaktot az interjúban: „nem maradt ránk egyetlen levél, egyetlen emlék, egyetlen fénykép sem", azaz a kellékek is hiányoztak (a mellesleg Chopin-monográfus, Jaroslaw Iwaskiewitz filmnovellájából), amelyre a *Nyírfaliget* forgatókönyvét építette a rendező. Helyette, Lakatos András Wajda két történelmi fő művét lucidusan, bár az egyik történelmi tényező elmismásolásával vetette egybe. Attól tartok, a kamaradarab és a történelmi dráma műfajtévesztésében a kritikus – a magasabb rendűnek tekintett műfaj iránti rendíthetetlen elkötelezettsége miatt – elbagatellizálta a másik műfajt. Ettől nem észlelte Andris az Andrzejewski-interjú fő mondandóját, az irányított amnéziát: „szinte kétfelől szegődik hozzánk a pusztulás; a jövő és a múlt felől. Pusztul, elmosódik az ember múltja […], egyszerűen nincsenek meg azok az elemek, azok a konkrét anyagok, amelyekből a múlt táplálkozhatna." Márpedig Andris szuverén értékelésmódja, egészen egyedülálló affinitása a kamaraművekhez s főleg azok építőelemeihez, tárgyi kellékeihez már korábban megmutatkozott. Mi sem bizonyítja jobban ezt a megfigyelést, mint Andris kritikája (az 1971-es *Filmkultúrá*ban) Ken Loach tárgyi kellékekre alapozott *Kes* című filmjéről, amelyet a csehovi dramaturgia emel fel épp Wajda *Nyírfaliget*ének esztétikai magasságába. „A *Kes* rendezőjében volt bátorság ahhoz…, [hogy] olyan alkotást teremtsen, amelyik elsősorban a megidézett világ dokumentumerejű tárgyi hitelessége, a köznapi s mégis egész sorsokról valló, karakteres emberi arcok sokasága miatt érdemel figyelmet. […] A motívumok ily módon mind-mind külön kis résztanulmányok a dokumentum ihletésű egészben; a színterek: utca, könyvtár, antikvárium, iskolai gyűlés, futballpálya, bányaüzem"… stb. Azaz Andris műfajtévesztésének oka mélyen bele lehetett ágyazódva Lukács esztétikájának rendszerébe: az átfogó, nagy történelmi ívek összekötése Wajdától elvárható, a kismesterek alkothatnak jó kamaraműveket, de csak az esztétikai-

filozófiai rendszer alacsonyabb traktusán van számukra fenntartott hely. Ez az elgondolás nem az *olvasó* (filmnéző) tévesztése, hanem a filozófiai-esztétikai rendszer alkotójáé.

Másrészt Andrzejewski vonzalma a nagyrealizmus („Dickens és Balzac") iránt kiszorította (Andris és a magam vitájából is) azt, amit a regényíró az *Írók a moziban* című antológiában megfogalmazott. „Véleményem szerint az, amit Chaplin az első filmjeiben csinált, a *Nagyvárosi fények* előtt, főleg a rövidfilmekben, melyeket még 1917-ben, 18-ban, 20-ban, 21-ben forgatott, nemcsak a film történetén belül volt reveláció […], teljesen újat mondott az emberismeret terén is. Voltaképpen az irodalom előtt Chaplin mutatta be először a jó, békés természetű kisembert, aki szeretné a hallatlanul bonyolult társadalmi mechanizmusban valahogy elrendezni a saját életét, de nem sikerül neki. […] Chaplin az egyetlen a film alkotóművészei közül, legalábbis szerintem, aki gazdagította az emberre vonatkozó tudásunkat."

~

*Az utolsó mozielőadás*ról – Peter Bogdanovich filmjéről – a *Filmkultúrá*nak írott, de már csak a szamizdat *Profil*ban megjelent kritikája után Andris nekilátott megoldást keresni az imént jelzett dilemmák feloldására. Éppolyan szuverén módon kezdte átalakítani viszonyát az összetartozó és széttartó dolgokhoz, mint amilyen eredeti és tapintatos a saját személyisége is. Mindenekelőtt elhárított magától bármilyen heveskedést. Nem dobta sutba Lukács művét, az *Esztétikum sajátosságá*t, amelyen nevelkedett, de nem vágott bele hangoskodó tiltakozásba se, amikor 1972–1973-ban megindult az ideológiai és személyi tisztogatás az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalásai nyomán, amelyek kiszorították az országból a „Lukács-iskola" néhány vezető tagját (az „iskolához" közvetlenül nem tartozó *Filmkultúra* főszerkesztőjét is), ugyanakkor nem választott magának kereplővel zajongó szerepet a politikailag radikalizálódó „Lukács-óvodisták" között sem. A saját tulajdonságait és vérmérsékletét követte: *kritikusból átképezte magát olvasóvá.*

Jóllehet a szokványos út ennek épp az ellentettje.

A *két kitérőről* visszatérve a Széchényi Könyvtárhoz; sose mertem volna megszerkeszteni és nyugati útjára ereszteni a *Szellemi Honvédelme*t, ha a „hírlaptárból" nem viszem át Szabó Zoltán cikkeinek xeroxmásolatát Lakatos Andráshoz a Múzeum utcai könyvtári részlegbe, majd „lektori jóváhagyásával" vissza, Gyurgyák Jánoshoz. A *Hazugság nélkül*höz, az életműsorozat további három kötetéhez, fenn a Várban, az útvonal rövidült nekem, de hosszabbodott Andrisnak az olvasandó írások terjedelme. Idő múltával ugyanis a saját publikálásra

szánt írásaimat se adtam ki a kezemből anélkül, hogy előbb Andris el ne olvasta volna őket. Ha még használatban lett volna az ómódi cenzúra bíborszínű pecsétje, talán rá is üti szigorú olvasóként: *Nihil obstat,* már ha azok csakugyan érdemesek a nyilvánosságra.

Mikor elkezdtem saját írásaim olvasásával megterhelni, úgy véltem, Andris mit sem változott évtizedek alatt, mintha állandósága természeti tünemény, valaminő fizikai adottság volna. Később arra jutottam: ez nem így van. Hordhat ugyanolyan fazonú öltönyt, szemüvegkeretet, műveltségének kiterjedtsége, választékos szókincse, lényegre törő érvelése lehet egy és ugyanaz, mégis, *Andris változott a legtöbbet mindannyiunk közül. Nemzedékünk leginkább ígéretes kritikusából kritikus olvasó lett,* s ez aligha lehet más, mint a természeti adottságot megváltoztató szellemi és erkölcsi munka eredménye.

Sejtelmem sincs, Andris vajon ismeri-e a XX. század egyik – filozófusból lett – nagyformátumú kritikusának –, I. F. Stone-nak magánhasználatú elvét, amely a hetvenes évektől a *The New York Times* statútumában is helyet kapott: *Csak olyan kritikust lehet felkérni az irodalmi melléklet recenzensének, aki semmilyen személyes kapcsolatban nem áll(t) a kritizált mű szerzőjével*. Ha ismeri, ha nem, Andrist tudatos életvezetése vitte ehhez az alapelvhez. Ezt a folyamatot jelzik a *kritikustól az olvasóig* tartó pályaív statisztikai görbéi is. [Lásd Tokaji Nagy Erzsébet e kötet számára készített *Lakatos András-bibliográfiá*ját.]

Kilenc filmkritikája közül csupán egy-egy kivétel erősíti a szabályt. (Hét amerikai, angol, lengyel, szovjet stb. filmkritikára esik két magyar mű, közülük pedig csak egyben vett részt Andris számára is közeli ismerős, a forgatókönyvíró.) Tizennégy par excellence könyvkritika közül csak hat szerző Andris személyes ismerőse a publikáció idején, nyolc azonban antológiáról szól, amelyek összeállítói és szerzői között is bőven akad barát, azaz az iménti statisztikai görbével ellentétes tendencia. A kritikaírás tárgyilagosságát kikezdő szubjektivitás veszélyét Lakatos András is érezhette, hogy a dilemma feloldására kísérletet tett, mi sem bizonyítja ékesebben, mint az, hogy tizennégy összeállítása, antológiája közül mindössze négy szerkesztés, a színtisztán társadalomstatisztikai (a KSH-ban végzett) munkásságához tartozik, még ha közeli barátai készítették is a kötetbe szerkesztendő szociológiai elemzéseket, tíz viszont már a bibliográfia műfaját képviseli, bennük a személyes ismerősök is elfogulatlanul, műveik tudományosan rendszerezett lenyomataiként szerepelnek.

Lakatos András 1966 és 1980 között publikált tizenegy irodalomkritikájából azonban éppen tizenegy szól Somogy, Baranya, Komárom-Esztergom, Csongrád vagy Szabolcs megyei költőről/prózaíróról/szerkesztőről. Azaz: valamennyi irodalom- és irodalomkritikai bírálat

a fővároson kívül alkotó szerző műveit ismerteti-értékeli. Mintha fordított úton járna, mint az „az Olvasó", akihez épp hasonlítom, Gál István, aki Bonyhádról följött a fővárosba a magyar és a szomszéd népek összehasonlító irodalomtörténet-tudományát művelni. [Lásd *Magyarország és Kelet-Európa.* Officina, 1947.] Lakatos András Budapestről olvassa, mit ír Bertók László Pécsett, Bisztray Ádám Gödöllőn stb. De feltűnik még valami. Legelső – a *Kritiká*ban, 1966 júliusában megjelent könyvismertetése – Bárdos Pál *Estétől reggelig* című regénye – feszeget még egy (a „Lukács-óvodában" úgyszintén) tabut: a zsidókérdést. A szegedi Bárdos Pál regényében a sorok között átszűrődik a vészkorszakban elhurcolt magyar vidéki zsidóság sorsa, még ha nem is olyan dinamikus erővel és a mű középpontját betöltő súllyal, mint a későbbi *Stan és Pan*ban (1988) és a *Dögcédulák*ban (2006). „Az Olvasó" szeme – Lakatos Andrásé – kellett ahhoz, hogy észrevegye, mi bontakozhat még ki a további Bárdos Pál-prózákból. Mert nemcsak a *Sorstalanság*hoz, Kertész Imre remekművéhez mérhető teljesítmény tulajdonítható Bárdosnak, de a magyar „holokauszt-irodalomnak" még két témaköre is. „*1945 után* még kétszer gyújtották fel [szülővárosa] Makó zsinagógáját" – azaz, a felszabadulás után is „velünk élő antiszemitizmus" és a zsidó és magyar közti szabad identitásválasztás dilemmája is, úgy, ahogy azokat Bárdos Pál a *Szombat*ban, 2008 októberében megfogalmazta.

A tendenciák értelmezése engem arra indít, hogy a szokványostól eltérő magyarázattal hozakodjak elő. Nem az előmenetellel járó „hatalomtól" tartott Lakatos András, nem irodalmi rangtól, plecsnitől, a tekintéllyel járó közszereplés protokolláris következményeitől. Saját véleményének integritását féltette, miközben személyes barátainak írásai és a közcélú kritikaírás Szküllája és Kharübdisze közé szorult. Végül úgy döntött, hogy a számára rokonszenves emberek teljesítményéről írhat könyvtártudományi munkát (például bibliográfiát), ami semmivel sem kisebb értékű irodalmi teljesítmény, mint a személyes kritika. Személyes kritikáját pedig elmondja a szerzőnek, élőszóban. Ha a szerző megfogadja véleményét, Lakatos András szóbeli kritikája tovább él az irodalomban. Adhatna-e ennél többet önmagából az olvasónak bármilyen kinyomtatott lap kritikai oldalán?

Kőszeg Ferenc

KÉT LEKTOR

Csernus Tibor híres képén a három lektor – Domokos Mátyás, Réz Pál és Vajda Miklós – a Hungária (alias New York) kávéház presszórészének parányi asztala mellett kuporog, egy kézirat felett, gondterhelt arccal. A két lektor, akiről írok, párban rótta a Szépirodalmi Könyvkiadó folyosóit, a huszonéves fiatalabbik sovány, mintha tüdővészes lenne, hosszúkás feje csupa él és szeglet; a harmincas évei közepén járó társa alacsony, gömbölyded, sötét egérszeme élénken jár fel-alá. Ha a fiatalabbik leül az íróasztalához, hogy tűhegyesre faragott ceruzájával leírjon valamit, a másik akkor is ott áll mellette, a falhoz támaszkodva, olykor fél lábon, és beszél, sőt diktál a kollégájának. Az idősebb lektor Litványi Károly, a fiatalabbik Lakatos András.

(Szirmai haragja) A Szépirodalmi Könyvkiadónál nemigen volt fluktuáció, a szerkesztőségbe bekerülni majdnem lehetetlen volt. Litványi a pályáját a rádiónál kezdte, majd az induló Televízió irodalmi osztályának szerkesztője, dramaturgja lett. 1963-ban megbízta egykori osztálytársát, barátját, Fehér Ferencet, hogy írjon forgatókönyvet Jókai *Az utolsó budai basa* című regényéből. Fehér, a Lukács György tanítványi köréhez tartozó, már akkor is neves filozófus, esztéta a magyar kultúrából kitiltva egy csepeli középiskolában tanított. A többrészes romantikus tévéjátéknak óriási sikere volt, Fehér nevét százezrek ismerték meg, jobbára olyanok, akik nemhogy tőle, de magától Lukácstól sem olvastak egyetlen sort sem. Szirmai István, 1959-től mintegy tíz éven át a kulturális élet legfőbb felügyelője, dühében az asztalt csapkodta, Litványi fejét követelte. Akkoriban kádert azért nem tettek az utcára, a helyzetet helycserével oldották meg: Litványi a Szépirodalmihoz került, a tévé pedig átvette a Szépirodalmitól Szalay Károlyt.

Litványi szerkesztői-dramaturgi munkája mellett a tévékabaré egyik állandó szerzője volt, továbbá Róna Tibor humoriparos társaként néhány éven át szerzője a Vidám Színpad kabaréműsorainak. Kellér Dezső kabaréja az ötvenes években, finoman szólva, szőrmentén gúnyolta a rendszert. A hatvanas-hetvenes évek kabaréja ellen-

ben egyszerűen a Kádár-rendszer propagátora volt, viccesen (?) adta elő azt a hablatyot, amin a *Népszabadság* vezércikkeit olvasva nagyobbakat lehetett röhögni. A Vidám Színpad, majd utóbb a Mikroszkóp Színpad nem a rendszert gúnyolta, hanem azt a barmot, amely még mindig nem érti, hogy milyen jó neki ez a rendszer. Azt a barmot, aki megvette a jegyet és beült röhögni azon, hogy ő milyen barom. Erről szólt Litványi kedvenc vicce. A parancsnoka megbízza Kohn tizedest, hogy reggel hat óráig szórjon szét ezer fegyverletételre szólító röplapot az arab vonalak mögött. A tizedes másnap estig se tér vissza, már hősi halottnak tekintik, posztumusz magas kitüntetésre terjesztik fel. Az éjszaka közepén mégis megérkezik, a parancsnok nyomban magához rendeli, kérdőre vonja, mit csinált ilyen soká. – No, de főnök – mondja Kohn –, amíg én ezeknek a sóher araboknak eladtam azt az ezer röplapot…

(Az élet sátorrúdja) Litványi magánhumora, groteszk, szkeptikus világlátása magasan fölötte állt annak, amit hivatásos humorszolgáltatóként előállított. 1968 nyarán mesélte: „Bementem a Cseh Kultúrába. Pár hónappal ezelőtt az egy rendes kis könyvesbolt volt. Most ott áll az igazgató öltönyben, mintha ő lenne az ENSZ-nagykövet. Szia, Andriska, mondom neki, mikor darabolnak fel benneteket legközelebb?" Sok története származott a katonai kiképzés idejéből. „Először függeszkedve kellett egy kötélen átkelni egy folyó felett, utána átkúszni egy kötél alatt, mindezt teljes menetfelszereléssel, kánikulában, 50 másodperc alatt. Nem ment. Egyszer csak megérkezett a szovjet tanácsadó, egy ezredes, a kiképzést vezető hadnagy nyomban összeszarta magát. A tisztiszolga pillanatok alatt sátrat vert, jégbe hűtött ásványvizet tett az ezredes elé, az pedig intett, hogy folytassuk. Aztán nézte óráját, rázta a fejét. Újra, vezényelt a hadnagy. Most se volt jó. Gyűlöltük az oroszt, legszívesebben belerúgtunk volna. Ő meg felállt, legalább húsz évvel idősebb volt nálunk, felvett egy hátizsákot meg egy géppisztolyt, és megcsinálta a gyakorlatot pontosan 49 másodperc alatt. A hadnagy elégedetten bólogatott: »Látják, katonák, meg lehet csinálni.« De mi nem ezt láttuk. Hanem azt, hogy: nekik való. Csinálják ők. Minket hagyjanak békén…" „Rosszul nézzük a térképet – magyarázta. – Ha egyszerűen magad elé teszed, azt látod, hogy a török elfoglalta az ország középső részét. De ha elforgatod, rögtön kiderül, a dunántúli dombokon lehet kiépíteni az első vonalat Bécs védelmére. A többit nem lehet megtartani, de nem is fontos, az úgyis csak felvonulási terület." „Irodalom, kultúrpolitika, a párt irányvonala, ez senkit sem érdekel – ismételgette. – Szex, katonaság, család, mint a sátorrúd, ezek feszítik ki az életet." A világ állapotát, az irodalmi élet belharcait sorra visszavezette iskolai tapaszta-

lataira. Gyakran esett szó Eörsi István éles, odamondós cikkeiről. „Volt egy neurotikus gyerek az osztályban – mesélte –, ha valami nem tetszett neki, nyomban nekiment a nála erősebbeknek is, nem törődött vele, hogy összeverik. A Nagy Karcsi 190 centi magas volt, sose mozdult meg, csak ha már nagyon nagy volt a balhé. Akkor viszont sorra a falhoz csapott mindenkit. Aztán leült, mintha mi sem történt volna.'' „A szocializmus – mondogatta – felszámolta a különbséget az úrilányok és a kurvák, valamint a költők és a dilettánsok között. – Nem értem, hogy csinálják – töprengett, és felsorolt néhány sikeres írót. – Pirkadattól alkonyatig két könyökkel törtetnek, aztán este írják a széplelkű regényeiket, a jobbra érdemes hőseikről, akiket összezúz a hatalom.'' A környezetében élők viselkedését, politikai nézeteit, de még milyenségét is összekapcsolta társadalmi, etnikai hátterükkel. Domokos Mátyásban, akit, mint mondhatni mindenki a Szépirodalminál, tisztelt és kedvelt, a történelmi kisnemes megtestesülését látta; nem keresi, sőt inkább kerüli a konfliktust, de a szuverenitását meg tudja őrizni, mondta róla elismerően. Parasztivadék grafikusművész feleségéről, akit sok megszenvedett szerelmi ügye közepette is imádott, azt mesélte: „Hazamegyek, megkérdezi, mit akarok vacsorázni. »Rakj ki mindent, aztán majd meglátom«, mondom. Két perc alatt jobbágykunyhót varázsol a lakásból!'' Kegyes mese, hogy a konszolidált Kádár-rendszerben nem létezett „zsidókérdés''. Természetesen létezett, az értelmiségi munkahelyeken számon tartották, ki zsidó, ki nem zsidó, ha ez önmagában nem jelentett is antiszemitizmust. A rejtett gyanakvás azonban kölcsönös volt. Litványi, aki a VIII. kerületből, méghozzá a József körút és a Népszínház utca *túloldaláról*, a Fejes Endre-féle Hábetlerek világából lett első generációs értelmiségi, felmenői között pedig vegyesen voltak „keresztény'' prolik és proli zsidók, „zsidós'' pesti humorral kezelte a feszültséget, amelyre nagyon is érzékeny volt. 1963-ban Indonézia hathatós szovjet támogatással elfoglalta, majd Nyugat-Irián néven annektálta Új-Guinea nyugati részét: ettől kezdve a magyar lapok is rendszeresen írtak Nyugat-Irián és Pápua Új-Guinea konfliktusáról. „Olyan jó lenne Új-Guineán élni – mondta Litványi. – Akkor az lenne a kérdés, hogy pápua vagy, vagy nyugat-iriáni. Nem mindig az, hogy keresztény, zsidó, keresztény zsidó.'' Bosszankodva említettem neki, hogy visszautasították a Szenes Channáról írt cikkemet. „Belépés előtt nézd meg az ország nevét'', felelte.

(Magyar LSD) A háború után Litványi a SZIM, a Szociáldemokrata Ifjúsági Szövetség tagja volt. „Hogyhogy nem a MADISZ-ban voltál?'' – kérdezte egyszer Ember Mária, aki *Magamnak mesélem* című regényében elbeszélte élményeit a népfrontosnak álcázott, valójában

kommunista ifjúsági mozgalomban. „Így alakult" – felelte Litványi, alig észrevehető zavarral a hangjában. „Hollós elvtárs küldött oda?" „Valahogy úgy." Hollós Ervin (1956 után a politikai rendőrség vizsgálati osztályának vezetője, később a III/III-as Csoportfőnökség főnöke) szervezte 1945 és 1948 között a fiatal kommunista káderek beépítését a különböző pártok ifjúsági szervezetébe. Akik szociáldemokrataként ismerték Litványit, azt állították, hogy csúf szerepe volt a SZIM szétverésében. 1956-ban tagja volt a Rádió forradalmi bizottságának. Elvben persze mindenki tudta, hogy az állambiztonsági szervezet figyel, lehallgat, kapcsolatot tart a vállalatvezetőkkel, beleszól személyi kérdésekbe. De Litványi – lett légyen szó a Televízió személyzeti osztályáról vagy akár egy kézirat megítéléséről – azt érzékeltette, tudja, hogy az „ÁVO" mindenütt ott van a közelben. Általános kelet-európai paranoia volt ez benne, vagy nagyon is közvetlen tapasztalatokra épült szorongás – nem tudom. „A szállodákban olyan tükröket helyeznek el – magyarázta –, amelyek a másik oldalról átlátszóak, mint az ablaküveg. Borotválkozik a pasas a tükör előtt, a másik oldalon meg az ávós röhög rajta." Úgy élt, mint aki tudja, hogy vele szemben is ott röhög a láthatatlan ávós. „Két konyak, három kávé, két Andaxin: ez a magyar LSD" – szokta mondani. Gyógyszerfüggő volt, ötvenhat éves korában halt meg, a rendszerváltás küszöbén.

(Száz este Fodor Andrással) Lakatos András 1967 szeptemberében került a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz. Jövetelét megelőzte a híre: kivételesen olvasottnak, rendkívüli kritikai tehetségnek mondták. Fodor András köréhez tartozott, ebben a körben került kapcsolatba Domokos Mátyással, Matyi ajánlotta Illés Endre figyelmébe. Az idáig vezető út elég pontosan rekonstruálható Fodor András *Ezer este Fülep Lajossal* című könyvéből. A harmadéves bölcsészhallgató a hatvanas évek közepén úgy vélte, az irodalmi közvélemény nem értékeli valós érdeme szerint Fodor András líráját. A költő és fiatal híve 1965 novemberében találkozott először. Fodort Lakatos fejalkata Pilinszkyére és Truffaut-éra emlékeztette. Még inkább megkapták azonban a fiatalember célratörő kérdései. András bekerült Fodor társaságába, amelynek tagjai Hernádi Gyula, Domokos Mátyás, Kormos István, Lator László voltak, központi alakja pedig Fülep Lajos. Az egyetemen Lakatos, Király István tanítványa, Déry *Befejezetlen mondat*áról készült szakdolgozatot írni; Király azt mondta róla, nem volt még ilyen tehetséges tanítványa. A fiatal irodalmárban erős az elméleti, filozófiai érdeklődés, legközelebbi barátai az egyetemen a Lukács-óvoda tagjai. Ez akár el is választhatta volna a Fodor-körtől, mert az idetartozó írók, irodalmárok általában idegenkedtek Lukács és a Lukács-tanítványok gondolkodásmódjától. Valószínű, hogy Fodor személyes rokonszen-

vének fontos szerepe volt abban, hogy András fenntarthatta kettős kötődését, „eljegyződött (mint Fodor írja) a »fülepiánusokkal«", de tagja maradt a Lukács-óvodának is. Király a *Kortárs* szerkesztőségében, majd az Irodalomtudományi Intézetben próbált állást szerezni tehetséges tanítványának, Fodor a *Valóság*nál puhatolódzott. Végül a Szépirodalminál sikerült helyet találni számára.

(Déry) Első találkozásunkkor megkérdezte, én vagyok-e az, aki recenziót írt Déry *Theokritosz Újpesten* címmel megjelent összegyűjtött novelláiról. Igenlő válaszomra biccentett, talán valami hangot is adott, olyasmit, hogy aha vagy hm. Leforrázva mentem ki a szobából. Aztán mégis összebarátkoztunk. Amikor Déry *Ítélet nincs* című memoárjáról írtam, kerestem az alkalmat, hogy beszélgessünk a könyvről, és a gondolatait bele is dolgoztam az írásba. Hálám jeléül az adott helyen beleerőltettem a szövegembe egy kifejezést: „emlékezetét lelakatolja". Utóbb többen kifogásolták, túl kemény szót használtam. Nem ismerhettem be, hogy nem kemény akartam lenni, csak a „lakat" szóra volt szükségem, hogy tiszteleghessek András előtt. Persze nagy példaképet utánoztam: Thomas Mann Adorno családi nevét – Wiesengrund – építette bele a *Doktor Faustus*ba. Ez a Déry-kritikám egyébként sokkal sikeresebb volt, mint a korábbi, amelyet András szellemi támogatása nélkül írtam. Még az a csinos, egy szál vékony fehér köpenybe öltözött tanárnő is rákérdezett, hogy én vagyok-e szerzője, akinek az úgynevezett „rendhagyó irodalomórájára" Csernus Mariannt kellett elkísérnem a mátyásföldi gimnáziumba, hogy verseket mondjon a diákoknak. A tanárnővel aztán jó egy év múlva újból találkoztunk. Fekete Évának hívták. Huszonhét évig éltünk együtt.

(Egy lektor nem lektor) A mi barátkozásunk azonban csupán felületes, alkalmi kapcsolat volt ahhoz a szimbiózishoz képest, amely Litványi és Lakatos között kialakult. Pedig ránézésre kevés dolog volt, ami az aszketikus filozófus-irodalmárt és az élveteg, piknikus kabarészerzőt összeköthette. De összekötötte őket a villódzó okosság meg a humorérzék. Lakatos nyerítve nevetett Litványi groteszk ötletein, Pilinszky-fejét rázta a fékezhetetlen kacagás. De összekötötte őket az egymásrautaltság is. Litványi sok tucat verset, színdarabrészletet tudott kívülről, hosszú passzusokat idézett Liviusból latinul. De hozzászokott a forgatókönyv-olvasáshoz, elég volt átlapoznia egy könyvet, hogy meg tudja ítélni, megjeleníthető-e a szöveg a képernyőn. Ahhoz viszont, hogy vaskos kéziratokat végigolvasson, hogy írjon róluk, vagy pláne, ahhoz, hogy mondatról mondatra haladva szerkessze őket, nem volt türelme. Vas Zoltán Kossuth-életrajzából kiszúrt egy mondatot (valahogy így hangzott: Kossuth szavára a nemzetgyűlés

egy férfiként áll fel), ha azonban a mondat csak rossz volt, de nem röhögséges, nem törődött vele.

Lakatos András könyvkiadói szerkesztőként is szenvedélyes olvasó maradt, elolvasott mindent, minden nyomtatásban megjelent irodalmi vagy akként közreadott szöveget, elolvasta a rábízott kéziratokat, de elolvasta Litványi penzumát is. „Alig látszik ki a lektori munkából – idézi Lakatos panaszát Fodor András 1968. február 13-i naplóbejegyzésében, azaz fél évvel az után, hogy András a Szépirodalmi munkatársa lett. – Reggelenként úgy ébred, mint diákkorában, nem csinálta meg a házi feladatot. Természetesen a rólam vállalt kritika sem készült el." András apró, de jól olvasható betűkkel írta a lektori jelentéseit, leírásuk a gépíró lányoknak sosem okozott gondot. De minden mondatát újra meg újra mérlegelte, a hegyesre faragott ceruza mellett legfontosabb munkaeszköze a törlőgumi volt. A leírt mondatot gondosan kiradírozta, átfogalmazva újra leírta, majd megint kiradírozta – hosszú ideig eltartott, amíg egy bekezdés végleges formában a papírra került. A könyvkiadóban viszont szigorú (jóllehet tökéletesen értelmetlen) normarendszer dívott, a szerkesztői munka mellett meg kellett írni hetenként két-három jelentést is, ez András módszerével lehetetlen volt. A két lektor szövetsége azon alapult, hogy Lakatos olvasott, Litványi meg írt, pontosabban diktált. András elolvasta a kéziratot, a tartalmát, azzal a pontossággal és szenvedélyes felidéző erővel, ahogy a művekről beszélni szokott, elmesélte Litványinak, Karcsi pedig ceruzába mondta a jelentést Andrásnak. Nagyon sokáig azonban így sem boldogultak. 1969-ben Szirmai István hatalma megrendült, nyugdíjba küldték. Ezzel Litványi száműzetése is véget ért. 1969-ben a Vidám Színpad dramaturgja lett, majd 1970-ben visszatérhetett a Televízióhoz, ott dolgozott a haláláig, 1988-ig. Lakatos 1969 májusában mondott búcsút a Szépirodalminak. A Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztályára került, utána az Írószövetség könyvtárába, végül pedig az Országos Széchényi Könyvtárba, ahol Fodor András is dolgozott. Illés Endre rettegett attól, hogy a Kiadói Főigazgatóság küld valakit a megüresedett helyre, így gyorsan átminősített szerkesztőnek, miután hat évig voltam a kiadónál, „piáros", azaz az akkori (még a piárosnál is rondább) kifejezéssel: propagandista. Az én helyemre Mátis Lívia került, aki Hernádi Gyula révén ugyancsak Fodor társaságához tartozott.

(Kenedi fordulata) Kapcsolatunk azonban Andrással nem szűnt meg. Ellenkezőleg: némi szünet után, ekkor fordult, egy időre, barátságba. Még a Szépirodalminál történt, vélhetően a prágai intervenció után, hogy Kenedi Jánosról kezdtünk beszélni. Kenedit évek óta ismertem, tudtam, hogy jó barátságban van sok-sok nála, sőt nálam is

idősebb neves emberrel, Perneczky Gézával, Sükösd Mihállyal, Molnár Gál Péterrel, s tudtam azt is, hogy Prága kapcsán szembekerült, szakított olyanokkal, mint Faragó Vilmos vagy Erki Edit. András azonban többet tudott, Kenedi gondolkodásmódjának radikális fordulatáról beszélt, és ennek jeleként arról, hogy szorosabbra zárta kapcsolatát Lukács György tanítványainak fiatalabb nemzedékével. Akkoriban erről a körről még semmit sem tudtam, és naivul megkérdeztem, kikről beszél. András arca hirtelen megfagyott, és legyintve azzal ütötte el a kérdést, hogy úgysem ismerem őket. Én meg átkoztam az ostobaságomat, hogy lehettem ilyen marha, hogy feltettem ezt a kérdést. Most biztosan azt hiszi, besúgó vagyok, és jelenteni akarom, mit tudtam meg Kenedi kapcsolatairól. Fuldokoltam a kétségbeeséstől, úgy éreztem, soha nem tudom tisztázni magam. Voltaképpen szörnyűséges korban éltünk.

Két évvel később, éppen Kenedi közvetítésével ismerkedtem meg Bence Györggyel, majd Gyuri révén az egész Lukács-óvodával. Befogadásom jeleként, mint afféle homo novust, meghívtak a nevezetes Attila úti lakásszemináriumra, amelyet Bence az egyetemről kiszorult Márkus-szeminárium folytatásának szánt. Itt találkoztam újra Lakatos Andrással. Ekkor már Fekete Évával éltem. Éva az egyetemen jó barátságban volt András feleségével, Alle Évával, mindez elégséges indíték volt ahhoz, hogy összejárjunk. 1972-ben rokoni meghívás alapján a Szovjetunióban jártam. Andráséknál azt próbáltam elmesélni, hogy tulajdonképpen nagyon jól éreztem magam odakint. Az úti beszámolóm hatalmas, folyamatos röhögésbe torkollott. Amikor eljöttünk, több mindenért szemrehányást akartam tenni Évának, a kifogások azonban összetorlódtak, hirtelenjében azt mondtam: „Minden nagyon helytelen volt!" Andrásnak megtetszett a szöveg, felkapta, és variálva emlegette: „Gyertek el – invitált újra. – Csak nehogy megint minden nagyon helytelen legyen."

(Választás és érték) Ez idő tájt megjelent néhány írása a *Filmkultúrá*ban: 1969-ben Jancsó *Sirokkó*járól írt. Az Andrzej Wajda *Nyírfaligeté*ről szóló esszé (*Filmkultúra* 1972/1) jó alkalom volt arra, hogy összevesse a két nagy Wajda-filmet, a *Hamu és gyémánt*ot és a *Tájkép csata után*t. Mindkét film a háborút követő első időszakról szól Az 1958-ban készült *Hamu és gyémánt* Lakatos értelmezése szerint olyan pillanatban játszódik, amikor a hősök *választhatják* sorsukat; bár az egymással ellentétes választások mindegyikének megvan a maga méltósága, mégis egyértelmű, hogy a többiek hiteles részigazságaival szemben a párttitkár képviseli a teljes igazságot. Az 1970-ben készült *Tájkép* ezzel szemben úgy és attól nagy film, hogy érzékelteti, nincs teljes értékű választás, nincs teljes értékű emberi megoldás. A kon-

centrációs táborból szabadult Tadeusz zsidó szerelmének értelmetlen halála után hazaindul Lengyelországba, de „a magánynak az a hideg aurája, amely alakját az utolsó jelenetben körülveszi, nem enged kétséget afelől – döntése csak töredék győzelem a múlton''. Bár a választás és az értékhierarchia kategóriája a Lukács-iskola esztétikájának erőteljes hatását mutatja, a filmkritikus nem teóriát alkalmaz a műre. Ellenkezőleg: a két mű lényegi különbségének megmutatása révén sikerül érzékeltetnie, hogyan változott a nagy rendező világlátása, emberképe a két film keletkezését elválasztó tizenkét év alatt. Persze a múltból előbukkanó fogalmak, a választás és az értékhierarchia, óhatatlanul arra kényszerítik a mai olvasót, hogy feltegye a kérdést: van-e, volt-e értelme ezeknek a kategóriáknak a koncentrációs táborok és a háborút követő döntések masszív valóságával szemben. És anélkül, hogy válaszolni próbálna a kérdésre, látnia kell, hogy Kertész Imre regénye, a *Sorstalanság* már a címével is kétségessé teszi, összemérve az erőszak iszonyatos, személytelen hatalmával, van-e valóságos súlya az emberi minőségnek.

(Előadók a matracon) 1972–1973-ban a lezárult politikai-filozófiai szeminárium helyébe Fodor Géza szervezett műelemző-esztétikai szemináriumot, ezúttal a mi lakásunkon. Ez nem volt konspirált, és nem volt zártkörű: olykor harmincnál is többen ültek körben a szobában, székeken, párnákon, matracokon. József Attila rejtélyes, nagy versét, az *Eszmélet*et többen is értelmezték, Petri György előadásának a jegyzetei maradtak fenn, és jelentek meg a költő összegyűjtött munkái IV. kötetében. Fodor Géza előadása valószínűleg az egész József Attila-irodalomban a legsikeresebb kísérlet volt a látszólag csak lazán összefüggő szakaszok koherens, egységes műként való értelmezésére. Pór Péter az *Eszmélet* verstípusáról, Várady Szabolcs a vers előzményeiről beszélt; a három tanulmány együtt jelent meg az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben, 1975-ben. Egymást követték az emlékezetes előadások. Babarczy László Brecht *A szecsuáni jólélek* című színművét elemezte, Vidrányi Katalin lenyűgöző előadást tartott Pilinszky és az ortodox kereszténység kapcsolatáról, Pór Péter heves vitát váltott ki Babits *Zsoltár férfihangra* című versének majdnem vallásos interpretációjával. (A Petőfi Irodalmi Múzeum *Vita a Nyugatról* című kiadványában jelent meg 1973-ban.) A résztvevők sajnálatos módon még jegyzeteket sem készítettek, így a szemináriumnak alig maradt kézzelfogható nyoma. Lakatos András előadását *A Mester és Margaritá*ról eleve nagy várakozás előzte meg. András, mint a fentebb idézett filmelemzéséből is látható, mindig arra törekedett, hogy megtalálja a műben azt a szervezőelvet, amelyből a mű egész összefüggésrendszere levezethető. Máig hallani vélem felcsapó hangját, ahogy

előadása bevezetését azzal zárta, Bulgakov szemében a legnagyobb bűn, ha valaki azt hirdeti: *a feltámadás elmarad*. Ezért ítéli Woland, az ördög halálra Berliozt, a főszerkesztőt, aki tagadja a feltámadást. E köré épül a regény: a világban az ördög uralkodik, de lesz feltámadás. Az emlékeimmel csak az a baj, hogy a regény első fejezetében nincsen szó feltámadásról. Andrást nem kérdezhettem meg, hiszen a kötet és benne a jelen írás meglepetésnek készül. Fodor Gézával próbálkoztam, akivel évek óta nem beszéltem, de ő sem emlékezett. Ez a beszélgetésünk, hosszú szünet után az első, egyúttal az utolsó is volt: Géza néhány nappal később meghalt. *A Mester és Margarita* első fejezetében Woland és Berlioz arról vitatkozik, hogy élt-e Jézus emberként. A művelt Berlioz felsorolja az összes vallástörténeti érvet, hogy Krisztus története csupán egy általánosan elterjedt közel-keleti mítosz változata. Woland ezzel szemben azzal érvel, hogy tanúja volt Jézus életének. Persze a feltámadásnak nyilvánvalóan feltétele, hogy Jézus emberként élt, és emberként halt meg. Ha Jézus élete csak mítosz, akkor a feltámadás is az. Ez logikus, de hogy András tényleg ezt mondta-e, azt csak ő fogja megmondhatni. Az előadásnak óriási sikere volt, András megígérte, hogy leírja és publikálja a lényegében kész anyagot, de ez végül nem történt meg.

(A fürkésző tekintet) Fodor András idézi egy beszélgetésüket Andrással. A „*mű* – mondta András Fülepről 1966. augusztus 28-án Fonyódon – azért nem készülhet el, mert minden problémát akkora igénnyel, szinte a végtelenhez viszonyítva, nem lehet megoldani". Egy másik alkalommal (1967. március 7.) András Lukácsot idézte: Fülep „olyan ember, akit megfojt saját igényessége, koncepciója". Kézenfekvő volna András elhallgatását (vagy inkább: hallgatását) Fülepével összevetni: Andrást is a saját igényessége bénította. Ez igaz lehet, de valószínűleg csak része a magyarázatnak. A másik, fontosabb része az, hogy Andrást jobban érdekelte egy mű, vagy egy ember *an sich,* mint az a vélemény, amit leírhatott volna róla. Megérteni, belelátni szeretett. Ha véleményt mondott valamiről, azért tette, hogy összevethesse a saját véleményét a másikéval, és még mélyebben hatolhasson be a műbe, s egyúttal jobban megérthesse azt az embert is, akivel vitázott. Ha hallgatásról beszélünk, abban mindig benne van a sajnálkozás eleme: de kár, hogy nem ír. De szoktunk-e Osváton sajnálkozni? Milyen kár, hogy nem írt! *Csak* a *Nyugat*ot teremtette meg, és szerkesztette húsz évig. Ahhoz azonban, hogy valaki nagy szerkesztő legyen, előbb nagy olvasónak kell lennie; Osvát az volt. Andrásnak nem adatott meg, hogy ismert folyóirat-szerkesztő legyen (bár nélkülözhetetlen szerkesztője volt például a Petri-összesnek), de nagy olvasó, osváti értelemben. Nemcsak olvasott mindent, de em-

lékszik is mindenre. Ezt a bekezdést, mondja, húsz évvel ezelőtt már leírtad. Most miért hagytad el a csattanóját? Láthatatlan szerkesztője regényeknek, verseskötéteknek, sok évtizede.

Középiskolás korom óta Semjén András volt a legközelebbi barátom. Kísérleti pszichológus volt, egy marseille-i kutatóintézetben dolgozott; Franciaországban halt meg néhány éve. A pszichológiát szigorúan egzakt természettudománynak fogta fel, kísérletek ezreivel vizsgálta különféle mozgások agyi vezérlését. De nem ismertem senkit, aki olyan találóan tudott volna embereket megítélni. Ha néha elmondtam neki egy-egy álmomat, freudi analitikusként tett fel három-négy kérdést, és nyomban megértettem, miről szólt az álmom. Lakatosnak sokszor beszéltem a másik Andrásról, találkozni azonban csak egyszer találkoztak. Amikor bemutatkoztak egymásnak, Lakatos mintegy revelációként Semjén András átható, fürkésző tekintetéről kezdett beszélni. Semjén megmerevedett a magánszféráját ért támadástól, kis híján francia módra magázni kezdte Lakatost. Lakatos pedig zavartan szabadkozott. „Én is így nézek az emberekre – mondta. – Furcsa ezt a tekintetet magamon érezni.” A beszélgetés ezzel véget ért. Soha többé nem találkoztak.

Az ellenzéki szubkultúra sűrű együttlétei megritkultak, nálunk kicsik voltak a gyerekek, már nem lett volna hely harmincfős összejövetelekre. A találkozások akkor lettek ismét gyakoribbak, amikor a szubkultúrából létrejött a demokratikus ellenzék, megindult a *Beszélő*. Ebben András már nem vett részt. A kettőnk kapcsolata meglazulásának volt azonban egy közvetlen, kínos oka is. Voltaképpen megrontotta az életemet, hogy mindenhonnan elkéstem. Nem is pontatlanság volt ez, hanem valamiféle elindulási képtelenség, a kényszerneurózisok egyik tipikus formája, amelytől csak öregségemre sikerült valamelyest megszabadulnom. Andrásék ismét vacsorára hívtak, András megkért, ne késsünk el. Éva apja, aki vadászember volt, fácánt lőtt, Éva is mondta, a fácánsültnek frissen kell nekilátni. Aztán két órát késtünk. Soha többet nem hívtak meg.

Amikor eljöttünk tőlük, úgy éreztem: most aztán igazán minden nagyon helytelen volt.

Szilágyi Sándor

SEGÉDEGYENESEK 2.

Egyszer láttam Andrist írni. Épp hozzá mentem be valamiért az *Új Könyvek* (Kenedi János leleményével: a recigyár) szerkesztőségébe; kérte, üljek le pár percre: határidő van, muszáj befejeznie egy recit. Leültem, matattam a könyvek közt, de tekintetem időnként ráesett a Pilinszkyre emlékeztető figurájára, amint a papírlap fölé hajolva körmöl. Mert az volt csakugyan: körmölés. Andris jobb kezében ceruza, baljában radír. Leír egy mondatot, tűnődve nézegeti, majd leteszi jobbjából a ceruzát, átveszi a radírt, és lassú, megfontolt mozdulatokkal kiradíroz egy szót. Ceruza-radír csere: beír a helyébe egy másikat. Megint tűnődve nézegeti a mondatot, majd újabb írószercsere: kiradíroz egy másik szót, és egy újra, nyilván az imént beírthoz jobban passzolóra cseréli. Nézegeti a mondatot… Nem folytatom.

Nem ismerek rajta kívül senkit, aki ennyire komolyan venné a leírt – pláne a kinyomtatott! – szavak súlyát; meg a nem leírt, csak elhangzott, és az ugyan leírt, de soha ki nem nyomtatott szavakét is. Legendás memóriájában immár negyven-ötven évre visszamenően tartja számon, hogy ki mikor miről mit írt vagy mondott, hogy mi volt a *véleménye,* lett légyen szó akár a legeldugottabb folyóiratban vagy szamizdatban megjelent, netán kéziratban rekedt írásról vagy egy olyan kijelentésről – sokszor lenyűgözött már ezzel a képességével –, ami egy hajdani beszélgetés során hangzott el, akár húsz-harminc évvel ezelőtt.

Andris a Petrivel (illetve hát Thomas Mann-nal) szólva „szép beszélgetések" során, melyekre többnyire egy kézirat vagy megjelent írás kapcsán kerül sor, partnerét a saját és mások korábban megfogalmazott véleményeivel szembesíti – nem kötözködésből, hanem kíváncsiságból. Arra kíváncsi, hogy beszélgetőtársa kijelentései hogyan kapcsolódnak ahhoz, amit korábban valaki más – vagy éppenséggel ő maga, a beszélgetőtárs – írt vagy mondott. Mert az ő fejében minden véleményhez hozzátartoznak a „törlendő segédegyenesek", melyeknek a mostani csupán az eredőjük. Tudom, hogy utálja magával kapcsolatban (is) a legendagyártást, mégis azt kell mondjam: az

utóbbi ötven év magyar humán kultúrája mint szerves egység – mint vélemények és állásfoglalások összefüggő, egymásra épülő vagy éppenséggel egymással feleselő rendszere – csupán virtuálisan, Lakatos András fejében létezik. De ott legalább – és ami ennél fontosabb: igenis – létezik! Aki csak egyszer is beszélgetett már vele, annak megadatott ez a különleges, intellektuális „téridő"-élmény.

Nekem szerencsére sokszor megadatott: Andrist immár három évtizede a leghűségesebb barátomnak mondhatom. (Kapcsolatunknak az ő életében nyilván nincs ekkora súlya, de hát egy évtizednyi korkülönbségnél ez magától értetődik.) Nagyon sokat köszönhetek neki, emberileg és szellemi téren egyaránt. Emberileg főleg azzal segített sokat, hogy tényleg baráti figyelemmel kísérte az életemet.

> A „baráti" itt ahelyett áll, hogy „aggódó", amire – most már én is úgy gondolom – minden oka megvolt, de amit akkoriban nem értettem: szerintem ugyanis minden a lehető legnagyobb rendben volt körülöttem. Leszámítva persze a pénztelenséget, az állásnélküliséget, a létbizonytalanságot, amit viszont – szemben Andrissal – soha nem vettem komolyan: számomra ez nem sorscsapás, hanem adottság volt. És persze leszámítva életem nehéz pillanatait: édesanyám halálát, vagy amikor egy-egy komolyabb szerelmem ukmukfukk faképnél hagyott. Ezeket nagyon is komolyan vettem, talán túlságosan is komolyan. Ha nincs az Andris meg még egy-két igaz barát, talán nem is éltem volna túl egyiket-másikat.

Andris sokat segített abban is, hogy felnőtt emberré váljak – egyszerűen azzal, ahogyan az életét élte (azért a múlt idő, mert most a nyolcvanas éveket idézem föl, amikor gyakran megfordultam náluk). Az Évával való szeretetteli, kölcsönös megbecsülésen alapuló viszonyára gondolok, és arra, ahogyan a gyerekeket nevelték: emlékszem, gyakran ott ragadtam fektetés utánra is, és míg az asztalnál a beszélgetés folytatására várva poharazgattam, a szomszéd szobából áthallatszott, ahogy Andris népdalokat énekelve próbálja álomba ringatni a kicsi Danit.

> Nekem nem igazán volt családom. Ma már tudom – akkor inkább csak éreztem –, hogy az idősebb barátaim: Andris, Kis János, Mészöly Miklós és a többiek kicsit a szüleim helyett is voltak nekem. Nem pótolhatták persze – de nem véletlen, hogy a nálam idősebbek között kerestem barátokat. Akkoriban ezt úgy éltem meg, hogy *intellektuálisan* inkább ehhez: a nálam egy-két

> korosztállyal idősebb nemzedékhez tartozom, nem az enyémhez. A saját korosztályomból is rengeteg ismerősöm-haverom volt (én szívesen és könnyen barátkozom), de ezek a kapcsolatok valahogy felszínesek voltak. Olyasmit, amiről úgy éreztem: tanulhatok belőle, az idősebb barátaim mondtak – vagy inkább kérdeztek. Mert igazából a kérdéseik voltak fontosak, a szempontjaik. A nemzedéktársakkal jókat lehetett dumálni, ökörködni – de *beszélgetni* csak az idősebb barátaimmal tudtam. A korosztályomba tartozóknak ugyanis többnyire nem voltak kérdéseik, csak sziporkázó, frappáns mondataik. Csiricsáré dögunalom.

Andrissal szemközt ülve, vele beszélgetve – bár a beszélgetés lassúdan csordogál ide-oda – az ember egy percig nem unatkozik. Andris valóban lassan, a megfelelő szavakat keresgélve, pontosabban a szavak helyi értékét latolgatva fogalmaz – de éppen ez teszi a beszélgetést izgalmassá, intellektuálisan gazdaggá. Mert a szavai és kérdései mögött ott vannak azok a bizonyos „törlendő segédegyenesek" – s igazából ez teszi *széppé* ezeket a beszélgetéseket. Az ember úgy érzi: tényleg fontos, hogy mit gondol – hogy *pontosan* mit is gondol; hogy a véleményének súlya van, hiszen egy bonyolult szellemi és kritikai viszonylatrendszerbe illeszkedik mindaz, amit kimond vagy leír. Egy huszonöt év körüli, formálódó embernek ez különösen sokat jelent.

Ilyesforma lehettem, amikor megismerkedtünk. Nem tudok számot adni róla, hogy pontosan mikor és hogyan. (Ha valakit megszeretek, barátot vagy lányt, számomra időtlenné válik a kapcsolatunk: úgy érzem, mintha mindig is ott lett volna mellettem. Dereng ugyan, hogy egy időpont előtt mintha még nem ismertük volna egymást, de maga a megismerkedés mitológiai ködbe vész.) Andrissal való megismerkedésem mindenesetre valamikor 1979-ben történhetett: én ekkor fejeztem be az egyetemi tanulmányaimat, s a szakdolgozatomat Mészöly Miklós prózájáról írtam. Emlékeim szerint Fogarassy Miklós mondta nekem, hogy van egy kollégája, akit szintén érdekelne: odaadhatja-e neki a dolgozat nála lévő példányát? Aztán nyilván beültünk valahova, de hogy hova, s hogy a beszélgetés során mi hangzott el? Erre már nem emlékszem, csak arra, hogy Andrisnak tetszett a dolgozatom, különösen, amit a *Film*ről írtam – bár erre is inkább csak következtetek, mert később is gyakran szóba hozta.

Szóval, kezdetben afféle irodalmi ismeretség volt ez Andrissal: azt hiszem, számára az volt az érdekes bennem, hogy mennyire nem kötnek az „irodalmi közmegegyezés" értékítéletei és szempontjai. Mert-

hogy őt se kötötték – de persze nem ugyanazért, amiért engem: én innen voltam rajtuk, ő meg már túl. Mindenesetre találkozott a véleményünk abban, hogy nem osztottuk a fanyalgást, mely Mészöly, Konrád, Tar, Spiró vagy akár Petri akkoriban született műveit övezte, nemcsak a hivatalosság részéről, hanem – bizony-bizony! – a társasági beszélgetésekben is. S egyetértettünk abban is, hogy a társaság az Emlékkönyv után mintha túl hamar írta volna le Bibót.

Később aztán, már a *Beszélő* időszakában, a hírhozó szerepét töltöttem be Andris életében: én szállítottam a lapból négy-öt példányt a recigyár munkatársainak, s ha ilyenkor – többnyire Vajda Kornél társaságában – levonultunk valami közeli kocsmába az eseményt megünnepelni, vagy pár nap múlva azért, hogy elmondják véleményüket a lapszámról, Andris mindig végigkérdezte, hogy mi van Kis Jancsival, Petrivel, Kőszeggel. Azt hiszem, volt némi szerepem abban is, hogy jó évtizednyi szünet után felújította velük az egykori barátságot.

Ahogy tehát az én életemben is lassan kiszorította az irodalmat az ellenzéki létforma, az Andrissal folytatott beszélgetéseinknek is egyre inkább ez lett a fő témája. Andris persze nem volt ellenzéki; még csak „aláíró" sem volt. Tulajdonképpen azt sem tudom megmondani, pontosan mit is gondolt a Kádár-rendszerről – csak azt tudom, hogy erkölcsileg mélyen megvetette, jóllehet ez nála nem sziszegő komcsizásban öltött formát, hanem a történeteiből derült ki. Mondhatni, ez volt az alapdallamuk. De most nem is ez az érdekes, hanem az, hogy miként az irodalomnak, az ellenzéki, szamizdat irodalomnak is – nemcsak a *Beszélő*nek, hanem a *Hírmondó*nak, a *Demokrata*nak és a szamizdatban megjelent könyveknek is – számomra ő volt az ideális olvasója (*az* Olvasó – ahogyan Spiró oly szépen megírta portrénovellájában). Nem kritikátlanul rajongó olvasója – épp ellenkezőleg: Andris nagyon kritikus volt a szamizdattal szemben is, csakhogy az ő kritikájából üdítően hiányzott az ellenzékkel amúgy egyetértő, értelmiségi szimpatizáns kör kioktató, önigazoló hangneme. Ő ugyanis nem akarta pozicionálni magát a társasági mezőben; nem volt rá szüksége.

Nincs most értelme fölidézni egykori véleményeit, amiket a *Beszélő* (meg a többi szamizdat) egy-egy száma kapcsán megfogalmazott; nyilván nem is emlékszem már mindenre, ami a beszélgetéseink során elhangzott. Arra viszont jól emlékszem, hogy a kritikai fenntartásai mellett is mennyire lelkesen fogadta Kis János vezércikkeit, Kőszeg tanulmányát a könyvkiadói cenzúráról (és mennyire sajnálta, hogy a vállalkozás végül félbemaradt), Petri publicisztikáját és persze

a lapunkban, illetve a szamizdat köteteiben publikált verseit. Andris olvasatában a szamizdat irodalom – ideértve a politikai irodalmat is – elsősorban *intellektuális* teljesítmény volt. Fenntartásai viszont, legalábbis emlékeim szerint, többnyire politikai, pontosabban közérzeti természetűek voltak: ő jóval szkeptikusabb volt abban, hogy ki lehetne lábalni a válságból, mint amit a *Beszélő* programadó cikkei sugalltak. S voltak bizonyos témák (a katolikus szolgálatmegtagadók ügye például), amelyekre egyszerűen „amuzikális" volt, mint Petri a vallásra, vagy épp ellenkezőleg: voltak témák, melyekben a *Beszélő* álláspontját túlságosan is elvi alapokon nyugvónak, ha nyersen akarnék fogalmazni (ő nem így fogalmazott): életidegennek tartotta, mint például a határainkon túl élő magyarság tisztán emberjogi ügyként való kezelését.

A rendszerváltás után megritkultak, de szerencsére nem szűntek meg a találkozásaink, s a „szép beszélgetések" továbbra is az életemet kísérő baráti figyelem és a politika egyre cifrább kacskaringói között oszlottak meg. Én ugyan sokak számára (talán az ő számára is) meglepő módon nem szálltam be a rendszerváltás utáni politikai életbe, ám az első években újságíróként sokat foglalkoztam politikai természetű ügyekkel, s később is, ha ennek szükségét éreztem, megszólaltam egy-egy általam fontosnak tartott kérdésben, volt tehát miről beszélnünk. Meg hát, ahogyan mondani szokás: amúgy sem volt (sajnos, azóta sincs) unatkozva. Politikán egyébként most is, miként az ellenzéki időkben, inkább *közérzetet* kell érteni: Andrist a közügyek, a „polisz" ügyei érdeklik, nem pedig a politikai látványbirkózások. S miként anno, most is üdítően más az ő fölülemelkedése a pártpolitikán, mint a szokvány értelmiségi utálkozás – mert nála sehol nem lóg ki a „függetlenség" köpönyege alól valami szőrös balvagy jobboldali lóláb.

> Az utóbbi tíz-egynéhány évben számomra legtöbbet a bátorítása jelentett, amellyel a könyveim – az *Ostinato,* a Demszky- és Bibó-válogatás, valamint a Hétfői Szabadegyetemről közreadott dokumentum- és interjúkötet – megjelenését szorgalmazta. (Mellesleg ezeknek sem tudok nála értőbb olvasójáról vagy kritikusáról.) Figyelemmel kísérte érdeklődésem újabb fordulatát is: a fotóművészet elvi-esztétikai és ügyes-bajos kérdéseiről szóló írásaimat és a tavaly megjelent monográfiámat nemcsak hogy rendre elolvasta, de a tőle megszokott komolysággal véleményezte is. Nem szakvélemények voltak ezek persze, hanem olvasói vélemények – nekem mint szerzőnek mégis (vagy éppen

ezért) sokat mondtak. Mindezek mellett nem lankadt Andris baráti figyelme az életem alakulását illetően sem: együtt örültünk, hogy végre megtaláltam a párom, s lett családom.

Nekem ezek jutnak eszembe, ha az idestova harminc éve leghűségesebb barátomra, Lakatos Andrisra gondolok. Mert hogy is mondja Petri? „A jót azt nem / a jót azt nem adom / megmenthetetlenül személyes / ami jó volt."

Nóvé Béla

SZEMKÖZT A SZÁMFELELŐSSEL

L. A. Lector amicissimus… Lelkiismereti adósságbehajtónk… Léhaságaink auditálója…

„Tárgyszavakat" és „ajánló jelzeteket" keresgélek egy alkalmi köszöntőhöz, kissé tétován, hiszen még a műfajválasztás is rajtam áll: Lakatos Andrásról, az Országos Széchényi Könyvtár sokak által becsült, nyugdíjasként is „tovább szolgáló" munkatársáról, a néhai *Új Könyvek* örökös számfelelőséről – vagy inkább hozzád szóljak, András, barátaid ünneplő köréhez csatlakozva? Az előbbi, nyilvános laudációként, túlságosan elidegenítene, az utóbbi, személyes hangjával, úgy lehet, téged hoz zavarba, s talán nem is nagyon illik diszkrét és rezervált alkatodhoz.

Mégis, anélkül hogy hosszan „tűnődnék" rajta, „azt kell mondjam", kedves András, én inkább az utóbbinál maradok: hozzád, neked szólok, hiszen a személytelenség kora lejárt, lám, többé ficni-fecni recit sem ír vagy szerkeszt szorgos Anonymusként senki, mint az *Új Könyvek* fényévnyire távolodott, boldog-szomorú évtizedeiben, ott, a Múzeum utcai hátsó traktusban, vagy a Budavári Palota testőrpihenőjének vodkapárás, dohányfüst járta szegletében…

OSZK – Ó, Személytelenség Kora! Ki őrizné megannyi lopott örömöd, társkereső szellemi izgalmad, lelkes és botor konspirációid emlékét, ha nem volnál Te, András, a félig kiadott Fodor-napló, meg néhány tucat túlélő tanúja még e fojtott, annyi várakozással teli időknek? Ugyan ki tartaná számon egy közgyűjtemény rejtett magántörténetét, egész szellemi „mikroklímáját", mely a szenvtelen hivatali homlokzat mögött egykor élhető, emberi világot teremtett, s vele a személyes példák erejével nemzedékről nemzedékre áttestált, valódi hivatástudatot? Vagy mindez nem volna „nemzeti kultúránk" része, épp annyira fontos, sőt: rejtetten, roncsoltan is megtartóbb tradíciója, mint a talmi reprezentáció, a bürokratikus és politikai indítékú, állandó intézményreformok?

Magam, mint talán emlékszel, 1986 tavaszán csöppentem az – akkor már 23. évfolyamát jegyző – *Új Könyvek* szerkesztőségébe, frissen eltanácsolt nevelőotthoni tanárként, már némi ellenzéki priusszal (diákmozgolódások, Orwell-fordítás, szamizdatozás stb.), melynek kéretlenül is korán a beavatottja lettél… Nemcsak, mert – mint kevéssel utóbb barátin figyelmeztettél – a felvételemre hamar megjött a belügyi óvás, hanem mert magam sem titkoltam előéletem soha, s idővel közös barátaink is egyre több bizalmas „referenciával" szolgálhattak rólam. Érdemes elődeim egyébiránt azon az igencsak „forgalmas" szerkesztői poszton (magyar szépprózа, történelem, művelődéstörténet) Vajda Kornél, Kulcsár Szabó Ernő és Kukorelly Endre voltak – utódom pedig, alig egy év múlva, Mezey Laci lett.

S most hadd idézzem fel gyarló memóriámmal s még gyarlóbb tollammal, miféle emlékeket őrzök rólad jó húszéves barátságunk kezdeteiről.

Nekem az „örökhétfő" korában az „örökkedd" hőse voltál, prolongált számfelelős, az egymást érő lapzárták konok és halk szavú bajnoka, mi több, emlékeim foglyaként máig az maradtál: az *Új Könyvek* „tiszteletbeli örök számfelelőse", aki ifjonti balítéleteim és léha szószátyárkodásom egy-egy rekedtes köhintéssel helyre téve váltig ráébresztett, hogy a számért felelős vagyok én is, „számfelelős" – amúgy privátin, mentálhigiénésen… S ugyan ki más is vállalhatott volna ilyen csöndes baráti missziót, ha nem egy született „tapintatművész" – aki voltál és maradsz sokunk szemében, András?

Pedig, utólag megvallom, eleinte gyanakvón furcsálltam e fáradhatatlan figyelmet… Jó fél nemzedékkel ifjabb, rátarti pályakezdőként az persze meg se fordult a fejemben, hogy ennyi ne „járna" nekem, ám az már irigy értetlenséget keltett, hogy annyi mással is naponta osztoznom kellett benne… Ugyan honnan van – töprengtem – e fura fickóban ennyi szelídség, türelem? Hogy jut ennyi ideje másokra, s vajon miért vágyik értő és jelentésgazdag hallgatására mindenki, akinek alkotói vagy magánéleti válsága, netán öröme, sikere van? Hiszen itt, a hátsó sarokban, könyvespolcok és katalógusszekrények fedezékében egymást érik asztalunknál a baráti és kollegiális audienciák: ismert ellenzékiek, hétpróbás szerzők, könyvtári káderek adják át egymásnak a kihűlni sosem tudó vendégszéket. (Az én időmben a leggyakoribb kollégák, vendégek és „háziszerzők": Fodor András, Fogarassy Miklós, György Péter, Kenedi János, Kukorelly Endre, Petri György, Radnóti Sándor, Spiró György, Szilágyi Sándor, Szilágyi Tibor, Tímár Árpád, Vajda Kornél, Várady Szabolcs voltak – s a névsort nyilván hosszan lehetne folytatni még.) Mi tagadás, beletelt némi időbe, mire rájöttem, mi vonzza őket oda, András! Hogy kedvességed

nem pusztán udvariasság, hanem személyre szóló, őszinte lojalitás, hogy tanácsaid és ítéleteid a szíves látszatok ellenére nagyon is értékelvűek, s hogy benned és általad megtestesülve igenis létezik egy szellemi szint, egy már-már éteri hivatástudat – a könyvek, alkotóik és olvasóik önkéntes szolgálata –, melyet nem kezdhet ki sérelem, elfogultság vagy intrika.

Ahogy nyilván az sem véletlen, hogy olyannyira különböző szerzőknek, amilyen Spiró György, Fodor András, vagy éppen csekélységem, jó időn át „lector amicissimusa", bizalmi „előolvasója" voltál, vagy hogy egy korán lezárult baráti életmű gondozása – így a Petrié – sem juthatott méltóbb kezekbe a tiéidnél. Hiszen magad vagy rá az élő bizonyság, hogy referens olvasók és mértékadó írói referenciák léteznek ma is, még ha ezt a „maguknak", avagy „senkinek" író szerzők a nyilvánosság előtt sosem ismernék be. Lám, most is ugyanaz az izgalom fog el, mint régen: ugyan mit szólsz majd – ez egyszer hozzád intézett – gyarló soraimhoz… (Legközelebb majd úgyis elmondod – hisz az „ítéletre" nem kértél sosem haladékot!)

Kevés bejegyzéssel terhelt, archív munkakönyvem tanúsága szerint éppen tizenhárom hónapig ültem szemközt veled, kedves András – 1986 májusától 1987 májusáig –, a „recigyár" tucatnyi írógép aritmiás kattogásától lármás „vezérlőtermében", annak is a legbenső zugában, mely élénk társas életével emlékeimben inkább afféle szellemi „sarokpáholyként" rögzült. Már akkor is így éltem meg, s ma még inkább úgy látom: ugyancsak mozgalmas év volt! „Fordulatos és reformos", egy új „társadalmi szerződés" vágyképét érlelő, egyszerre felkavaró és reményteli esztendő. Ám ítéld meg magad, íme, e tizenhárom hónap vázlatos krónikája:

Már első beszélgetéseinkre egy sor komor tudás vetett árnyat, a '86-os év elejének baljós botránysorozata: a Duna Kör félszegen meghirdetett, majd brutálisan szétvert „Margit-szigeti sétája", a házkutatások és szamizdatelkobzások újabb hulláma, március 15-én a „kis lánchídi csata", majd május 1-jén a „nem hivatalosan" hozzánk is elérő csernobili atomfelhő. (Emlékszem, a derék Szilágyi Tibor hétről hétre elénk tette a *Newsweek* és a *Spiegel* számait, hogy lássuk: milyen sugárdózissal merre tart éppen!) Nem sokkal ezután a *Tiszatáj* betiltása és Csurka szabad európás nyilatkozatáért kapott „szilenciumdíja" borzolta a kedélyeket. A könyvhét az évi újdonságai egyebek közt Nádas: *Emlékiratok könyve,* Illyés *Naplójegyzetei (1929–1945)* és Jászi: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című kötetei voltak. (Találós kérdés: felütve az *ÚK* – jó eséllyel általad szerkesztett – szá-

mait, megmondod-e ma is, hogy ki írta róluk a recit?) Az év végére aztán kijött az akadémiai Erdély-történet rég várt trilógiája is.

A Hungaroring nyár végi felavatása s az első „hazai" McDonald's kétes szenzációja, emlékeim szerint, egyikünket sem hozta különösképpen lázba. Annál inkább a 30. forradalmi évforduló ellenzéki megemlékezései és az Írószövetség késő őszi, rebellis közgyűlése, mely a cenzúrát élesen bírálva és a párttagokat a választmányból tüntetőn kiszavazva, valóban '56. decemberi elődje legjobb szellemét idézte. (Az előbbiekről Kenedi Jancsi, az utóbbiról az újraválasztott alelnök, Fodor Bandi tudósított első kézből.)

1987 elején Köpeczi kultuszminiszter vészjóslón bejelenti, hogy a kormány többé „nem tekinti az Írószövetséget a magyar írók egyedüli képviseletének". Februárban Ceaușescu dühödt magyarellenes kirohanása, majd nyomában a román sajtókampány végre nálunk is megtöri a dermedt csöndet Erdély s a már sokezernyi menekült ügyében. (Március elején – többek közt a Te baráti cinkosságoddal és terjesztői közreműködéseddel – elkészül a mi kis szamizdat lapunk: a *Határ/idő/Napló – erdélyi figyelő* legelső száma is az *ÚK* egy Soros adományozta xeroxgépén.) Áprilisban a Népligetben megnyílik a Jurta Színház, az alternatív és ellenzéki mozgalmak sokáig egyetlen megtűrt fóruma, májusban felavatják Wallenberg emlékszobrát.

Június elején a *Közgazdasági Szemlé*ben úgyszólván egyszerre jelenik meg a *Fordulat és reform* s a *Beszélő* különszámaként a *Társadalmi szerződés,* mellyel kezdetét veszi a rendszerváltás immár nyílt programvetélkedője…

~

Az el nem készült kéziratnál csak a kézen-közön elkallódott a boszszantóbb – mulasztásaink baráti számon tartójaként ezt senki sem tudhatja jobban nálad, András. Eredetileg egy jó húsz éve rólad (és neked) írt reciparódiám idemásolásával gondoltalak meglepni, melyen emlékeim szerint egykor magad is nagyokat nevettél, de hiába: azok, akik olvasták, elszéledtek rég, nyugdíjba vagy – mint Bereczky Laci, Szilágyi Tibor és Fodor András – még „messzebb" mentek, s azóta, fájdalom, hajdanvolt lapunk is méltatlan véget ért, így sehol sem akadtam a nyomára… Amikor 1987 tavaszán az *Új Könyvek*től eljöttem, baráti búcsúként „F/Új Könyvek!" címmel egy „külön számot" hagytam hátra – afféle alkalmi paródiagyűjteményt, amelyben modorosságait és emberi gyarlóságait megfricskázva, minden volt munkatársam megkapta, úgymond, „a magáét". A paksaméta első fele utóbb nyomtatásban is megjelent – Benkő Zsuzsa, Vajda Kornél, Marosán Ági, Győri Erzsi, Szilágyi Tibor, Bereczky Laci s a magam paródiájá-

val – a *Könyvtáros* 1989/3. számában, ám a folytatást már elsodorta a rendszerváltás forgószele, egyebek közt Bartók Györgyi, Boldizsár Ildikó, Fodor András pszeudoopusaival és persze, a tiéddel…

Hogy ez utóbbiban mi állt, azt ma már bajosan tudnám felidézni (kíváncsi vagyok, benned maradt-e bármi emléknyoma), bár annyi rémlik, mintha a tárgya holmi kései „Lukács-apokrif" vagy „Fülep-utánkiadás" lett volna, parodisztikus refrénjét pedig éppen a szerkesztői „öncenzúra" makacsul visszatérő utalásai adták: „s. k. utólag kifestve, L. A."… Mi tagadás, ezen derültem és – ha az én munkám került sorra – bosszankodtam a legtöbbet, ahogy odaadó restaurátor módjára a kézirat fölé hajoltál, s a fehér javítófestékkel sűrűn belemázoltál a sorokba, időnként kurtán felnevetve: „Hát ezt azért már mégse!" Javítófestékben egyébiránt sosem szenvedtünk hiányt („A húzás minden kéziratnak csak javára válhat!"), így a lapzárták végére szépen kifehérült, mint jobb teleken karácsonyra, minden: a sűrűn telegépelt kéziratoldalak, ujjaid, füled és az orrod töve, „Fecské"-id aranysárga filtere s a kardigánod összes gombja – hogy a szaporodó fehér maszatfoltok néma győzelmi jelentésként hirdessék: „Mindjárt kész lesz a szám – már csak néhány ecsetvonás, és mehet a nyomdába!" Ilyenkor tanácsosabb volt nem szólni hozzád, legalábbis kényes erkölcsi, esztétikai dilemmákkal nem háborgatni, különben halk szavad nyomatékául mindkét kezed a levegőbe röppent, s ott merészen argumentálni kezdett, hogy végül egész súlyával az asztalra koppanjon. Ilyenkor egyetlen mozdulattal akár két-három festékflakont is sikerült „lekaratéznod", melyek az állandó használat miatt csak nagy ritkán voltak lezárva… Ahogy ezt írom, megannyi kedves, hajdani burleszkjelenet ötlik fel bennem: az egymásba folyó név- és születésnapok rituális háziünnepei, ahol a sokadik körkérdésre sem derült ki, vajon kit vagy mit is ünneplünk; közös alászállásaink a könyvtári munkakerülők KMK-s „mélyvilágában", ahol Te voltál mindig kedélyes kalauzom, vagy odalenn a „biblin" és a „220-asok"-nál (a Hálózatfejlesztési Osztályon). Ahogy a lapzárták után, afféle „sportos" levezetésként, a recenzált könyvekkel megrakott, dögnehéz ládákat cipeltük le a harmadik szintre, kínunkat minden egyes csapóajtónál fölös udvariassággal tetézve – hogy ki menjen előre –, míg aztán egyikünk nekilódult, ládástól magával rántva a másikát…

Nem folytatom, hisz mindez inkább kettőnkre – s egy régóta hiányzó, ráérős baráti beszélgetésre tartoznék… Ami „közügy" belőle, csupán annyi, hogy a rólad írott recenzióparódiámnak sajnos nyoma veszett, s így csak egy másik régi írásommal kárpótolhatlak, melynek első lektora szintén Te voltál, s amelyet újraolvasni talán ma sem lesz kedved ellenére. Íme hát, fogadd e „dublőr" szöveget elnéző szeretettel:

AZ ÜRGE, A BAGLYOK ÉS A KARVALYOK
(Hommage à La Fontaine)

Lakatos Andrásnak a régi barátsággal

Az ürgét szűk lyukából lassan kiöntötte a könyvek árja, és mivel hónap vége járta, s erősen fogytán volt az elemózsiája, gondolt egy merészet: teletömött két koffert ínyenc lektűrökkel, és elvitte a bagolyhoz, hogy kosztpénzre váltsa…

A bagoly épp ebédelt – pontosabban soirée-ját költötte. Lomhán a pultra dőlve jókora parizerkarikákat gyűrt magába, s hogy huzamos emésztőmunkája közben az idő ne múljék hiába, a lenyúzott bőrkét a zsírpapír szélén kicsiny galacsinokká formálta. Az ürge illendőn várt sorára, amíg a tudós madár a maradékkal végez, és a pult szabaddá válik a pakolásra.

– Mutassa! – huhogott a bagoly, laposan a bőröndökre pislantva.

– Balzac… France… Maupassant… egy kis La Fontaine… „Gallimard"-ban és „Hachette"-ben…

– Csak francia van?

– Dehogyis… – szabadkozott az ürge, s azzal a másik kofferjából tüstént előkapott egy angol sorozatot.

– Dickens… Scott… Thackeray… Meg néhány amerikai: Hawthorne… Melville… Whitman…

A bagoly látszólag egykedvűn nézte az ürge igyekezetét, ám a szíve mélyén egy csöppet már szánta szegényt.

– Krimi nincs? – kérdezte fanyalgón, hogy valamiképp leplezze segítőkészségét.

Az ürge ismét kotorászni kezdett, majd tétován odanyújtott egy Poe-kötetet. A bagoly csalódottnak tűnt.

– Fűzött. Szakadozott – mustrálta anélkül, hogy hozzáért volna. – A tetejében a hollónak van ajánlva!

– Azon ne múljék! – készségeskedett az ürge, s legott nekilátott egy tintaradírral, hogy a szerzői kaparást eltüntesse.

– Fölösleges. Úgyse veszem be.

– Kérem szépen… ez elsőrangú krimi… Égnek áll a tolla, csak lapozzon bele…

„Lapozzon a fene! – gondolta a bagoly – Szedte-vette rágcsálója, még a végén rám tukmálja!" Aztán megrázta a tollát és így szólt:

– Adok egy jó tanácsot: Vigye a Váci utcába. Van ott egy néném, az nincs úgy kitömve. Ezt-azt talán majd bevesz belőle.

A másik bagoly szakasztott olyan volt, mint az első, csak, ha lehet, még annál is kimértebb, méltóságteljesebb. Rágcsálók egész sora remegett előtte a batyuját szorongatva, ijedten lesve, hogyan forgatja karmai közt az előttük álló kopott portékáját. A tiszteletre méltó uhu némán végezte dolgát: számokat rótt egy cédulára, s aztán megvetőn átnyújtotta a végösszeget a remegő kuncsaftnak.

Az ürge, miközben megadón várt sorára, kissé eltöprengett: Ugyan kinek-minek szól az uhu megvetése? A könyveknek? Avagy gazdáiknak, akik elprédálják őket? Netán mindkettőnek? Hisz a fölény az állatvilág legősibb sajátja; ahol alávetés és kiszolgáltatottság van, mindenütt megterem. Az én könyvem ki van szolgáltatva nekem, ha tehát megunom, a hónom alá csapom, hogy pénzzé tegyem. Ám ekkor, könyvemmel egyetemben, én is alávetem magam a baglyoknak, akik ennek fejében fölénnyel, kényük szerint jutalmaznak. Vagy nem…

E percben egy vézna egérasszonyság került sorra, aki nagy halom Walt Disney-füzetet pakolt a pultra. Porontyai a karjába csimpaszkodva éktelen sivalkodásba kezdtek:

– Mama, mama! A Mickey-t ne!

Az egész állatsereglet megindultan nézte a jelenetet. A bagoly levette és komótosan törölgetni kezdte az okuláréját.

– Öt forint cafatja – huhogta maga elé, lencséjét hunyorgón próbálgatva a szurtos borítókon.

Egérasszony szó nélkül visszavette mindet. Kicsinyei menten szétkapdosták tőle. Aznap, ha éhen is maradtak, megvolt az öröme mindnek.

Nem így a többi rágcsálónak! Cickányok, lesoványodott mezei pockok kullogtak elő lógó bajusszal, csak egy hörcsög csinált üzletet, aki pofazacskójából egy teljes „Pallas"-t ürített a pultra, s a bagoly a fényesre csócsált kollekcióért végül egy négyjegyű számlát kanyarított neki.

A hörcsög sikerén fölbátorodva az ürge is buzgón szedegette elő a maga fóliánsait, ezúttal a keményfedelű, aranycirádás darabokon kezdte – ámde most sem volt több szerencséje… A bagoly ugyanis beletemetkezett az imént átvett lexikonok B betűs kötetébe (nyilván a pedigréjét kereste!), s csak akkor nézett fel belőle, amikor az ürge már viseltes paperbackjeit tornyozta a halom tetejére.

– Eltévedt! A könyvkötészet a szomszédban van. A MÉH-telep egy kicsivel odébb. Ez antikvárium. An-tik-vá-ri-um, érti?

– Antikvárium… – ismételte az ürge, a könyveivel kifelé hátrálva, nehogy a bagoly még hülyének nézze, és feltárcsázza az Állatelmeügyi Állomást. Az utcán azután egy hasonlóan járt belvárosi patkány-

ba botlott, aki rábeszélte, menjenek el a Múzeum körútra, hol a baglyoknak egész sor odújuk van. Menet közben mindjárt ki is oktatta, mit kell majd csinálnia:

– Bemégy, és megkérdezed a bagolyt, van-e '64-es Labdarúgó Évkönyve. Nem lesz, megnyugtatlak, ám te azért csak makacskodj, mondd azt, hogy neked minden pénzt megérne, és tegyél le neki előlegbe, mondjuk, egy ötvenest.

– Épp annyi van a zsebemben! – jegyezte meg az ürge.

– No, látod, derék fickó vagy te! Ha sikerül elsóznom ezt az ócska focikönyvet, ne félj, megduplázom az előleged.

Odaértek a kiszemelt bagolytanyához. A patkány gondjaiba vette a két koffert, az ürge pedig elszántan benyitott az üzletbe. Egész úton a szerepét ismételte, s most kitört rajta mégis a lámpaláz.

– Kérem szépen… – hebegte. – Nekem egy 46-os Balradugó Éfkönyvre lenne…

– Na ne hülyéskedjen! – huhogta le nyersen a bagoly. – Különben is: nem tud olvasni?! – s azzal odabökött egy kifüggesztett táblára:

Embermesét nem veszünk be!
Kizárólag állati történetek érdekelnek!

Az ürge a tenyerében átizzadt ötvenest zavartan csúsztatta a pultra.
– Mindenesetre… ha jönne…
A bagoly szó nélkül eltette.
A botcsinálta üzletkötő pedig halkan kisomfordált, leült a bőröndjére, s azon tűnődött, van-e neki valami „állati" története. Rájött, hogy nincs. Talán írnia kellene egyet, hogy pénzt lásson belőle… De miről is szólna az ő állatmeséje? Lenne benne, mondjuk, egy ürge, aki fütyülne a könyvekre, nem loholna naphosszat a magvetők nyomában, csak szép csöndben megülne valami jókora csűrben, s eszegetne, folyvást csak eszegetne…

Ahogy így tűnődött, lassan rákúszott a Múzeum lomha árnya, és védelmezőn, puhán betakarta a kultúra éjszakája. Az ám, s a patkány – hová lett? Az bizony egy közeli lebujban már sokadik áldomását ürítette a jó áron eladott évkönyvére. Szegény jó ürge, töprengéseibe merülve, észre sem vette, mikor egy köteg bankóval elsuhant mellette.

A múzeum körül karvalyok köröztek. Párosával – hogy a zsákmányt el ne szalasszák.

– Nicsak, egy ürge! – csapott le az egyik, és kihívón reátelepedett a könyves bőröndre.

– Einstand! – riogatta a másik is, csőrét belevájva a papírkofferbe. – Hadd lám, mi van benne!

– Semmi, semmi… – szabadkozott az ürge. – Csak könyvek… El akartam adni, de nem kellett senkinek…

– Szóval csempészáru?! – kérdezte fenyegetően az iménti karvaly, s azzal föltépte a koffert. – Hát ez mi? – ragadta ki a gyanús küllemű Poe-kötetet.

– Krimi! – mondta az ürge.

– Hoci!

– Nesze!

A két karvaly testvériesen megfelezte az olvasnivalót, s azzal világló tekintetük fényénél mindjárt bújni kezdték.

– Nem rossz! – szólt az egyik. – Mit kér érte?

– Mit is… – töprengett el az ürge. – Vigyenek haza… ha nincs ellenükre…

A karvalyok összenéztek. Egyikük hátára kapta a bőröndöket, a másik meg gyöngéden nyakon csípte az ürgét, s azzal vijjogva szárnyra keltek.

(Első közlés: *Könyvtáros,* 1987/1.)

POSTSCRIPTUM:

Töprengtem, vajon a fentieken kívül miféle ajándékkal lephetnélek meg, András – s utóvégre arra jutottam, e sok léha betű ráadásaként rajzolok neked még valamit…

De mit is?

Például – támadt az ötlet – egy „ex libris"-t! Hisz az lehetetlen, hogy éppen csak neked ne legyen ilyen! Már most, hogy használod-e, vagy hivatásos bibliofilként az ilyesmit hiú csecsebecsének tartván beéred ezzel az egy példánnyal, ezt rád bízom. Annál inkább, mert jobban belegondolva valójában a Széchényi egész állománya a „tiéd": a temérdek recenziós példány, szabadpolcos és raktári kötet, mely szolgálati évtizedeid alatt naponta átment – vagy mehetett volna – a kezeden, s amelynek értő és lelkiismeretes gondnoka vagy ma is… Mert hisz ezek is mind „Lakatos András könyvei" – még ha kevély tulajdonosi matrica nem is virít bennük…

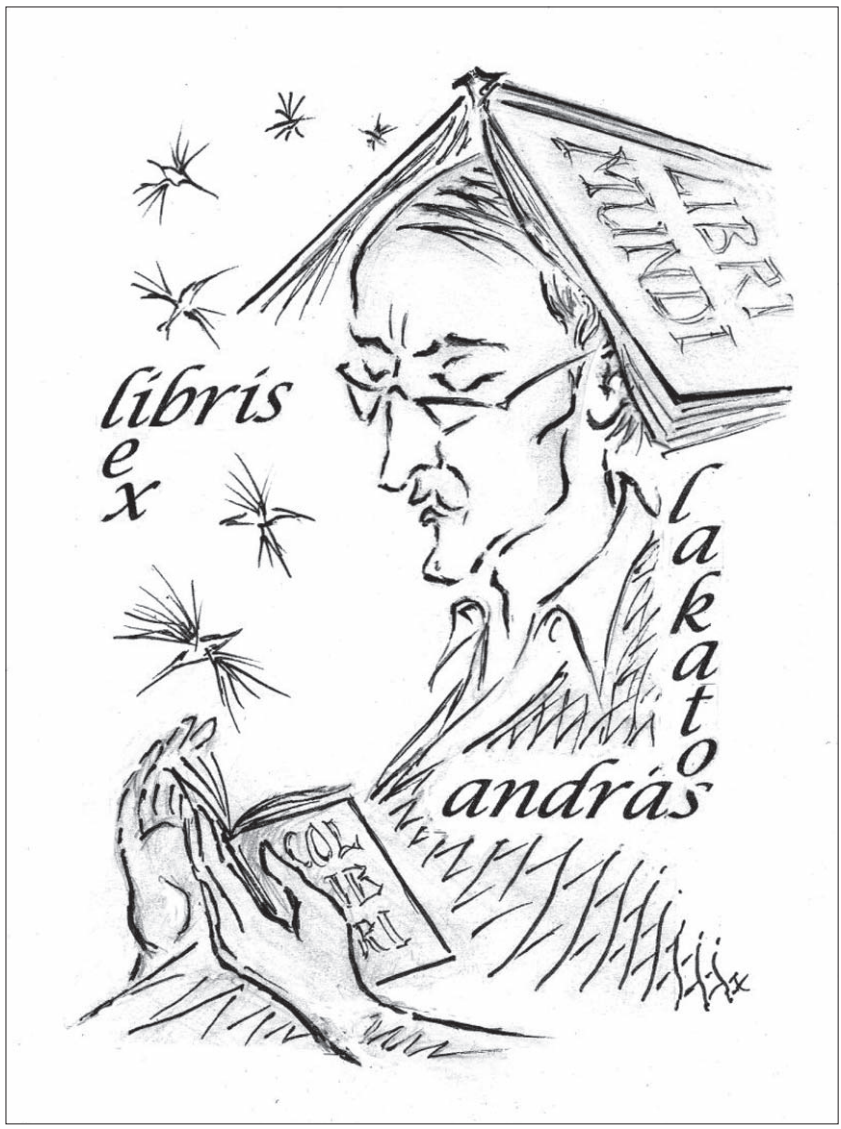

Kívánom, hogy ex librisszel vagy anélkül, sokáig megmaradj még barátaid és kedves könyveid körében!

Dalos György

AZ ÍRÓ MINT ÖNJELÖLT

Lakatos Andrásnak, aki erről többet tud

Tizenhárom éves voltam, sovány, jó ételekre és elismerésre vágyakozó ifjú, amikor életem első irodalmi tettét véghezvittem. Történt mindez a Lakóterv Balaton-parti szakszervezeti gyermeküdülőjében. Három nap alatt írtam ott egy török témájú vígjátékot, s azt a gyermekcsoport tagjaival betanulva színre is vittem. A színpadot nem kell szó szerint venni: két sátor között a füvön adtuk elő a művet, amelynek cselekménye alighanem bőségesen kölcsönzött a *Gábor diák*ból és a *Török világ Magyarországon*ból. Nemcsak a rendezésben jeleskedtem, hanem a főhős Abdi basát is én alakítottam. A tóparti premier akkora sikert aratott, hogy úgy döntöttünk: a társulat együtt marad.

Hazatérésünk után nem sokkal elnökletemmel létrehoztuk a Lakóterv Ifjúsági Színjátszó Csoportját, és rendszeresen összegyűltünk a további teendők megbeszélése végett. Apámtól öröklött rozoga írógépemen beadványt szerkesztettem, és leadtam a háromszáz főt foglalkoztató szocialista vállalat igazgatóságán, ahol anyám portásként dolgozott. Heteken át zaklattam őket terveimmel, telefonáltam, sürgettem. Nem mondtak se igent, se nemet, amit én a passzív egyetértés jeleként könyveltem el. Aztán kitört a forradalom, és mindent, ami előtte történt, nyomtalanul elsöpört. Első kéziratom valamikor 1957 tavaszán a szemétkosárban landolt.

Ma is csodálkozom akkori bátorságomon, és azt hiszem, ha kerek perec elutasításban lett volna részem, talán nem lennék író. Amikor néhány év múlva első verseimmel felkerestem a szerkesztőségeket, mindig az volt az érzésem, mintha valaki küldött volna, mintha mandátumot hordoznék a zsebemben. Volt a dologban valami magától értetődő: a szövegek azért íródnak, hogy megjelenjenek, nem kell ehhez külön igazolás. Ráadásul mozgalmas kamaszkorom idején ráleltem a szocializmusra, mint a világ sorsát s egyúttal az enyémet is megoldó eszmére, amely az örökké szerelmes állapot mellett további ihletforrásul is szolgált lírámhoz. A viszonzás – mármint a rendszeré – nem sokáig váratott magára: huszonegy éves koromban jelent meg vékonyka verseskötetem, felvettek az Írószövetségbe, és minden

esélyem megvolt rá, hogy állami művész legyek. Moszkvai egyetemi tanulmányaim alapján pedig reményteli történészi pálya várt rám. Kétségkívül ama ritkán előforduló karrieristák közé tartoztam, akiknek sejtelme sincs önnön stréberségükről. Semmi sem teszi olyan elégedetté az embert, mint saját fontosságának természetes tudata.

Első magyar nyelvű könyvemet tizenkilenc esztendő múlva követte a második – nem semmi, mint odahaza mondanák. A hosszú pauzát az államhatalommal való összeütközésemnek köszönhettem, amelyet bírósági ítélet dokumentált. Körülbelül négyszer próbáltam ezután könyvet benyújtani kiadónál, mindannyiszor sikertelenül. Az elutasítás indoklása azonban sohasem volt politikai, hanem kizárólag a benyújtott kézirat színvonalára vonatkozott. Jóllehet, tudtam, hogy nem is olyan régen általam nagyra becsült szerzőknek is, mint Benjámin László vagy Örkény István, sorra dobták vissza a könyvterveit, ezek a nemleges válaszok enyhén szólva nem hatottak balzsamként az önértékelésemre. A dologhoz persze hozzátartozik, hogy ezekben az években sem kellett éhezéstől tartanom, mert elég sok fordítási munkát kaptam – oroszból és németből, főleg szakirodalmat. Történeti, közgazdaságtani, szociológiai, filozófiai, pszichológiai fordítások közben rengeteg fölösleges tudásra tettem szert. Néhány szovjet hadtudományi munka átültetése után az volt az érzésem, hogy egy közepes csatát már le tudnék vezetni. (Különösen fontos az ellenséges peremsáv előzetes tüzérségi megdolgozása.) A tiszteletdíjakból pedig megpróbáltam annyit félretenni, hogy tovább dolgozzam nem sok reménnyel kecsegtető prózai műveimen.

Az írás szenvedélye ezekben a keszeg esztendőkben is velem maradt. Úgy gondoltam, hogy az a pár olvasó is nyilvánosság, akikhez kézirataim eljutnak, s már értük is érdemes cenzúrázatlan igazságokat papírra vetni. A pályán kívülre sodortatván, távol a szélesebb olvasóközönségtől élvezni kezdtem az önkifejezés szabadságát, és erőmet éppen a hivatalos kultúrával szembeni dacból merítettem. Avantgárd gesztussal összehoztam egy „Látlelet" című egyszemélyes irodalmi folyóiratot, amelynek két száma összesen három példányban „jelent meg". Az erősen limitált példányszám közvetlenül a másológépek hiányával függött össze, s talán valamelyest az izgatási paragrafusra is tekintettel voltam. Bár mindig akadtak körülöttem barátok, ismerősök, érdeklődők, akik várták további írásaimat, ekkor már tisztában voltam vele, hogy, akárcsak hamvas ifjúkoromban, most is magam avattam íróvá magamat.

Azután elkövetkezett az arany szabadság, amelybe én a nyugati publikációk révén idejekorán belenassoltam. Hajlottabb koromra és immár külföldön elértem a rendszeresen publikáló szerző státuszát,

aki persze igyekszik is, hogy termelékeny maradjon s a publikumot időről időre újabb könyvekkel boldogítsa, valamint hogy ezzel is biztosítsa az itteni körülmények között tisztes szerénységűnek mondható megélhetését. Gyakran járok felolvasásokra, irodalmi zsűrikben fontoskodom, két folyóiratnak vagyok – tiszteletdíj nélküli – szerkesztőségi tagja, olykor díjkiosztásoknál tartok méltató bevezetést – egyszóval mindent megteszek azért, hogy megfeleljek szakmám követelményeinek és a vele járó szociális kötelezettségeknek. Sikereimet – egy-egy régebbi könyvem újra kiadását, idegen nyelvre fordítását, kellemes recenziókat, alkalmi említéseket egy jól hangzó szerzőlistán – türelemmel viselem, a kritikusi levágásokat, csökkenő eladási adatokat vagy (inkább édes hazámból jövő) politikai támadásokat nem szívom mellre. Néha úgy érzem magam, mint egy lelkiismeretes törzsgárdista, aki ha kell, műszakot vált, és csúsztatás reményében készséggel túlórázik.

Ami leginkább zavar, az, hogy ma már az egész ügy fontosságáról, beleértve saját írástudói jelentőségemet, messziről sem vagyok annyira meggyőzve, mint fiatalkoromban vagy felnőtt íróként. E hiányzó magabiztosságnak egyik oka az lehet, hogy manapság ritkán látni sorban állókat. Ez pedig nem csak a kenyér- és húsboltokra érvényes, amelyeknél a sikeres vásárlás a pénztárca vastagságától függ. Az írói igazságra szomjúhozók sem tülekszenek a könyvesboltok előtt. S valóban, miféle áru ez az igazság, miben különbözik más termékektől? Mi garantálja minőségi hitelességét? Lám, az élelmiszergyártók is megpróbálják árujukat különféle értékjelzésekkel vonzóvá tenni. De létezik-e például környezetbarát költemény, bioregény vagy tartósítószerek nélkül írott színpadi mű? Ráragaszthatom-e egy tanulmánykötetre, amelyet a nyolcvanas közepén szívem vérével vetettem papírra, hogy „szavatossága lejárt, az áru fogyasztható"? Nincs, aki ettől óvna, sem ki erre bírna, önjelölt vagyok, mint tizenhárom évesen, saját apadó becsvágyam kiszolgáltatottja.

Az egyik legbotorabb hiúság, amely művészt, politikust, színészt, sőt élsportolót is motiválni szokott – a halhatatlanságba vetett hit –, afféle lelki doppingszer, amelyet némely szerzőnél egyszerű olvasásteszttel is kimutathatunk. Némely mű bizonyíthatóan túlélte teremtőjét: Horatius és Puskin joggal gondolta, hogy emlékművet emeltek maguknak. Dante, Cervantes, Goethe, Tolsztoj és Hašek is okkal hihette magáról, hogy századok múlva is elővehető olvasmányokat alkottak – nem is hiúak voltak ők, hanem gőgösek. Akár az épp húszéves Petőfi, amikor azzal biztatta az írni-olvasni is aligha tudó Hrúz Máriát: „Dicső neve költő fiadnak / Anyám, soká, örökkön él." Voltak azután, akik talán tévedtek nagyralátó jóslatukban, mint a fan-

tasztikus és tragikus Majakovszkij, amikor néhány hónappal öngyilkossága előtt ekként hirdette meg saját horatiusi-puskini hitvallását: „A feledés ködébe tűnnek költők és kormányok, / de versem eléri a messzi századokat."

Persze e lángelmék egyike se gondolta, hogy más módon élhetne tovább, mint a tovább élők emlékezetében, s egyikük sem tekintette utókori jelenlétét a testi létezés folytatásának. És még ez a szellemi jelenlét is alig mérhető, s ennyiben gyanús. Tekintsük mércének a weboldalakat? Goethét 2,5 milliószor említik, Dantét 3,6 milliószor, Shakespeare egyenesen 12 millió említéssel dicsekedhet. Az ám, de a két éve kiszabadult elrablott leány, Natascha Kampusch játszva érte el az 1,4 milliót, Barack Obama jelenleg az 56 milliónál tart, Oszáma bin Láden (aki talán már nem is él) mostanában közeledik Shakespeare említési szintjéhez. Gondolt-e a nagyok közül bárki arra, hogy ezen a virtuális bolhapiacon kell magát megmérettetnie?

Én a magam részéről egyetlen nappal sem szeretném túlélni hihetőleg még távoli halálomat, és nem vágyom semmiféle túlvilági státuszra. Egyrészt senki sem garantálja, hogy teljesen ki tudnék maradni a földi dolgokból, másrészt ahhoz sincs kedvem, hogy az öröklétben szerzett tapasztalataimról szóló regényemet extra sebességgel kelljen benyújtanom a kiadónak, hogy még könyvvásárra megjelenhessen. Nem utolsósorban arra is kényszerülnék, hogy a minden bizonnyal erősen kulcsregény-színezetű alkotás elején figyelmeztessem az olvasót: a szereplő személyek hasonlósága más, reálisan létező halhatatlanokkal csupán a véletlen műve. Őszintén szólva nem ennyire ételiek az én írói törekvéseim. A komputerrel viaskodva kettős célnak próbálok eleget tenni: írok, míg élek, és élek, míg írok.

Kukorelly Endre

MINDEN

’983 őszétől mindjárt
megnézem pontosan erre használatos a
naptár szerintem ’83 szeptember most

utánanéztem október harmadikától
cirka fél évig alig több mint fél évig egy
szobában ültem vajda kornéllal és laka

tos andrással az oszk új könyvek szerk.ben
úgy kerültem oda hogy a papp istván ajánl
ott olvasott tőlem valamit állítólag

a kornéllal *azonnyomban* meg kellett inni
egy sört és na még egy andrás és kornél mondják
a ki kicsodát *mindig jön valaki* ez a naplómból való

mindent tudnak vagy mondjuk úgynevezett mindent
úgynevezett tudnak és szórakoztatóan
tudják a kornél úgynevezett vidáman tud

mindent szórakoztatóan andrás szomorú
an úgynevezett szomorkásan a hangos meg
a halk hogy lehet úgynevezett mindent elol

(füstszag volt a szobában beállt a cigifüst
szaga egybeállt kiszellőztethetetlen és
lehet hogy nem is cigiztek cigiztek vagy nem?)

vasni mindent úgy nevezettet megjegyezni
minden minden minden az túl sok egyszer mondta
az andris hogy olvassam el a tar novellás

könyvét most jut eszembe hogy pár éve írtam
egy szöveget tarról az a címe hogy tar és
Minden

Bertók László

ELEINTE MINTHA JÁTSZANA

Lakatos Andrásnak

Eleinte mintha játszana, eljátszaná csak
a szerepet (önmagát?, mit?), amit (azt hiszi)
büntetlenül és bármikor megmosolyoghat,
kritizálhat, kijavíthat, visszaadhat,
amelyből ha kilép, azonnal ott a másik.
Nem érdekli (eszébe se jut), hogy
kiosztja-e rá valaki, vagy a szerep választja,
s hogy szerep-e egyáltalán vagy az élete csak.
Újra meg újra ízig-vérig eggyé lesz vele,
észre sem veszi (s ha mégis, akkor a játék
részének tekinti), hogy hol ösztönösen,
hol szándékosan meg akar felelni (megfelel!)
valamely erő (színvonal?, erkölcs?)
ölelésének (önkényének?, törvényének?).
Csak a második részben, s annak is a vége
felé, amikor a keze, a lába, az emésztő, s a
testnedveket kiválasztó, áramoltató, ürítő
szervei lassacskán el-elmaradoznak egymástól,
sőt, tőle is, s azt játssza (játszaná?), hogy
egy-egy kudarcból (örökkévalóságnak tűnő
pillanatból) a jobbik fele (a titkos
kapcsolata?, a rutinja?) vissza-visszaszalad
a lustálkodó (fáradt?, kopott?, lázadó?)
gubancához, megsimogatja, megnyomogatja,
gyógyszerekkel biztatja, bolondítja,
engedelmeskedni, közreműködni, mozdulni
készteti, csak akkor derül ki (döbben rá),
hogy magának játszik, s megmosolyogni való,
hogy már a legcsekélyebb „eredménytől” is
olyannyira föllelkesedik,
mintha akármit eljátszhatna még.

Spiró György

KÉMJELENTÉS

Ágyúk, tankok, aknavetők, rakéták, szállító járművek vesztegeltek a határtól néhány kilométerre a még alig sarjadó tavaszi vetésben kushadva. Barna-zöld foltjaikkal kiríttak a sötét talajból; eltűnődtem, ugyan melyik elmebeteg találhatta ki, amit a világ minden hadserege átvett, hogy álcázás céljából a kecskebékának ez a két színe a tökéletes. Felvonult, így becsültem, az egész magyar hadsereg, meg a szovjetek jó része. Embereket nemigen láttam, de valaki csak odavezette ezeket a járgányokat, és valahol csak elszállásolták őket. Az volt az érzésem, az utolsó parancsra várnak, és áttörnek a határon.

Szoktattam magam a gondolathoz, hogy a határról visszafordítanak; nem is kell indokolniuk, elvégre csak látják ők is odaátról, hogy éppen lerohanni készülünk őket. Nem volt szerencsés ötlet, hogy elfogadtam a meghívást. Igaz ugyan, hogy hónapokkal korábban hívtak meg, de lemondhattam volna. Hetek óta haldoklik az elnökük, lehet, hogy már nem is él, csak még nem húzták ki a dugót a falból. Nyilván nem dőlt el az utódlási harc, ilyenkor minden apró provokációra ugranak; ez durva fenyegetés, és én képes vagyok éppen most odautazni egy buta konferenciára.

A határon több mint egy órát álltunk, mint mindig. A mozdonycserét ugyan gyorsan szokták lebonyolítani, de utána még vagy háromnegyed órát áll a vonat, talán időt hagynak maguknak a gyanús elemek lefülelésére, bár soha nem tapasztaltam, hogy bárkit leszállítottak volna. Morcos magyarok és morcos odaátiak ellenőrizték az útlevelemet egymás után, nem szóltak semmit.

Elindultunk. A határ túloldalán semmiféle készültségnek nem láttam nyomát, a vetések békésen sarjadoztak. Föllélegeztem.

Szerettem azt a várost: két és fél évvel korábban boldogan barangoltam benne a feleségemmel.

A szálloda a belváros közepén állt, a földszintjén kávéház üzemelt, már többször laktam benne. A tágas szobákban békebeli, hatalmas, sötétbarnára pácolt, kétszemélyes ágy, tükrös szekrény, nagy íróasztal és terjedelmes karosszék, a bútorzat az első világháború előtt is

hasonló lehetett. A takarítónők fehér fityulában, fehér kötényben és fekete, csillogó klottköpenyben jártak, a pincérek előzékenyek voltak, és nem vártak magas borravalót.

A kávéházban már délelőtt ott ücsörögtek az izmos fiatalok és az öltönyös középkorú urak, kávét és pálinkát iszogattak szorgosan, és nem csináltak semmit azon kívül, hogy olykor lelkesen üdvözölték egymást, és újságolvasás közben a monarchiabeli fakeretet lóbálva át-átkiabáltak a szomszéd asztalhoz. Főleg a futball izgatta őket, órákig tudtak fecsegni róla. Valahányszor ott laktam, mindig megszemléltem a vendégsereget, és mindig ott ücsörögtek naphosszat ezek az erős, munkára termett férfiak. Csempésznek néztem őket, ámbár furcsálltam, hogy a szakmából ilyen sokan megélnek.

Kora este beballagtam a tanácskozás színhelyére, ott találtam a helybéli ismerősöket meg annak a társaságnak az elnökét, amely meghívott. Magas, karcsú, szálfaegyenes, hullámos ősz hajú, hetvenes úr volt az elnök, a csinos, gondosan nyírt ősz bajuszkáját a negyvenes-ötvenes évekbeli amerikai filmsztárok is megirigyelhették volna. Az ilyen idős urak szoktak hosszú, fehér nadrágban, fehér, rövid ujjú ingben és fehér kötött mellényben teniszezni mindazon országokban, amelyekben a munkásosztály vette át a hatalmat. Öltönyét hanyag eleganciával viselte, pomádéjának illatát még éppen elviseltem; makulátlanul hófehér ing, gyöngyház berakásos mandzsettagomb és fehér pöttyös fekete csokornyakkendő volt rajta, mint általában. Rengeteg viccet és mulatságos történetet tudott a beszédébe fűzni, amelyek egy részét ő maga találhatta ki, és három világnyelven csiszolta tökéletesre. Az efféle művelt urak – olykor egyenesen arisztokrata származásúak – mindenütt a munkáshatalom megbízható alkalmazottaiként dolgoztak, és tényked tek egyaránt ügybuzgóan vendéglátóként, főszervezőként, főszerkesztőként vagy jelentéstevőként. A diktatúrák szeretnek tüntetni a liberális kultúrpolitikájukkal; ők aztán különösen jeleskedtek a kirakatpolitikában akkoriban.

Az elnök emlékezett, hogy beszélem a nyelvüket, üdvözlő mosolya ettől, ha lehet, még leköteleződbre sikerült, és minden segítség nélkül a keresztnevemen szólított. Keresett nomenclator vagy elnöki média-főtanácsadó is lehetett volna belőle, ha az ókori Rómába vagy a XX. századi Egyesült Államokba születik.

A tanácskozás másnap délelőtt kezdődött; kora délután volt esedékes, hogy felolvassam a hozzászólásomat, hetekkel korábban megírtam az ő nyelvükön, és reggel a belső zsebembe tettem. A délelőtti tanácskozás kezdete előtti kávézás és általános tülekedés közepette helybéli barátom egyszerre félrevont és borús képpel halkan azt mondta:

– Följelentettek, hogy kém vagy. Ma reggel.
– Mi vagyok én?!
– Kém…
– És kicsoda?!
Megmondta a nevét.

A magyar ajkú helybéli illetővel soha nem találkoztam. Soha meg nem említettem a nevét sem szóban, sem írásban. Érdekszférájába nem hatoltam, nem szerettem el a nőjét (fogalmam se volt, hogy kivel él), ő pedig nem irigyelhetett a feleségemért, mert akárcsak engem, őt sem látta soha.

Barátom arcát kutattam, viccel-e, bár nem illett az alkatához. Nem viccelt. Leverten mesélte: az elnök úr maga nevezte meg az informátorát, amikor a helyi magyarok némelyikének továbbadta a hírt. Ő, mármint a barátom tiltakozott, kijelentette, hogy a dolog nyilvánvaló képtelenség; az érdemeimet ecsetelte, amelyekről az elnök is tudott, de hiába.

– És akkor mi lesz? – kérdeztem.

Barátom nem válaszolt azonnal.

– Lehet – mondta aztán –, hogy ki fognak utasítani.

Megütődtem.

Elkezdődött a tanácskozás, ültem a hallgatók között, az emelvényen ott ült az elnök úr frissen, fiatalosan. Semmi sem utalt arra, hogy ebéd után nem engedik fölolvasni az amúgy érdektelen dolgozatomat. Mintha súlyomat vesztve lebegtem volna az ülés fölött, bár mindkét könyökömmel a karfát nyomtam, hogy érezzem a testemet.

Barátom és ismerőseim tőlem távol, egymástól is messze, elszórva ücsörögtek a teremben, körülöttem idegenek. Úgy gondoltam, hogy a rágalmazó, akinek még a fényképét sem láttam soha, nem lehet ott, különben felhívták volna rá a figyelmemet.

A délelőtti tanácskozás után az elnök úr szerét ejtette, hogy a közelembe kerüljön. Állva vártam. Közölte: haladéktalanul el kell hagynom a tanácskozás színhelyét; van délutáni vonat Pestre, azzal távozzam az országból.

Megkérdeztem, mi a vád ellenem.

A mérhetetlenül udvarias, simulékony világfi szeme villámokat szórt, úgy sziszegte: azonnal induljak, a szállodát már felmondták, a cuccaimat a portán találom.

Tiltakoztam az eljárás ellen, az elnök úr faképnél hagyott.

Mindenki engem bámult; vagy félszáz ember látta, hogy kémet fogtak.

A pályaudvaron két rendőr ült be véletlenül éppen az én fülkémbe, egyikük nagydarab, középkorú ember daliás harcsabajusszal, az

első világháborús katonákra hasonlított, ő mellém ült le, a másik, alacsony, vézna, borotvált arcú velem szemben foglalt helyet. Nem szóltak. Én se szóltam. Borús volt az idő, a vetés békésen zöldellt odakint.

A nagy bajszú rendőr eltökélten ült mellettem, nem nézett felém, a szemben ülő nem tolakodóan, de határozottan felém bámult, de ő sem a képembe nézett, csak úgy el a fülem mellett, én pedig arra gondoltam: az ilyen kiutasításnak nyoma marad, jelentések, igazolások tömege, mindenki bizonyítja az éberségét, a nevemet különböző sötét helyeken iktatják. Nem jó, ha iktatják az embert.

Sajgó űrt és hideget éreztem a gyomrom tájékán. Már akkor ezt éreztem, amikor a városban az állomás felé haladt a kocsi, amelybe beletuszkoltak. Sajgott a mellkasom, amíg kifelé bámultam a vonat koszos ablakán, csak hogy ne kelljen a fülem mellett tartózkodóan, szinte tapintattal elnéző borotvált képű rendőr képébe néznem.

A határállomáson a rendőrök leszálltak, a fülkém ablaka előtt ácsorogtak és nem szóltak egymáshoz. Nézelődtek mindenfelé, csak felém nem. Végigvárták az egy órát, amíg a szerelvény meglódult Magyarország felé. Fellélegeztem, amikor a néhány száz méteres senki földjét magunk mögött hagytuk, noha a magyar oldalon ugyanúgy álltak a harckocsik, gépágyúk és rakéták, mint másfél nappal korábban.

Nem lett következménye a dolognak, nem hívtak be se a külügybe, se a belügybe, az ő nagykövetségük eszerint nem tiltakozott azért, hogy odapofátlankodtam kémkedni az országukba, mégsem tudtam napirendre térni.

Hogyhogy ezt meg lehet tenni valakivel, akárkivel, s főleg énvelem? Miként lehetséges, hogy a rágalom ellen nincs mód védekezni? Amit az ember nem követett el, azt miért nem lehet bizonyítani? És miért nem a vádaskodók bizonyítanak?

Határozottabban kellett volna védekeznem – de mivel? Aki kém, az tagadja, hogy kém lenne. Mégis: elég egyetlen följelentés, és tárgyalás nélkül máris elítélnek? De mire is ítéltek voltaképpen? Ha valóban kémnek gondoltak, miért nem tartóztattak le? Vagy csak az éberségüket akarták bizonyítani, amikor haldoklik az elnökük, mi pedig felvonultunk ellenük a határra?

Újra meg újra végigéltem a tanácskozás délelőttjét. Ismerőseim kerülték, hogy mellém üljenek. Elárultak. Igen, de honnét tudták volna, hogy nem vagyok tényleg kém? Igen, de miért nem voltak biztosak benne, hogy nem vagyok kém? Hát ennyire félre tudtak ismerni engem? Máshonnét szemlélve a dolgot voltaképpen derekasan viselkedtek: a jelenlétükkel biztosítottak, hogy nem hagytak cserben,

elvégre más dolguk is akadhatott volna, mint unalmas előadásokat hallgatni egész délelőtt. Mégis szemét módon viselkedtek: tüntetően távol ültek tőlem, jelezték az elnök úrnak, hogy nem akarnak a közelemben tartózkodni. Nem vállalták velem a szolidaritást. Nem vállalták, ez igaz, de végül is érthető: ők ottani állampolgárok, elég baj az nekik, hogy kisebbségbe születtek, ha nem feltétlenül muszáj, nem akarnak ujjat húzni az ottani hatalommal.

Mégse védtek meg.

Persze mivel védtek volna meg? Hogyan? Miféle érvekkel?

Hónapokig rágódtam, ugyanazokat a meddő kérdéseket ismételgettem magamnak és a feleségemnek, aki már nem szeretett, csak becsült, és igyekezett részvevő képet vágni, noha nagyon unhatta a nyavalygásomat.

Az összes lehetséges változatot végiggondoltam, mi vihette rá a följelentőmet, hogy megrágalmazzon. Fél éjszakákat a konyhában töltöttem, cigarettáztam, fájt a fejem, sajgott a mellkasom. Újra ott voltam a teremben, ahol az elnök mindenki füle hallatára kiutasított, láttam a szemében a gyűlöletet, újra benn ültem a kocsiban az állomás felé, megint ott ült a két hallgatag rendőr.

Jó iskola volt ez, hálás lehetek érte.

Rágalmazómmal egy konferencián találkoztam jó húsz év múlva Budapesten. Pontosan úgy nézett ki, mint egy ember. Kicsi malacszemével alulról pislogott fölfelé, felszólalását nyávogó hangon mondta el, testtartásából sugárzott a kisebbségi létből üzletszerűen megélők elszánt, szüntelen panaszolkodása.

Valaki bemutatott minket egymásnak. Kezet fogtunk.

Nem mondott semmit. Én se mondtam semmit.

Mit mondhattam volna?

† *Fodor Géza*

OPERA VERSBEN ELBESZÉLVE

Massimo Mila olasz zenetudós gyakran hangoztatta, hogy Bellini és Donizetti operái voltaképp mind a *Rómeó és Júlia* változatai, a legsokatmondóbban talán a régi *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* enciklopédiának a XIX. századi olasz operáról szóló cikkében: „Bellini és Donizetti operái a boldogtalan szerelem betegségéről szólnak. Bellini csak egyetlen operát írt »I Capuleti e i Montecchi« címmel, de valójában e két operaszerző egész műve végtelen variáció a »Rómeó és Júlia«-témára. Ezekben az operákban másképp szeretnek, mint a seriában – a 18. század operájában […] A szerelemnek ebben a másféleségében, ebben a túlfűtött szenvedélyben áll a romantikájuk. […] Ezeknek a figuráknak a sorsában a néző sokkal részvevőbben ismerte föl saját lelki tapasztalatainak polgári igénytelenségét, mint a Polixénák, Szemiramiszok és Sophonisbák retorikus-tragikus pátoszában.”[1] Hogy e romantikus operák megvilágításául szinte magától értetődően kínálkozik a Rómeó és Júlia-téma, jelzi, hogy a szerelemnek ez a típusa nem a XVIII. század után született meg, hanem a „romantikus szerelem” sokkal régebbi a korszak értelmében vett romantikánál.

A nyugati, individuális szerelem a középkorban alakult ki, de a szerelemnek mint plurális életterületnek a meghódítása a reneszánsz műve. De lett légyen bármennyire plurális ez az életterület, s pluralitása bármennyire elfogadott, mindig jelen van a kultúrában egy minden tekintetben abszolút szerelem ideáltípusa, amelyet történelmi szabadossággal nevezhetünk „romantikus szerelemnek”. Ez a romantikus szerelem individuális, szabad választáson alapul, kölcsönös, a „meglátni és megszeretni egy pillanat műve” hirtelenségével jön létre, feltétlen, természetes fejleménye a jegyesség/házasság, attribútuma a hűség, sohasem múlik el, értékesebb az életnél. Hogy a romantikus szerelemnek ez az ideáltípusa (ir)realitásától függetlenül

[1] Massimo Mila: „Italien, E” cikk in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* (Hrsg. v. F. Blume) Bd. VI., Kassel, 1957, Sp. 1539.

a nyugati kultúra maradandó értékévé vált, abban valószínűleg része van Shakespeare *Rómeó és Júliá*jának. A téma korábbi feldolgozásai éppenséggel nem affirmatívak voltak, hanem a meggondolatlan szenvedély következményeit bemutató erkölcsnemesítő példázatok.[2] „A mély részvétnek, amelyet a költő föl tud kelteni szerelmesei iránt, s ezzel összefüggésben nyelvük lírai gazdagságának nyoma sem volt a forrásokban."[3]

Mivel a romantikus szerelem értékesebb az életnél, azokban a tragédiákban, amelyek a szerelemnek a társadalmi normákkal vagy realitással való összeütközéséből nőnek ki, a szerelmesek gyakran meghalnak egymásért, utánahalnak egymásnak, a cselekmény tipikus fordulata az öngyilkosság. A XVIII–XIX. század fordulója, a romantika az elmélyülő pszichologizmus jegyében előszeretettel illeszt be a figuraábrázolásba/cselekménybe egy halál előtti tragikus fokozatot: a megőrülést, az őrületet – a szerelmi őrületet mint a szerelem akadályoztatása által kiváltott őrületet. A drámának/színháznak egy ősi toposza, az „őrülési jelenet" új életre támad – kivált az operában.

VÁRADY SZABOLCS JEGYZETE

Ezt találtam Fodor Géza számítógépén, eddig jutott a megírásában annak a tanulmánynak, amelyet ebbe a könyvbe tervezett, és amelyben Arany János Bor vitéz*át elemezte volna. Már elolvasott hozzá minden szakirodalmat, a szokott elképesztő alaposságával, végiggondolt minden végiggondolandót. Amikor utoljára beszéltünk telefonon, a betegség már nagyon legyengítette, de ott ült a számítógép előtt. Pihenned kellene, mondtam. Megnyugtatott: csak a fizikai munka fárasztja, és ezt mindenképp meg akarja írni.*

Tépelődtem egy darabig, majd arra jutottam: bármennyire nem illik is Gézához, hogy egy ilyen épp-hogy-csak töredéke nyilvánosságra kerüljön, itt helye van. Súlyos és fájdalmas helye.

Azt hittem, eddig van. Megírtam én is Lakatos András könyvébe, amit tudtam: négy sorra futotta. Aztán kaptam a szerkesztőtől még egy kis időt, nekifutottam még egyszer. És belenéztem megint Géza számítógépébe. Kiderült, ő is nekifutott másodszor, máshonnan kezdve. Sejtette talán, hogy kevés az idő, és

[2] *A Companion to Shakespeare's Works. The Tragedies.* (Ed. by Richard Dutton and Jean E. Howard) Blackwell, 2006, 110–114. p.

[3] *Shakespeare-Handbuch.* (Hrsg. v. Ina Schabert) Stuttgart, 1978, 561. p.

rövidebbre akarta fogni az elemzés ívét? Az elsőt október 3-án írta be a gépbe, a másodikat 4-én. Dermesztő látni: utolsó írása ezzel a szóval szakad félbe: tot *– halott. Nem zárta be az idézőjelet. 5-én került kórházba, és 7-én meghalt.*

OPERA VERSBEN ELBESZÉLVE

Arany János
Bor vitéz

Ködbe vész a nap sugára,
Vak homály ül bércen, völgyön.
Bor vitéz kap jó lovára:
„Isten hozzád, édes hölgyem!"

Vak homály ül bércen, völgyön,
Hűs szél zörrent puszta fákat.
„Isten hozzád, édes hölgyem!
Bor vitéz már messze vágtat."

Hűs szél zörrent puszta fákat,
Megy az úton kis pacsirta.
Bor vitéz már messze vágtat,
Szép szemét a lyány kisírta.

Megy az úton kis pacsirta:
Hova megyen? Hova ballag?
Szép szemét a lyány kisírta:
Szólt az apja: „Férjhez adlak!"

Hova megyen? Hova ballag?
Zúg az erdő éji órán.
Szólt az apja: „Férjhez adlak:"
Eskü elől *szökik a lyány.*

Zúg az erdő éji órán,
Suhan, lebben a kisértet.
Eskü elől szökik a lyány:
Szól vitéz Bor: „Jöttem érted."

Suhan, lebben a kisértet,
Népesebb lesz a vad tájék.
Szól vitéz Bor: „Jöttem érted,
Elesett hős, *puszta árnyék."*

Népesebb lesz a vad tájék,
Szellem-ajkon hangzik a dal.
„Elesett hős, puszta árnyék,
Édes mátkám, vígy magaddal!"

Szellem-ajkon hangzik a dal,
Indul hosszu nászkiséret.
„Édes mátkám, vígy magaddal!"
– „Esküvőre! Úgy igérted."

Indul hosszu nászkiséret,
Egy kápolna romban ott áll.
„Esküvőre! Úgy igérted."
Zendül a kar, kész az oltár.

Egy kápolna romban ott áll,
Régi fényét visszakapja.
Zendül a kar, kész az oltár,
Díszruhában elhunyt papja.

Régi fényét visszakapja,
Ezer lámpa, gyertya csillog.
Díszruhában elhunyt papja;
Szól az eskü: kéz kezet fog.

Ezer lámpa, gyertya csillog –
Künn az erdő mély árnyat hány.
Szól az eskü: kéz kezet fog;
Szép menyasszony színe halvány.

Künn az erdő mély árnyat hány,
Bagoly sí a bérci fok közt.
Szép menyasszony színe halvány –
Halva lelték a romok közt.

(1855. november)

Arany János e balladája sem nem népszerű, sem nem tudományosan kultivált. Az utóbbi két évtizedben mégis két olyan alapos interpretációja született, amilyenhez fogható a megelőző százharminc év alatt sem: Imre Lászlóé[4] és Fenyő D. Györgyé[5]. Alapértelmezésük egy döntő ponttól kezdve különbözik, mint ez már abból is kiderül, ahogy a szüzsét összefoglalják:

Imre László: „Bor vitéz meghal a csatában, menyasszonya nem kíván az új kérőhöz menni, akihez apja kényszerítené. Szerelmesének elvesztése, az apjával való összeütközés, a szörnyű vívódás végletes izgalomba hozza, szinte félöntudatlan állapotban szökik meg hazulról. A kísérteties éjszaka, az erdő félelmetes árnyai és neszei képzelete vad csapongását hallucinációkká, vizionálássá növesztik. Bor vitéz jelenik meg neki, s esküvőre viszi || […] || Az álomvízióban lejátszódó jelenet, az annyira óhajtott esküvő a végsőkig fokozza a kimerült lány egzaltációját, hiszen egyszerre éli át a legnagyobb bánatot, ami érhette, és a legnagyobb örömöt, ami érhetné. A rettenetes fizikai és lelki megpróbáltatás megöli.”[6]

Fenyő D. György: „egy vitéz, Bor elmegy a háborúba, és otthon hagyja választott menyasszonyát. Az otthon maradt leány siratja távolban lévő kedvesét, de szigorú apja egy idő után nem tűri a búslakodást, és férjhez akarja kényszeríteni a lányt, immár természetesen máshoz. Ő azonban elbujdosik a tervezett nász elől, és éjjel, az erdőben meglátja szerelmének alakját. Bor vitéz azonban már halott, s a túlvilágról lovagolt vissza e világi kedveséért. A kísértet felkapja a leányt, elvágtat vele egy romos kápolnához, s egy halott pap összeadja egymással a halott vitézt és a lányt. Mire másnap felvirrad a nap, a lányt holtan találják meg a kápolna romjai között.”[7]

A töréspont, ahonnan a két értelmezés szétválik, a 6. versszak. Imre László a kísértettörténetet a lány hallucinációiként, vizionálásaként fogja föl; Fenyő D. György azonban valóságosként. Igaz, tanulmánya végén kétségek és kérdések formájában fölveti az előző lehetőséget is, és nyitva hagyja az értelmezést: „A harmadik rész úgy lépi át a realitás határait, hogy semmiféle fogódzót nem ad arra nézve, hogy hogyan kell felfogni a szellem-történetet. Lehet, hogy a megszökött és fájdalmában lázálmokat látó lány hallucinációit olvassuk? Nem más az egész kísértet-történet, mint lázas képzelődés? Öngyilkos lesz a lány? Kimenekül az erdőbe, és belehal a bánatába? Vagy valóban

[4] Imre László: *Arany János balladái*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 175–189. p.
[5] Fenyő D. György: Egy ballada rétegei. *Tiszatáj,* 2007. január. 1–10. p.
[6] Imre: i. m. 176–177. p.
[7] Fenyő: i. m. 3. p.

visszatér a halott Bor vitéz lelke, valóban a kísértetek éjféli megelevenedésének vagyunk szemtanúi?"[8] A tanulmány végén fölvetett másik értelmezési lehetőség és az értelmezés nyitva hagyása azonban nem vonja vissza a megelőző interpretációt, amely a *Bor vitéz*t is betagolja az Arany-balladák egyik fő témakörébe: „Aranyt ebben a balladában is a bűn és annak következményei érdeklik."[9]

A kísértettörténet státusára vonatkozó kérdést abból a perspektívából is meg lehet fogalmazni, hogy a *Bor vitéz* az Arany-balladáknak abba a típusába tartozik-e, amelyben a költő a művészi fikció világán belül valóságnak fogadja el a hiedelem- és babonavilágot (*A hamis tanú* [1852], *Vörös Rébék* [1877]), avagy abba, amelyben a nem-valóságos egy zavarodott elme, az őrület terméke (*Ágnes asszony* [1853], *A walesi bárdok* [1857], *Éjféli párbaj* [1877])? Úgy vélem, ha teljes biztonsággal állítani nem is, valószínűsíteni azért lehet, hogy a *Bor vitéz* az utóbbi típusba tartozik. Az eskü elől szökő lány jelképes megjelenítése: „Megy az úton kis pacsirta: / Hova megyen? Hova ballag?" az ok megjelölésével szemben céltudatosságot nem érzékeltet, inkább csak tétova, iránytalan távolodást, amelynek során a lány öntudatlanul, mintegy csak véletlenül keveredik az erdőbe. Valószínűbb, hogy az éji órán zúgó erdő élménye idézi föl a lány számára a kísértetet, mint hogy a kísértet keresné föl határozott céllal a szinte csak véletlenszerűen sodródó lányt, aki azt hallja a kísértettől, amit Bor vitéztől hallani szeretne. Még megfontolandóbb, hogy az életben egymástól elszakított szerelmesek halálban vagy halál után való egyesülése valóban az *egyesülés* valamilyen módjában teljesül be. Maga Arany is ilyen példákkal került közvetlen kapcsolatba. Az alappélda Bürger *Lenoré*ja (1773), Kisfaludy Károly *Éjjeli menyekző*je, az Arany által Moore után még 1848-ban lefordított *A Dismail-mocsárok tava,* amelyben egy szerelmese halála miatt megtébolyodott ifjú utánahal a leánynak, ám a történet józan, realista elbeszélése után a ballada végül váratlan fordulatot vesz: „De sokszor lát az indián vadász / Most is, ha e mocsár mellett tanyáz, / Lidércfénynél, borongós éjfelen / Sajkás legényt s a hű leányt jelen, / Dismail ködös hullámin át / Hajtván fehérlő csónakát." Fontos toposz tehát, hogy a halálban vagy a halál után egyesült szerelmesek *együtt, párban* tűnnek el a szemünk előtt. Ezért a *Bor vitéz*ben jelentősége van, hogy reggel semmi nyoma a kísértettörténetnek, csak a halott lányt lelték a romok közt. A tompán hangzó, objektív közlés az Arany által az 1850-es években lefordítani kezdett híres Goethe-ballada, *A rémkirály* szinte prózaian koppanó zárósorára emlékeztet: „In seinem Armen das Kind war tot.

[8] I. m. 10. p. [9] Uo.

Várady Szabolcs

KITÉPETT LAPOK

Lakatos Andrásnak

1

Azt tudom írni csak, András, hogy most nem tudok írni.
Írni akartam, ahogy Géza is írni akart.
És nem tudta megírni, nem ír többé – ez a „többé"
ott fekszik, hol a vers menne, ha tudna, tovább.

2

Akartam neked írni, András, rólad akartam írni.
Az első kép, amit őrzök, az általános
iskola első B osztálya, vagy A volt? az a fénykép,
amiről hiányzom, mert a tanév jó részét
otthon töltöttem, betegen. Aztán hosszú szünet,
te az A-ba kerültél át, én maradtam a B-ben,
vagy te maradtál, és én kerültem.
A VIII. B tablóján viszont váratlanul ott vagy,
nem zakóban, mint a többi, hanem dzsekiben,
és a testtartás meg az a sötét tekintet
elkülönít. Egy deviáns elem. És eszembe jut
az osztályfőnöki óra, melynek a témája ez volt:
képességek és teljesítmény között
mi ássa a szembeszökő szakadékot,
és felállt Lakatos András, tanárnő kérem,
hevesen gesztikulált, én nem tudom, hogyan,
de az idő valahogy kifolyik a kezemből.
Aztán hosszú szünet a kifolyt időben,
Bálint Andrásnál (vele jártál az A-ba,
én meg utóbb négy évig a gimnáziumban)
találkoztunk, én verseket írtam, te tudtad,
mint mindent azután, ami írással kapcsolatos,
és épp ezért csalódtál nagyot, hogy

nem jött létre a mélyreható eszmecsere
Sarkadi Imréről, akinek akkoriban jelent meg
a négykötetes kiadása. Megint szünet, aztán
már az egyetemen, ahol annyi régi szál
szövődött új mintába, összejöttünk.

Erről akartam, nem ilyen hevenyészve, írni,
és még bőven a többiről, hiszen ez csak
az előtörténet. Fodor Géza,
Petrivel oldalán, 1966-ban,
mennyi is az? Negyvenkét év, atyaisten,
akkor sétált be a képbe. A nők is,
persze, a nők, feleségek, barátnők.
Én még fülig abba, akivel majd élete végén
P., de akkor is már álmában, a vékony lány, feltűnik,
aki még B. felesége különben, első
legjobb barátomé, álmában feltűnik,
ahogy nekem meg a másik M., G. felesége.
Te meg figyelsz minket, és figyelmesen olvasod
mindazt, ami ebből versformában kiszivárog.

És ez még mindig csak az első fejezet.
Volt neked is még hátra egy-két
helyszín és szerep, mielőtt a könyvtár
magába szívott. Próbáltad hivatalból
az olvasást, kiadói lektor, nem ment.
Amit ingyen adtál, akinek érdemes,
eleven szóval, azt megírni – dehogy azt:
amit helyzet és hivatal követelt –,
akkora gyötrelem volt, ásott olyan szakadékot
tudás és teljesítmény közt: átugorni
a lendület túlvitt az irodalom határán.
De nem maradtál biztonságban itt se,
az írás réme itt is rád vicsorgott,
űzött tovább, és lettél és maradtál
olvasók pásztora, írók olvasója, tükre.

Mi pedig… de most nem tudom ezt már,
nem tudom elmondani, túl sok, túl brutális,
ahogy a szereplők, egyik a másik után,
kidőlnek, ahogy leteríti őket
az orgyilkos mesterlövész, a türelmetlen
olvasó, aki, ha jönne talán még néhány
békés fejezet, régen ködbe veszett
ellentétek után, felmordul, unom, és kitépi.

Radnóti Sándor

„A SZENVEDÉS FELŐL SOSEM TÉVEDTEK ŐK"

A „recigyár" (Kenedi János kifejezése) – az Országos Széchényi Könyvtárban szerkesztett *Új Könyvek* című folyóirat –, mint gondolom, sokan elmondják ebben a könyvben, menekülési útvonal volt. A „feketeseggűek" (a '70-es, '80-as évek foglalkozási tilalommal sújtott munkanélkülijei, akiket szép eufemizmussal szellemi szabadfoglalkozásúaknak neveztek akkoriban, és a rendőri zsenialitás egyikük – Márkus György – személyi igazolványába ezt úgy is rövidítette, hogy „szabad szellem") ide bejárhattak, kávét, jó szót, barátságos tekinteteket kaptak (Benkő Zsuzsától, Fodor Andrástól, Vajda Kornéltól, a könyvtár más osztályáról odalátogató Fogarassy Miklóstól és másoktól), valamint munkát. Én az egyik legszorgalmasabb recenziógyártó bedolgozó voltam, megtanultam az addig kínnal kiizzadt napi 1 flekk helyett 15-öt is megírni; hatalmasan fölpakoltam könyvekkel az aktatáskámat, s egy hét múlva már hoztam is a készterméket. S leültem Lakatos András asztala mellé, hogy hosszan elbeszélgessünk.

András talán nem is tudja, hogy ezek a beszélgetések milyen fontosak voltak nekem. 1979-ben politikai okokból elvesztettem az állásomat a Gondolat Könyvkiadóban, s noha Anyám együtt érző kérdésére – Meddig fog ez tartani, fiam? – hányavetin azt mondtam, hogy tíz évig (pontosan addig tartott), s noha emlékezetem szerint nem vettem nagyon szívemre a dolgot (tisztában voltam azzal, hogy az előző nemzedéknek, idősebb barátaimnak összehasonlíthatatlanul súlyosabb megtorlásban volt részük), azért korántsem voltam olyan biztos magamban, mint ahogy mutattam. A kérdés az volt, hogy a pénzkeresés után marad-e még munkakedvem. A szolidaritás (elsősorban feleségemé, aki soha nem számolta, hogy melyik forint származik az én alkalmi munkáimból és melyik az ő fizetéséből) sokat segített. Lakatossal hamar kiválogattuk azt a tucat könyvet, amelyet ismertetnem kellett, s aztán rátért arra, hogy mit olvasott tőlem abban a felsőbb régióban, ahol a lényegi munkák születnek. Hétről hétre találkoztam az eszményi olvasóval. Egy pillanatig sem gondoltam, hogy Lakatos „az én olvasóm" lenne, hívemül szegődött és en-

gem tüntet ki azzal, hogy minden soromat figyelemre méltatja. Nem. András egyszerűen mindent olvasott, eldugott folyóiratokat, külföldi magyar orgánumokat (a délvidékieket is, ahol akkoriban a legtöbbet publikáltam), és ez éppen így volt jó: roppant memóriájában minden együtt mozgott, s nekem is megvolt a magam helye. S ez korántsem (csak) a bibliográfus rendszerező memóriája volt, amely fájlokba rendezi a roppant mennyiségű olvasmányt, hanem társult ehhez a kritikus pontos, világos, célratörő és megvilágító reflexiója.

Lakatos külső megjelenésében – nem tudom, hogy csak engem-e – emlékeztetett Pilinszky Jánosra. Hasonlóan törékeny test és gótikus arc. De ellentétben a költővel, az ő föllépésében – hogy is mondjam csak? – nem volt semmi szcenírozottság, semmi kacér aszketizmus. Ahogy ült íróasztala mögött, vagy ahogy kissé csámpás járásával kicsoszogott velem, másokkal a büfébe, úgy tűnt, hogy valóban csak a tiszta gondolat lobbantja fel, s az élet nehézségei másodlagos dolgok.

Most eljött a köszönet alkalma. A vers, amit elemzésre kiválasztottam, nagy hatással volt egész nemzedékünkre. Azt hiszem, Kavafisszal *(Barbárokra várva)*, T. S. Eliottal *(Átokföldje)* együtt kicsit változtatott azon, hogy mit is tekintsünk költészetnek. Erről persze konzultálnom kellene még Lakatos Andrással, de a dolog természete szerint most nem tehetem. Merthogy az ünnepkönyv – meglepetés. Isten éltessen, Andris!

Wystan Hugh Auden
Musée des Beaux Arts

A szenvedés felől sosem tévedtek ők,
a Régi Mesterek: milyen remekül
ismerték emberi rangját; hogy zajlik le, amíg
más épp táplálkozik, vagy ablakot nyit, vagy éppen unottan jár egyedül,
hogy, míg a vének szenvedélyes áhítattal várják
a Csodás Születést, örökké lenni kell oly
gyerkőcöknek, akiknek semmi szükségük erre,
korcsolyázván az erdőszéli tavon:
sosem feledik ők,
hogy még a szörnyű mártírság is valahol a sarokban,
holmi kietlen zugban kell leperegjen,
hová a kutyák kullognak kutyalétükkel, hol a hóhér lova
egy fához dörzsöli ártatlan farát.
Például Brueghel Icarus*ában: hogy fordul el minden,*

rá sem hederítve, a pusztulástól; hallhatta pedig
a loccsanást az a pór, s a szörnyű kiáltást,
ám a kudarc neki mit sem jelentett; a Nap éppúgy
izzott, amiként a fehér, zöld vízbe tűnő lábszárra is
egyben; s a finom-mívű drága hajónak is, ámbár
látnia kellett holmi furát, egy ifjat lezuhanni az égből:
dolga akadt valahol, s békén tovább suhant.

(Jékely Zoltán fordítása)

~

„A szenvedés felől sosem tévedtek ők, / a Régi Mesterek…" – kezdi Auden a verset. S azt állítja, hogy a régi mesterek ismerték a szenvedés emberi rangját (vagy emberi helyzetét az eredeti szerint). Ám a látszat ellenére az a kozmikus figyelmetlenség, amely a tragédiát körülveszi, nem botrányos. A csodálatos születés, a mártírium, Icarus bukása – az élet megy tovább. Vagy ahogy egy másik jelentős XX. századi vers – bizonyos értelemben Auden ellen-verse – kifejezi: „a világ azért tovább lüktet, / az erek szállítják a vért, / a kéz csomót köt, kulcsra zár, / gyufát gyújt és megágyaz éjszakára". Ellenverssé Pilinszkyét a címe – *Kárhozat* – teszi, és az első sora: „*Holott a semmi van jelen,* / a világ azért tovább lüktet…" Ekkor és így a világ tovább lüktetése botránnyá válik.

A szenvedés ott, a régi mestereknél valami zugban, sarokban pereg le (futja meg pályáját). S valóban, Brueghel képén a jobb alsó sarokban alig feltűnően láthatók a kicsiny lábak, amint kapálóznak a tengerben; s a halász, a botjára hajló pásztor és az előtérben a kép főalakja, a szántó paraszt (mind szerepel Ovidiusnál, az *Átváltozások* VIII. könyvében: *Daedalus és Icarus*) észre sem veszi. A hajó dagadó vitorlákkal halad ellenkező irányba. Sőt, a bokorban, a szántóvető közelében, alig észrevehetően fekvő halott öregember megismétli a kép morálját, amit a korabeli flamand közmondás fejez ki: „Egyetlen eke sem áll meg egy halott emberért." Brueghel máskor is gyakran komponálta így képeit: olyan világdrámák, mint Saul öngyilkossága, a királyok imádása, Krisztus megjelenése az apostolok előtt, a keresztút és a keresztre feszítés, Pál megtérése, Keresztelő Szent János prédikációja játszódnak a kép hátterében vagy valamelyik sarkában. Világi vagy köznapi főtéma is háttérbe kerül: a *Parasztlakodalom* házaspárja.

Auden pontos képleírással szolgál, amit a Brueghel-tanulmányok nem is mulasztanak el nyugtázni, de mégsem erről van szó. Hiszen Brueghelnél a főtémától eltérő események mellérendelő leíró ábrá-

zolása manierista motívum. Auden példának hozza fel a festményt – a szenvedés helyéről az emberi életben. Ám nagyon fontos, hogy a régi mesterek – például Pieter Brueghel – bírnak ezzel az ismerettel. Hogy múzeumba megyünk ezért az ismeretért, hogy ez egy muzealizálódott tudás. (A vers címe tárgyilagosan a brüsszeli királyi képtárra utal, ahol Brueghel művét őrzik.) A vers azt mondja, hogy régen – a premodern világban – a szenvedésnek megvolt a helye az életben, beilleszkedett annak rendjébe, s része volt meghatározottságainak. „Ideje van a megölésnek és ideje a meggyógyításnak; ideje a rontásnak és ideje az építésnek."

Ezzel viszont megfordítva azt is mondja, hogy ma már nem rendelkezünk olyan tudással, amely megalapozza és elfogadtatja a szenvedést, amely értelmet tulajdonít neki, és az élet természetes részévé teszi. S valóban: a modernitás egyik lehetséges leírása az, hogy benne a szenvedés értelmetlenné, megalapozatlanná, üressé, *igazságtalanná* vált. „Holott a semmi van jelen…" A társadalmi forradalmaktól a modern halál-tapasztalatig és betegség-iszonyig számos dolog mutatja ezt. A szenvedés sorsproblémából morális problémává vált. Legalábbis részben: mindenkor, amikor a szenvedés oka a másik ember vagy a társadalom, vagy éppen a szenvedő saját maga. De ez a rész igen nagy és még a természeti okokból is szakít magának; így moralizálják például a betegségek okait. Elszenvedni nem erény és nem az élet rendje. Az irgalom, a caritas, a könyörület, a részvét nem moralizálja a szenvedést, hanem elfogadja, alkalomadtán a szentség aurájával veszi körül, és enyhíteni próbálja. A társadalmi egyenlőség és szolidaritás fogalma viszont megalapozza a szociális szenvedés alaptalanságát. A modern szenvedés értelmetlensége nem racionalizálhatatlanságot jelent, hanem éppen az ellenkezőjét. A szenvedés moralizálása azt jelenti, hogy mivel a szenvedés értelmetlen, ezért meg kell találni és meg kell szüntetni az okait. József Attila sejtését marxizmus és freudizmus összehangolhatóságáról éppen a szenvedés racionalizálása indokolta. „Ím itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ – ég, hevül / s te lelkedet érzed, a lázat."

Auden versének különös meditatív ereje abban az ellentétben van, amit a premodern és a modern ellentétének nevezhetünk. Mert a világ – a szántóvető, „s a finom-mívű drága hajó" – részvétlenségét a katasztrófa iránt nem morális problémaként fogja fel (holott a modern ember erre őszintén vagy őszintétlenül felette hajlamos). A vers első felében egyenesen morálisan eleve felelőtlen – „ártatlan" – gyermekekkel és állatokkal példázza az élet rendjének és láncolatának közönyét a *pathos* iránt. Ehhez képest fokozás, hogy a Brueghel-képről szólva olyanokról beszél, akik tehetnének valamit, vagy legalább

figyelmet fordíthatnának az eseményre, de ugyanott beszél a Napról, mely békésen süt a tájra (miközben a tollakat összetartó viaszt felolvasztó ereje a szerencsétlenség közvetlen okozója). Brueghel egyetlen mitikus tárgyú festményén a világ közömbösségének persze más magyarázatot is lehetne adni. Icarus maga okozta bukásának pótlólagos büntetése volna ez. Nem véletlen, hogy a brüsszeli változatról hiányzik Daedalus alakja, akit Ovidius megrendítően nevez boldogtalan apának, aki már nem is apa (pater infelix nec iam pater). De Audent egyáltalában nem a mítosz foglalkoztatja, hanem a komótos elfordulás a szerencsétlenségtől. A szenvedéstől, aminek a státusza gyökeresen különböző a „régi mestereknél" és a modern életben.

Túlinterpretáció volna valamifajta választásra kényszeríteni a verset a szenvedés kétfajta felfogása között, bár vannak olyan magyarázatok, amelyek Auden vallásos fordulatával hozzák összefüggésbe a *Musée des Beaux Arts*t. Ez azonban megfosztaná a verset legfőbb hatásától, az ellentét feszültségétől.

A feszültség a lakonikus duktuson keresztül érvényesül, a hangsúlyozott mindennapiságon, prózaiságon. Kettős imitáció érvényesül. Az egyik a múzeumlátogatás a régi mestereknél. A múzeum megfosztja eredeti funkciójuktól a régi képeket, védőövezetbe helyezi őket, s illik rájuk Hegel látlelete: „Bármily remeknek mondjuk is a görög istenképmásokat, bármily méltó és tökéletes ábrázolásban jelenjék is meg előttünk az Atyaisten, Krisztus, Mária: mindez nem segít, nem hajtunk térdet többé előttük." Az a közömbösség, amely a modernitásban morális kritika tárgya lehet, a múzeumlátogató természetes magatartására is érvényes: „vagy éppen unottan jár egyedül". Diszpozícióink különbözőek, a festmény mellett, amely valakit megragad, más „békésen tovább suhan", s ami egyszer megragadott bennünket, máskor hatástalan. S a legmélyebb hatást keltő műtől is el kell szakadni, mert dolgunk akad valahol, az élet megy tovább. Ebben az értelemben Auden költeménye egyenesen ellenverse a múlt század másik leghíresebb múzeumi versének, Rilke *Archaikus Apollótorzó*jának, amely azzal a radikális és utópisztikus morális követeléssel szembesít bennünket, hogy a műalkotás láttán meg kell változtatnunk az életünket.

A másik a régi mesterek szemléletének imitációja, azé, amelyet Auden fölfedez a németalföldiek nem elbeszélő, hanem leíró művészetében. „About suffering they were never wrong" – ez a bámulatos kezdet nem kezdet, hanem egy meditáció közepébe vágás, egy állítás, amelyet leíró példák követnek, hogy a példák során át a vers végül eljusson – egy újabb példáig, Brueghel festményéig. Az egyidejű történések nyugodt egymás mellé rendelése, amelyről a vers beszél,

egyben a vers hangja is: „a hóhér lova / egy fához dörzsöli ártatlan farát”, a hajónak „dolga akadt valahol, s békén tovább suhant”. Az eredetiben minden majdhogynem ráérősen („quite leisurely”) fordul el a csapástól. E mellérendelt történések egyike, amelyek a patetikus létesemény mellett és után a túlélést szavatolják – az evés, az ablaknyitás, a lassú séta, a gyermekek korcsolyázása, a kutyák mókás kutyaélete mellett – a munka, amelyet a szántó, a földművelő (ploughman) végez, és éppígy maga a vers mint munkavégzés eredménye.

Jékely Zoltán nagyszerű fordítása Auden válogatott verseinek 1968-as első magyar gyűjteményében jelent meg, amelyet Fodor András válogatott. 30 évvel követte a vers keletkezését. Meglehet, sőt valószínű, hogy előtte folyóiratban is megjelent. Ennek nem jártam utána, és *most* nincs kitől megkérdeznem. A könyv egy sorozat része volt: Európa és a bika emblémájával, puhafedelű, fektetett (később álló) téglalap alakú elegáns kötet (kezdetben régimódian felvágatlanul került az olvasóhoz): ilyen formában látott napvilágot azidőtt „napjaink költészete”, és a sorozat szerkesztője több mint két évtizedig Vas István volt. Robert Goffin, Edgar Lee Masters, Nelly Sachs, Archibald MacLeish, Pierre Jean Jouve, Leopold Sédar Senghor, Wallace Stevens, Zbigniew Herbert, Philip Larkin, Vladimir Holan, Ernst Jandl – ilyen nevekre emlékszem. Aligha kétséges, hogy jótékony célja (néhány más, e sorozaton kívül megjelent verseskötettel, így a már 1966-ban megjelent T. S. Eliot-válogatással, illetve a szintén 1968-as Konsztandínosz Kaváfisz-kötettel: *A barbárokra várva*) a magyar költészet erősen költői és költőies hagyományának fellazítása volt, s Vas István ízlése, rokonságkeresése alapvetően rányomta bélyegét. Kevés ilyen hatásos és hosszú távon győzedelmes propagandát láthattunk, hiszen a ’60-as évek magyar költészete hemzsegett a patetikus verseszmény epigonjaitól.

De ez már egy másik történet. Befejezésül csak egy verset idézek, Petri György *Kedvelem* című művét, amelynek decentralizáló „szemérmes technikájában”, régi-új játékában jelentősége és eredetisége ellenére fölismerni vélem a *Musée des Beaux Arts* hatását.

Kedvelem a szemérmes technikát:
hosszú lajstrom utolsó tagjaként
megemlíteni kedvesünket, szinte
mellékesen („…és hű, mint Annabelle.”)
Mégis:
Megcsendítve nevét.
Hogy az ő tekintetét érezd
Magadon, olvasó, becsukva könyvem,

s így szólj: Hosszú az út, s megérkezni,
valóban, csak egy fáradt mosoly. Valóban:
Az Egyetlenről szólva
„Például…" – így kell indítani beszédünk.
S mindegy, mint mentünk át. Sok
sár távozik, mielőtt
olaj fakad, vagy forrás.

Petri hagyatékának kiadója (Réz Pál és Várady Szabolcs társaságában): Lakatos András.

Vajda Kornél

DILTHEY AKTUALITÁSA

Az alábbi sorok sok mindenre nem tartanak igényt, a legkevésbé azonban arra, hogy valamiféle – akármilyen vázlatos vagy elnagyolt – Dilthey-portrénak tekintessenek. E kisded dolgozat valóban arról kívánna szólni, amit a címben ígér(t). Éppen ezért a szerző bizonyos benne, hogy aligha lelhet olvasóra. (Ezért is készült egy Festschrift számára, hisz így – talán – remélhető, hogy legalább egyetlen olvasója – épp az ünnepelt személyében – azért akad.) De miért lehet olyan visszatetsző az aktualitás emlegetése egy olyan név, egy olyan életmű kapcsán, mint a Dilthey-é? Az okok számosak. Próbáljunk meg rendet teremteni közöttük.

Vegyük először a negatív instanciákat! Miért és hogyan lehet szólni Dilthey aktualitásáról, amikor a szerző és életműve régestelen-régen elintéztetett. Helye a filozófiatörténetekben kijelölve, a vele kapcsolatos filológiai aprómunka elvégezve, írásai szinte abszolút teljességgel kiadván (tudjuk, a *Gesammelte Schriften* immáron huszonnégy kötetre rúg, aligha maradt már kiadnivaló), a róla szóló – egyébként hatalmas – szakirodalom persze folyamatosan gyarapszik, de átütő erejű új koncepció sehol a láthatáron. Az életmű a doktoranduszok, disszertánsok szabad vadászterülete, mint egyébként minden éppen nem aktuális filozófusé. De ami a Dilthey névhez leginkább hozzátapadt, amit mindenki tud róla, vagyis historizmusa, történetibe oldott relativizmusa mind vieux jeu már. Cáfolatai unos-untig ismertek, még a posztmodern nominalizmusa, pragmatizmusa, agnoszticizmusa sem hajlandó egy gyékényen árulni egy *ilyen* relativizmussal. És semmiképp sem lehet aktuális Dilthey metafizika-ellenessége. Hisz a metafizikát ma már az analitikus filozófia nagyjai is alapdiszciplínának tekintik és művelik, legújabban épp a brit filozófia óriása (a giant of contemporary philosophy – ahogy általában emlegetni szokták) adta közre metafizikai összefoglalását (*Thought and Reality*. Oxford, 2008), ha persze sokan, különösen amerikai földön a metafizikát szeretik ontológiának (is) nevezni, aminek persze Wolffig visszanyúló hagyományai vannak. Aztán azt igazán nem lehet aktualitásnak tekinteni,

hogy Dilthey – éppen fő műveit – szerette, kénytelen volt félbe-szerbe hagyni. Az összkiadás talán legnagyobb hányadát teszik ki azok a rendre kéziratban maradt írások, sokszor csak feljegyzések, jegyzetek, töredékes nekifutások, amelyek a nagy monográfiák (rendre csak az első kötetek jelentek meg belőlük, panaszkodott is az agg Dilthey leányának, hogy őt, a sír felé közeledőt csupa rom, csupa töredék veszi körül) folytatására, kikerekítésére, „befejezésére" tesznek – soha nem sikerült – kísérleteket. A végigelemzés, a végiggondolás, a korollárіumok odatétele még a legradikálisabb posztmodern (a túlontúl is radikális) Derrida számára is alapkövetelmény. Mit is keresnénk, kereshetnénk – aktuálisat – rommezőkön. Kivált, ha tekintetbe vesszük, hogy nemcsak az ifjúkor nagy ambícióval megkezdett dolgai (Schleiermacher-életrajz), nemcsak a férfikor (talán túl korán) fő műnek szánt óriásműve (az *Einleitung in die Geisteswissenschaften*), de a valószínűleg igazi fő mű (a *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in der Geisteswissenschaften*) is befejezetlen maradt. És ha valaki avíttasat, minden aktualitást nélkülözőt keres Dilthey-ben, ugyancsak sok mindent találhat. Legelsősorban is a *Das Erlebnis und die Dichtung*ban és párdarabjában, a *Von deutscher Dichtung und Musik*ban. Már az *Erlebnis* életrajzokba oltott, sokszor szinte annak alárendelt műelemzései és megközelítései! A zene Hanslick előtti (tartalmas) felfogása! Aztán az egyébként igencsak kevés, sporadikus politikai megnyilatkozás! Nem mintha bármi is arra utalna, utalhatna, ami annyi zseniális német filozófust és történészt – sajnos – jellemez, hogy Dilthey is hajlott volna – jóval későbbi – szélsőségek felé. De az a naivitás (például a szociáldemokrácia megítélésében), az a tájékozatlanság a nagy politikai eszmék (konzervativizmus, liberalizmus) mibenlétét illetően, ami Dilthey (mondom, sporadikus) megjegyzéseit illeti, igen határozottan az aktualitás *ellen* szól. És van még valami igencsak nem aktuális Dilthey-ben. Golo Mann hívta fel a figyelmet arra egyik remek esszéjében, hogy kiket-miket nem tekinthetünk kortársaknak, hozzánk közvetlenül szólóknak. Nem eszméik, műveik, hagyatékuk alapján (néha nem is elsősorban azok alapján), hanem emberi figuráik okán. Ha ránézünk egy-egy fotón – mondja Golo Mann – mondjuk a leninі gárda bolsevikjeire, nem a világforradalom szuperavantgárdjának emberei néznek vissza ránk. Hanem a jó öreg tizenkilencedik század polgárai. Öltözködésben, arcszőrzetben, gesztusokban, környezeti relikviákban stb. Nos, Dilthey egyenesen biedermeier polgár volt. Nemcsak szellemileg, ízlésében, nosztalgiáiban, ruházkodásában, „erkölcsében", szokásaiban, hanem szinte mindenben. Az ebéd utáni habos kávé és a gyönge, „édes" szivarok kedvtelésében éppúgy, mint könnyed elbóbiskolásaiban idősebb korában, vagy ifjúkora nagy leve-

lező és naplóíró buzgólkodásában. Egy ilyen ember, egy ilyen ember életműve aligha lehet – ma – aktuális.

Eleddig az aktuálissal kapcsolatos negatív instanciákat sorolgattuk. Korántsem értünk a lista végére, ám talán ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy címünk nem valami telitalálat. Ám vannak pozitív instanciák is. Nem abban az értelemben, hogy ezek az instanciák azután mind-mind Dilthey aktualitása mellett szólnának, hanem sokkal furmányosabb módon. Aktualitásukat nem, vagy nemigen lehet kétségbe vonni, ám Dilthey e témák nagy felvetői, nagy kezdeményezői közé tartozik (megengedjük, hogy odatartozónak tekintessék), de nem ő, nem az ő œuvre-je képviseli e témák ma érvényes problématudatát. Mindjárt az első téma, a hermeneutikáé a talán legfényesebb. Ki nem tudja, hogy Schleiermacher hatalmas kezdeményei után, éppen nem függetlenül Schleiermacher-kutatásaitól, könyveitől, ő érzett rá a hermeneutika igazi jelentőségére. Ráérzett, nagyszabású, máig afféle kötelező olvasmány jellegű értekezést írt a hermeneutika keletkezéséről, ám – és ezt még sokkal jobban tudja mindenki, ő legfeljebb is csak átvezető, ideiglenes állomás a régi és a mai (tegnapi) hermeneutika között. Az univerzális igényekkel fellépő, és ezeknek az igényeknek megfelelni is látszó hermeneutikát Gadamer és Ricoeur alkották meg, aki ezen a téren kereskedik, az hozzájuk és tanítványaikhoz (számuk légió) kell hogy forduljon. Magam úgy érzem, hogy aki cikkem címét olvassa, eleve csak arra gondolhat: no megint valaki, aki a hermeneutika csúcsrajáratása (netán közeli hanyatlása, divatból való kiveszése, bukása előtt) százegyedszer is bebizonyítja, hogy a nagy elődök közt Dilthey-nek díszhely jár ki, hogy azért aktuális, mert a hermeneutika (még) az. Nos, természetesen nem erre gondoltam. Nem ebben látom Dilthey aktualitását, bár persze tényleg ő indított el sokakat (köztük magát Gadamert is, aki ezt az indíttatást nemcsak a *Wahrheit und Methode* első oldalain, de nagyszabású Dilthey-tanulmányában is elismerte) a hermeneutika felé. Sokan vélik azt is, hogy Dilthey meglehetősen széles körű hatása miatt lehet aktuális: tovább él tanítványaiban, az indíttatásait követőkben. Én ebben is kételkednék. Több okból is kifolyólag. A közvetlen tanítványok, a magukat is tanítványnak vallók (a Dilthey Clara lánya férjeként családilag is hozzákapcsolódó, két nagy műve okán is a Dilthey-irodalomban az első vonalba tartozó Misch, valamint Nohl, Spranger, Groethuysen, Rothacker, Frischeisen-Köhler, Litt stb.), egyikük-másikuk ideiglenes divatja (mint Rothackeré), vagy néhány műve újrafelfedezése (Litt-tel fordult ez elő – több ízben is) sem változtathat azon, hogy neveik elfelejtődtek, nincsenek benn a recens filozófiai kultúrában, szóval semmiképp sem aktuáli-

sak. Sokkal kedvezőbb *lenne* a kép, ha Dilthey-t mint történészt tekinthetnénk aktuálisnak. Filozófiatörténészként többen is állították Windelband (természetesen a *Lehrbuch* Windelbandja) mellé. Ez pedig igencsak magas rang, kivált ha meggondoljuk, hogy az említett Lehrbuch ma is a közkézen (szakmai közkézen) forgó legfontosabb filozófiatörténetek közé tartozik, és korántsem csupán német nyelvterületen. De Dilthey nemcsak filozófiatörténész volt, hanem „igazi" is. A huszadik század egyik legnagyobb történésze, Hajnal István adott neki erről tanúbizonyságot. De azt adnak neki mindazok, akik a történetírás történetével foglalkoznak, Collingwoodtól Louis Halphenen és Hayden White-on át a legfrissebb szerzőkig. De – megint csak – le kell szögeznünk: Dilthey mint történész persze óriás (Gadamer azt írja, a maiak közül senki sem mérheti magát hozzá – ebben mi persze kételkednénk), ám sem szempontjai, sem módszere, sem tematikája, sem írásművészete, sem kutatási témái, sem történetelméleti-történetfilozófiai koncepciói, sem a múltról kialakított víziói, látomásai, intuíciói nem termékenyek – ma. Szóval nem aktuálisak.

Némiképp hasonlót mondhatnánk Dilthey-ről, a pszichológusról. Persze nem pusztán klasszikus tanulmányáról, a *Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról* címűről elmélkednénk, hanem arról, hogy sem komoly pszichológiatörténet, sőt olyan bevezetésféle a pszichológia problematikájába, mint amilyen Pléh Csaba remekműve, *A pszichológia örök témái* (Budapest, 2008) sem képzelhető nem Dilthey említése nélkül, de problematikájával való alaposabb foglalkozás nélkül sem. És mégis, és megint csak: azért az ötleteket, a koncepciókat, az útmutatást, a kibontásra, továbbgondolásra mintegy kihívó, azt, azokat kikényszerítő gondolatok nem Dilthey-nél találhatók. Ilyen szempontból sem tekinthető a szó szigorúbb, teljesebb értelmében aktuálisnak. Sorolhatnánk e nemben is sokáig még a megfontolásokat, ötleteket, nagyjából mind a fenti konklúziókhoz jutnánk, juthatnánk csak. De hát akkor…

De hát akkor mi a csodából gondoljuk mégis, hogy Dilthey-nek van aktualitása, hogy Dilthey aktuális. Még egy utolsó tagadást, egy utolsó nemet megkockáztatnánk. Közhely, hogy azok a klasszikusok, azok az igazi nagyok (a filozófiában is), akiknek minden új nemzedékhez van mondanivalójuk. Ahogy Habermas mondotta volt (a *Theorie des kummunikativen Handelns* elején): „Úgy tárgyalom Webert, Meadet, Durkheimet és Parsonst mint klasszikusokat, azaz mint olyan társadalomteoretikusokat, akiknek van mondandója számunkra." Formálisan nézve Dilthey persze klasszikus. Kivált ha e megjelölésnek legegyszerűbb, legkézenfekvőbb próbáját végezzük el. Nincs olyan komolyan vehető filozófiatörténet, amelyben Dilthey ne kapna

önálló fejezetet. És nemcsak a sokkötetes nagy összefoglalások foglalkoznak vele kismonográfia terjedelemben, de az egy- vagy kétkötetes népszerű kompendiumok is megsüvegelik. Legutóbb a magyar összefoglalás, a Boros Gábor főszerkesztésében megjelent *Filozófia* (valójában persze filozófiatörténet) (Budapest, 2007) járt el így. Nos tehát! Ha Dilthey klasszikus, akkor persze aktuális is. Mi azonban nem így gondoltuk címünkben az aktualitást. Hanem akkor hogyan? És miért?

Kezdjük a második kérdéssel. Mert persze nem e sorok írójának jutott az eszébe Dilthey aktualitása. Számos indícium vezette el idáig. Olyanféle jelzések sokasága, mint például az, hogy Kurt Wuchterl kiemelkedő jelentőségű filozófiatörténetében (*Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie des 20. Jahrhundert*. Bern–Stuttgart–Wien, 1995) Husserl *után* tárgyalja Dilthey-t, és persze nem azért, mert nincs tisztában az időrenddel, a születési és halálozási dátumokkal. Vagy hogy 1985-ben nagyszabású tanulmánykötet jelent meg abszolút vezető német filozófusok igen elmélyült dolgozataiból, azzal a címmel, hogy *Dilthey und die Philosophie der Gegenwart.* Vagy hogy jónak látszott az Egyesült Államokban Dilthey munkáinak hat vaskos kötetben való kiadása. (Jóllehet az angolszász világban nem ez a kiadástípus a „normális''. Sokkal jobban szeretik és gyakorolják az Essential-kiadványokat, még a legnagyobbak esetében is.) Nem sorolom ezt a típust tovább (pedig lehetne), hisz ezek mind csak jelzések, utalások, valóban csak indíciumok. De vannak másfélék is. Olyan filozófiai munkák, mint például John R. Searle *Elme, nyelv és társadalom* (Budapest, 2000, az eredeti 1998-ban jelent meg) című műve, vagy K. O. Apel két nagy tanulmánya/monográfiája, a kétkötetes (sokszor kiadott) *Transformation der Philosophie* és a *Die 'Erklären:Verstehen'-Kontroverse in transcendentalpragmatischer Sicht* (Frankfurt a. M., 1979) megnevezve vagy konkrét hivatkozás híján, de annál jobban érezhetően, érzékelhetően Dilthey-re építenek. És egészen különös oldalakról is kaphat az ember indíciumokat. Az NDK – természetesen marxista–leninista – főideológusa, Jürgen Kuczynski igen sokkötetes fő művében *(Studien zu einer Geschichte der Gesellschaftswissenschaften)* Max Weber *mellett* Dilthey-t nevezi meg mint afféle csaknem zsenit, félzsenit, akinek a marxizmus–leninizmus számára is van – bőségesen – mondanivalója. De a nem kevésbé marxista–leninista Szigeti József is igen büszkén említi intellektuális önéletrajzában, hogy végigolvasta Dilthey összegyűjtött írásait (persze akkor még – azt hiszem – csak a tizenkettedik kötetnél tartott az edíció), és ennek igen nagy hasznát látta eddigi életműve csúcsa, *A tudományos gondolkodás forradalma* című könyve megírásakor. (Azt csak mellesleg jegyezném meg, hogy persze Dil-

they éppen nem dicsőül meg nála, de hát Szigeti József Nicolai Hartmannról is azt állította – nyomatékosan –, hogy a huszadik század legnagyobb polgári gondolkodója, hogy azután róla szóló tanulmányában leszedje róla a keresztvizet.)

Úgy tűnt tehát e sorok írója számára, hogy *bizonyos aktualitása* kell legyen Dilthey-nek, ha ennyiféle (szórt) indícium szól mellette, pontosabban arról, hogy nem akárkik építkeznek rá, belőle, hogy gondolatainak van egy (pontosabban igen sok) olyan útja, hatása, generálóereje, amely nem fér bele – egyik oldalról – a klasszikusok örökérvényűségébe, másik oldalról a tanítványok, az „iskola" kategóriáiba. Éppen ezért tűnt, tűnhetett fontosnak a kontextus megvizsgálása.

A KONTEXTUS

Mondottuk volt, hogy Dilthey iskolateremtő tudós volt, hatalmas tanítványi sereg követte, professzorok tucatjai számítottak Dilthey-tanítványnak, épp csak az a baj, hogy ezek a professzorok – ma már – kívül esnek a filozófiai diskurzusokon, legfeljebb egyikük-másikuk neve fordul elő – a cikkíró tájékozottságát dokumentálandó – a lábjegyzetekben vagy felsorolásokban. Az iskola mint olyan – persze – eleve elkedvetlenítő hatású, kivált ha Goethe mondására emlékezünk (szerinte: „Az iskolát egyetlen embernek tekinthetjük, aki száz éven át csak önmagával társalkodik, és önmagának, legyen bármilyen alantas is, mindenkor fölöttébb tetszik"). Ám kontextuson mi ezúttal nem a tanítványokat, nem az iskolát (tagjait az imént soroltuk fel, persze messze nem teljességgel) értjük, hanem azokat a ma is, mindenkor aktuális gondolkodókat, akik Dilthey-hez – így vagy úgy – köthetők, akik tanultak tőle, vagy követték egyben-másban, illetve akik elképzelhetetlenek, vagy nem igazán elképzelhetők Dilthey nélkül, illetve akik – bizonyíthatóan – a Dilthey „vonalába" esnek, akik – sokszor persze tagadólagosan – dilthey-i koncepciókkal, kategóriákkal, elképzelésekkel (stb.) szemben fogalmazták meg a magukéit. Dilthey-nek – csak idézőjelben merem mondani-írni – „szerencséje" volt ezzel a kontextussal. Már veje, Georg Misch, a *Gesammelte Schriften* 5. kötete több mint százoldalas (kiváló, Heidegger által is meleg szavakkal méltányolt) bevezetőjében utalt (nyomatékosan) Husserlre, aminthogy ő írta meg azt a monográfiát is (*Lebensphilosophie und Phänomenologie.* Leipzig, 1931), amelyben Dilthey Husserl és Heidegger „kontextusában" jelenik meg. Misch ritka szerencséje, hogy ez a kontextus mindmáig érvényes maradt. Az említett, 1985-ös, joggal alapvetőnek tekinthető, reprezentatív tanulmánykötet (mindmáig a

Dilthey-szakirodalom egyik, ha nem *a* fő művének tekinthető munka) ugyanezt a kontextust ábrázolja, védelmezi, fejti ki, variálja, viszi tovább a mindmáig legjobb Dilthey-monográfia (Otto Friedrich Bollnow: *Dilthey. Eine Einführung in seine Philosophie*. Leipzig–Berlin, 1936) akkor már igen idős szerzőjének, Bollnow-nak, valamint Karl-Otto Apelnak, Gadamernek, Wolfgang Orthnak és több mint féltucatnyi társuk teljes erőbedobású segedelmével. És persze igazuk is van. Dilthey értelmezhető így is. A Husserl–Heidegger vonal segedelmével. A baj csak az, hogy már a híres-nevezetes Dilthey–Husserl levélváltás sem azt tükrözte, amit tükröznie kellett-lehetett volna, persze érthető okokból. (Az Erdélyi Ágnes gondozta-szerkesztette-jegyzetelte-fordította-előszavazta klasszikus magyar kiadás számos érdeme közt nem az utolsó volt, hogy ezt a levélváltást magyarul is közreadta. Itt, mintegy zárójelen belüli zárójelben hadd jegyezzük meg, hogy ez a magyar Dilthey, amelynek előszó nélküli új kiadása is van immáron, valódi csodamű. Ilyen jó – egykötetes – Dilthey-e senkinek a világon nincs, maguknak a németeknek sem. A válogatás maga a tökély – nem túlzás a szó. És a jegyzetek!) Amikor a már említett Bollnow kezébe kapta a *Gesammelte Schriften* 19. kötetét, maga is elképedt: nem Husserl hatott Dilthey-re, hanem Dilthey-nél találhatók olyan megfogalmazások, kategóriák, gondolatmenetek, amelyek hathattak *volna* Husserlre, ha annak módja lett volna e kéziratokat studíroznia. Most egy kicsit, igazán csak kicsit – fantáziálunk. Az a Husserl-mű, amely Dilthey-nek igazán tetszett, amiről egyetemi szemináriumokat vezetett, aminek okán úgy mutatta be feleségének Husserlt, mint aki – Hegel óta – a legnagyobb filozófus, aminek köszönhetően Husserlt az elemzés, a filozófiai elemzés valódi zsenijének tartotta, az a *Logische Untersuchungen* volt. Nos, ez a tény igen sokatmondó. Minden Heidegger-életrajz hosszan taglalja, hogy mennyi ideig tartotta magánál (dacolva a könyvtári, záros határidőkkel is) a még egyetemi hallgató Heidegger Husserlnek ezt az első igazi munkáját. Hogy hányszor és milyen intenzíven tanulmányozta azt. A Husserl–Heidegger vonal nem a kései Husserltől, hanem a *Logische Untersuchungen*től datálódik. És ha a későbbi Husserl, mondjuk, az *Ideen zu einer reinen Phänomenologie* Husserlje nem tekintette (joggal) igazi tanítványnak, igazi fenomenológusmak Heideggert, akkor igaza volt. Ő még (vagy csak, vagy igazándiból) az *Untersuchungen* tanítványa, majd folytatója volt, lett. És ha Dilthey–Heidegger vonalról, kapcsolatról, folytonosságról, rokonságról (stb.) beszélhetünk, akkor ennek alapja az *Untersuchungen* és semmi más. Ez pedig igen széles perspektívát nyithat meg előttünk. Többek közt arra irányíthatja figyelmünket, hogy az *Untersuchungen* és az *Aufbau* közt csaknem tíz év telt el, Dilthey javára. (Hei-

degger előnye persze csaknem negyedszáz év.) És ez a perspektíva egy kissé módosíthatja a kontextust, aminek a vizsgálatára vállalkoztunk. Kivált ha más szereplőket is be-, illetve közbeiktatunk. Max Scheler Husserl-alapélménye is az *Untersuchungen* volt. Az a gubanc tehát, az a kontextus, amiben általában szokás szemlélni a dolgokat, sokkal összetettebb, sokkal inkább oda-vissza-való, mint – a nevek bűvöletében hinni szoktuk. Nem! Nem olyan egyenes a vonal Husserl, Scheler és Heidegger között, mint azt szokás feltételezni. (A kiváló filozófiatörténész, Bochenski is tévedni látszik ebben – szerintünk.) És ha negyedikként bekapcsoljuk a sorba Dilthey-t is, a dolog, a gubanc még sokkal bonyolultabbá válik. Dilthey egyszerre előzője, számos ponton megelőzője (lásd a Bollnow csodálkozásáról mondottakat), és egyszerre tanítványa, ihletettje Husserlnak (az *Untersuchungen* Husserljának). És ily módon… Kimondani sem merjük.

De – kontextusról szólva – elsősorban nem erre, nem ilyesmire gondoltunk. Azt azért már az eddigiek alapján is leszögezhetőnek véljük, hogy Dilthey-nek – legalább kontextuálisan – van, lehet némi aktualitása. Hisz mind Husserl, mind Heidegger (és bizonyos vonatkozásokban Max Scheler is) aktuálisak, de még mennyire. Nos, ha Dilthey ebbe a csoportosulásba tartozik valamiképp, kivált ha nem egyszerűen elődnek, náluknál korábbinak tekintjük, hanem – amiként ezt érzékeltetni próbáltuk – velük egy csoportba (gubancba, kiderítetlen hatásösszefüggésbe) valónak tartjuk, akkor osztozik, osztozhat az ő aktualitásukban. Annál is inkább, mivel úgy véljük, Marx igen szellemes (és tízezerszer idézett) mondása a majom és az ember anatómiájáról nem mindig és mindenben igaz. A korábbi (a majom anatómiája) más utalásokat, fejlődési lehetőségeket, trendeket, tendenciákat is tartalmazhat, felmutathat. Fülep Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a quattrocentóból nem csak a cinquecentóba vezethet út. Hogy számos kezdeményezés egyszerűen nem, vagy nem akkor és ott (Itáliában, a reneszánsz idején) folytatódott, teljesedett ki. Az ilyesféle példák – úgy hisszük – könnyedén megsokszorozhatók. Úgylehet, Dilthey-nek sem minden kezdeménye teljesedett ki Husserlnél vagy Heideggernél. Lehet, egészen más „folytatásai" is voltak. Ez persze nem feltételezés, hanem ténykérdés. Mindjárt rá is térünk – no nem kifejtésére, de legalább jelzésére. Előbb azonban még egy szót arról, hogy a közvetlen folytatás sem mindig egyértelműen arra utal, hogy a későbbiből (az ember anatómiájából) érthető meg a korábbi (a majom anatómiája). Az immár a legismertebb filozófiai alapkategóriák közé tartozó heideggeri In-der-Welt-seinnek számos előzője található meg Dilthey-nél. Mégse vélhetjük úgy (amiként Gadamer), hogy Dilthey-ből hiányzott a fogalom hegeli erőfeszítése, ezért kate-

góriái halványabbak, elmosódottabbak, mint a nagymesteré, Heideggeré. Úgy is vélhetjük (a kategóriahasználat cseppfolyósabb voltát Dilthey-nél elismerve is), hogy nem csak egy továbbfejlesztése, pontosítása, szigorúbb meghatározása lehet az ő kategóriáinak. Lehet, hogy a későbbi meghatározás nemcsak pontosabb, de szűkebb is. Lehet, hogy bizonyos pontokon rövidre zár. És nekünk pontosan ez a véleményünk, ha nem is az In-der-Welt-seinnel kapcsolatosan.

Nicolai Hartmann *Das Problem des geistigen Seins* (először 1933) című munkája manapság nemigen áll becsben (hogy finoman fogalmazzunk). Nemcsak Lukács Györgynek volt lesújtó véleménye róla *Ontológiá*jában (miközben Hartmannt kiemelten kezelte és méltatta, bántották is érte tanítványai!), de sem a filozófiatörténészek nem szentelnek e munkának különösebb figyelmet (még a Hartmannt nem megunt ócskaságnak tekintő historikusok sem), de a szellem problémájával újabban egyre intenzívebben foglalkozó amerikai és német filozófusok sem (erről később bővebben). Mi azonban vessünk legalább egy pillantást erre a munkára. (Az csak szubjektív és egyéni vélemény, lehet, egyszerűen csak különcség, ha e sorok szerzője úgy véli, Hartmann fő műve nem a négykötetes *Ontológia* – tán a *Der Aufbau der realen Welt* kivételével –, hanem éppen a *Das Problem des geistigen Seins* és az *Ethik*. De erről nem Dilthey kapcsán illik szólani.) Mint mindenki, magát a művet soha kézbe nem vevők is tudják, Hartmann élesen megkülönbözteti a personaler Geistet, az objektiver Geistet és az objektivierter Geistet. Nos, az objektív szellem kategóriája persze egyértelműen hegeli, de természetesen Dilthey-nél is alapkategória. Hogy mennyire, azt Hartmann (a hivatkozásoktól általában kínosan tartózkodó Hartmann) is elismeri Dilthey nevének sűrű említéseivel. Épp „csak" az a különbség (szerintünk fundamentális különbség), hogy Hartmann a személyes szellemből vezeti le (no persze nem a szó legszigorúbb, annál inkább általános értelmében) az objektív szellemet. Dilthey épp fordítva jár el, szinte könyörtelen következetességgel (és itt ne tévesszenek meg minket pszichológiatanulmányának egyetlenegyszer megalkotott, később többszörösen önkritikusan említett passzusai). Mi úgy véljük, itt a rövidre zárás tipikus esetével állunk szemben. A sokkal gazdagabb, sokkal dialektikusabb, sokkal árnyaltabb dilthey-i fogalomkészletből és fogalomhasználatból, a személyes szellem és az objektív szellem „Lebenszusammenhang"-jából Hartmann egy sokkal egyszerűbb képletet formált. És nem valami periferiális kérdésről van itt szó, hanem az egyik legalapvetőbbről (amiről bővebben a következő alcím alatt leszünk beszámolandók). De ha valahol, úgy itt érezhetjük azt, hogy – legalább e téma (igen fontos téma) kapcsán Dilthey aktuális. Belőle és

általa vezethetnek olyan új utak, amelyek elkerülték még Hartmann figyelmét is. És még Hartmann-nál maradva: az ő ismeretelmélete (elsősorban persze a *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*re gondolunk, ám – tudvalévő – ismeretelméleti meggondolások át- meg átjárják számos munkáját, sokszorosan is etikáját, és – az intentio obliqua iránti minden ellenszenve ellenére, ontológiáját is), sokszorosan támaszkodik, néha azt gondolhatjuk, egyenesen eredeztethető Dilthey ismeretelméletéből. Annak a klasszikus dilthey-i passzusnak (ez is a sok százszor idézettek közül való) a bővebb kifejtései, magyarázatai, konkretizálásai és bemutatásai, amely így hangzik: *„A Locke, Hume és Kant konstituálta megismerő szubjektum ereiben nem valódi vér folyik, hanem a puszta gondolkodási tevékenységnek tekintett ész híg leve. Én ezzel szemben mind történetileg, mind pszichológiailag az egész emberrel foglalkoztam, s ez elvezetett oda, hogy őt erőinek sokféleségében, ezt az akaró, érző, megjelenítő lényt a megismerés és a megismerés fogalmainak (mint külvilág, idő, szubsztancia, ok) magyarázatában is alapul vegyem, noha úgy tűnik, hogy a megismerés e fogalmait csupán az észlelés, a képzeletalkotás és a gondolkodás anyagából szövi."* Persze nem egy bármilyen frappáns idézetről van szó. Hanem arról, hogy ez a passzus alapvetése Dilthey oly sokoldalú, annyi különböző terrénumon elvégzett munkájának, olyan program, amelyet Dilthey valóban követett, olyan ígéret, amelyet beváltott. És amelyet Hartmann – sokszor névvel, még sokkal többször név és utalás nélkül követett. (Még a *Die Philosophie der Natur* speciális kategóriaelemzéseinek véghetetlen soraiban is.)

Dilthey munkáinak sorában a legkevesebb figyelmet valószínűleg az *Adalékok ama kérdés megoldásához, hogy honnan ered és mennyiben jogos a külvilág realitásába vetett hitünk* című értekezése kapta. Érthető okokból. Hisz túlontúl a fenomenalitás talajáról, mondhatni axiómájából indul. De! Nem oda kanyarodik vissza, hanem abba az irányba töri az utat, amely irányba a nagy Ingarden is tette magnum opusában, a *Der Streit um die Existenz der Welt* (1964–1974) címűben. Mindenesetre ez az értekezés – önmagában – valóban csekély figyelemre méltó. Hisz problémafelvetése meglehetősen szűk keretek közé szorítja. Ám a belőle fakadó indíttatások igencsak sokszálúak. És ha extra példát kívánunk választani, miért ne választanánk, gondoljunk Bence György klasszikus munkájának, a *Kritikai előtanulmányok*nak (1990) ismeretelméleti – kevés számú, ám annál szellemesebb soraira! (Különösen a kiürült borosüvegekkel példálódzókra.) Nos, nincs-e, nincsenek-e összefüggések az ő elmélkedései és Dilthey *Adalékok*jai közt? Dehogy nincsenek!

Nem szeretném semmiképp sem túlzásba vinni a kontextusok tárgyalását. Mindössze még egyre hívnám fel a figyelmet. Csak posztumusz jelenhetett meg a zseniális filozófus-szociológus Alfred Schütz

fő műve, a csodálatos *Strukturen der Lebenswelt* (mivel a kézirat befejezetlen maradt, az azt összerakó, kiegészítő, „befejező" Thomas Luckmann neve társszerzőként szerepel a kiadásokon). Nos, a szakirodalom szerint is, Luckmann szerint is, a hivatkozások szerint is e mű ihletője Husserl volt. Az ő Lebenswelt kategóriáját, életvilág fogalmát vette alapul Schütz, hogy aztán eljusson a legváratlanabb, szinte mérhetetlen mennyiségű indíttatást nyújtó eredményeiig. Az talán köztudott, hogy Peter L. Berger szinte minden munkája, a *The Sacred Canopy*tól az *A rumor of Angels*ig és a Luckmann-nal közösen írt *A valóság társadalmi fölépítése*ig Schützre (persze nem a posztumusz munkára, hanem annak „előzetesére", a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*re) megy vissza, az ő tételeit ismétli – szinte megbűvölten. Az bizonnyal nem köztudott, hogy Ortega y Gasset talán legjobb könyve, a hagyatékából töredékesen kiadott *El hombre y la gente* (németül *Der Mensch und die Leute* címmel jelent meg, először 1957-ben) is Schützre, és így – közvetve – Husserlre vezethető vissza, rájuk épül. Ám aki ismeri Dilthey-t, igen jól tudhatja, hogy az életvilág nemcsak terminusként szerepel, az életmű szinte minden rétegében, de igen jól kidolgozott kategória is. (Bollnow igen gazdagon dokumentálja ezt már említett monográfiájában. Mi pedig azt tennénk hozzá, hogy tudott dolog: Ortega a XIX. század második fele legnagyobb, zseniális filozófusának épp Dilthey-t tartotta, erről több ízben is nyilatkozott. Az ő esetében tehát nem Husserl–Schütz vonalról, hanem Dilthey–Schütz ihletésről beszélhetünk.) Ha pedig ez igaz, márpedig az, akkor…

Akkor megint sikerült gazdagítanunk, és éppen nem csak másodvonalbeli művekkel és szerzőkkel azt a kontextust, ami azt bizonyítja, hogy…

Hát persze egyrészt nem bizonyít semmit, hisz épp csak utalásokról van szó, másrészt épp csak arra utal, hogy Dilthey legmaibb, legaktuálisabb problémáink szálazásában is jelen van. Hol Husserlnek, hol Heideggernek, hol Hartmann-nak, hol Ingardennek, hol Schütznek, hol Ortegának, hol Bergernek (stb.) hívják, de a háttérben (igen megvilágított háttér ez), ott van ő maga.

És úgy van ott, hogy joggal gyanakodhatunk arra, amit ezeknek a nagyoknak adott, másoknak is, a legmaibb maiaknak is adhatja, adhatná. Nem csak, sőt talán elsősorban nem is úgy, hogy áttételesen fordulunk feléje. Hisz mondottuk, amit átvettek tőle, az sokszor gazdagabb is, más is, egészen más is volt. Az átvevők pedig rövidre is zárhatták a dolgot. Mi azt hisszük, nem csak lehet, nem csak érdemes, szükséges is magánál Dilthey-nél kereskedni. Ebben áll aktualitása.

(Ismét csak zárójelben merném megemlíteni, hogy a manapság fölötte divatos Whitehead is bátran belekerülhetne, belekerülhetett

volna a fenti kontextusba. Elsősorban, bár nem kizárólag a Diltheynél óriási szerepet játszó Prozess kategória kapcsán. Hogy mégsem igyekeztünk ennyire korszerűek lenni, azt több dolog is motiválta. Mindenekelőtt az, hogy Whitehead folyamat-kategóriája alig valamiben érintkezik a Dilthey-évl. Ezen azonban könnyedén túltehettük volna magunkat, ha nem gyengítette volna igen nagy mértékben szavahihetőségünket a Husserl–Heidegger–Hartmann [stb.] kapcsolatok sokkal komolyabb érintkezéseit illetően. Fontosabbnak véljük azonban megemlíteni, hogy Whitehead [persze a *Science and the Modern World*, a *Process and Reality* és az *Adventures of Ideas,* vagyis a „trilógia" Whiteheadjére gondolunk] újabban mind neotomista, mind [magyarul is] hegeliánus kontextusokba került, ami szerintünk agyrém. Ami pedig az ősrégi Dilthey-besorolást illeti, az „életfilozófia" alá való szubszumálást, itt lehetne ugyan valamit nemcsak keresni, de találni is, ám ehhez nemcsak arra lenne szükség, hogy eltekintsünk Bergsontól, és a nála bizonyosan sokkal jelentősebb elődre és mesterre, Boutroux-ra vessük tekintetünket, de – talán még inkább – az első Action Blondeljére kellene figyelnünk. Ez azonban mindenképp meghaladta volna csekély erőinket.)

És ennek az aktualitásnak megvannak a legfőbb tematikus pontjai, terrénumai is. Legalábbis a kontextusok sugalmai alapján. A következőkben errefelé próbálnánk kereskedni.

A SZELLEM PROBLÉMÁJA

Dilthey témáiról szólni szinte lehetetlen. *Minden* a témája volt, vagy legalábbis majdnem minden. És nem abban az értelemben, ahogy filozófusoknál az szokásos, vagyis hogy a világegészre figyelnek (szembeállítva azt az egész világgal), hanem matter of fact módon. Persze vannak súlypontok. A természet és a természettudomány világa és tematikája peremfeltételként, összehasonlítási alapként, utalási rendszerként szerepel nála, pedig – pozitivista korszakában (mondjuk a bázeli időszakban) intenzíven foglalkozott eminenter természettudományi szakokkal is (mindenesetre sokkal komolyabban, mint az ezt oly hangsúlyosan kiemelő, ambicionáló Nietzsche). De persze ez nem volt igazi témája, tényleg csak összehasonlító alapja, más irányba vezető utak pendant-ja, kiemelések és problémaszálazások háttere (stb.), ilyenként azonban rendkívül fontos. Még aktualitása szemszögéből is, hiszen nem szakemberséget vindikált magának ezeken a terrénumokon, hanem tanulói, tanítványi státust, nem érvén be az ismeretterjesztő szakirodalom utalásaival, mint a maiak (tudomány-

filozófusokat is csak módjával véve ki a megállapítás hatálya alól). Legtémább témája azonban a szellem világa volt. Értsük meg jól: nem a szellemi lét problémája (mint Hartmann-nál), nem a szellem metafizikája (mint pro vagy kontra az analitikusoknál, Ryle-tól Dummettig), nem a szellem neurobiológiai vagy kognitív megalapozása, schellingi értelemben vett „tájolása" (mint a modern amerikai és német „szellemfilozófusoknál", Dennettnél, Chalmersnél, Pauennél). Nem, Dilthey-t a szellem „világa" érdekelte. Ha nagyon elnagyoltan akarjuk ezt körvonalazni, azt mondhatjuk, hogy *minden* abból és csak abból a szempontból érdekelte, foglalkoztatta intenzíven, a végigmenés, végigelgondolás igényével, hogy miként, mennyiben és hogyan „jelentkezik" benne, általa, rajta keresztül (stb.) a szellem. Amit Dilthey-ről szinte az általános iskolások is tudnak, mármint az, hogy a szellemtudományok, a társadalmi és történettudományok ismeretelméleti megalapozására fordította minden energiáját, hogy célja a szellemtudományok módszertanának kidolgozása volt, hogy olyan módszertant kívánt adni nekik, amilyennel – állítólag – a természettudományok már réges-rég (de legalábbis a XVII. század óta) bírnak, rendelkeznek, szerintünk abszolút félreértés. Bűnös ebben a félreértésben maga Dilthey is. Nemegyszer szólott ő imigyen önmagáról és életművéről, nemegyszer – és igen fontos, hangsúlyos helyeken – „vállalt" mintegy ilyen „feladatot", ismert el saját feladatként, célkitűzésként ilyesmit. De ha nem a nyilatkozatokra, tanulmány- és könyvcímekre, előszavak henye (vagy csak tanácstalan) megfogalmazásaira ügyelünk, hanem magára az œuvre-re, akkor nyilvánvaló. Dilthey és a módszertan? Ugyan! Hisz a legnagyszerűbb, leginkább magával ragadó ebben az életműben éppen az, hogy mindig, de valóban mindig, csak a mások, a nagy történészek, filológusok, irodalomtörténészek, teológusok, filozófusok, nemzetgazdászok (stb. stb. stb.) módszereire ügyelt, azokat bontotta ki anyagukból (és soha nem megnyilatkozásaikból), míg a saját módszerével soha nem foglalkozott. Hegel bevallottan unta az állandó ismeretelméleti (kantiánus) késfenést. Ő vágni óhajtott az – akármilyen, de nyilvánvalóan arravaló – késsel. Nos, Dilthey ebben (is) hegeliánus volt, ha nem is tudta ezt magáról. Nicolai Hartmann elsősorban őrá gondolhatott, amikor a módszertanról a következőket írta (a *Das Problem des geistigen Seins* elején): *„A módszert mindenkor egyrészt maga a tárgy határozza meg, másrészt azoknak az aktusoknak a természete, amelyeket megismerésnek nevezünk. A két faktort nem variálhatjuk tetszés szerint, úgy kell őket vennünk, amint vannak. A tárgynak a kínálkozó felületét kell megragadnunk, azt, ami adva van, teljesen függetlenül attól, hogy ez a felület milyen tulajdonságokkal bír, vagy mi határozza meg. Csak rajta, általa juthatunk tovább. Így azonban*

az út és a mód is előre meghatározott. Egyiken sem változtathatunk. Persze mindkettőt elvéthetjük." Ugyane mű egy másik helyén, névvel nevezve, Dilthey-ről írja, hogy nem a módszert kell tőle (el)tanulni, hanem azt, hogy mindenkor a tárgy, és csakis a tárgy kötötte le teljes figyelmét, maga sem tudta, milyen módszerrel dolgozik. És bizonyos is, hogy a módszer és a módszertan az epigonok, az „iskola" (a Goethe értelmében vett iskola) dolga, az ő terrénumuk. Dilthey nem volt epigon. Tárgya pedig a szellem világa volt. Úgy tudjuk, hogy az életműkiadásnak csak két olyan (összetartozó) kötete van (az ötödik és a hatodik), amelyet maga is közre kívánt bocsátani. E két kötet közös címe: *Die geistige Welt,* a szellem világa. Ezúttal telitalálat a cím (is).

Dilthey persze nem határozta meg, nem definiálta a szellemet. Hogy is tehette volna, hiszen az definiálhatatlan. Mint Fülep Lajos írta egyik levelében: *„ide írok néhány szót (németül, mert érthetőbb): Sein, Werden, Substanz, Geist, Gott, Wesen etc. etc. – amikre és amikkel több mint kétezer éven át systemákat gyártottak, és amiket mindenki úgy értelmezett, ahogy akart, de nem is lehet másképp, mert megfoghatatlanok, definiálhatatlanok, sose mondott róluk senki mást, mint idem per idemet, tautológiát, vagyis semmit. Nem azért, mert a fogalmak maguk semmik, nagyon is valamik, hanem azért, mert nem Grenzbegriffe-knek tekintették őket, regulatív princípiumoknak – úgy beszéltek róluk, mint a csizmahúzóról vagy a fogkeféről…"* De a szellem definiálhatatlanságáról Hartmann is sokszor és sok helyen értekezik. (Miközben azért ő is tesz – persze korántsem kielégítő – definíciós kísérleteket.) A módszer, Dilthey módszere ebben a kérdésben mintaszerű. Úgy jár el, csak még sokkal sokoldalúbban, mint Hartmann a Sein „definíciójával" (a *Zur Grundlegung der Ontologie* háromszáz oldalán). Vagyis nem definiál, hanem újra és újra a szellem fogalma alá szubszumálható egyediségeket és különösségeket (das Besondere) mutat fel, elemez és pertraktál. Az összegyűjtött írások huszonnégy vaskos kötete másból sem áll, csak a szellem jeleinek, jelenségeinek, jelentéseinek, érvényeinek, kisugárzásának, hatásának, recepciójának (stb. stb. stb.) felmutatásaiból. Utaltunk rá, hogy Dilthey-t *minden* érdekelte. Minden, de csak a szellem szempontjából. Mindig és mindenütt és mindenben a szellem „nyomait" kereste és találta.

Persze voltak ennek a keresésnek kiemelt terrénumai, témái. Nem sorolnánk őket mind (túl sokan lennének), mindössze néhányra hívnánk fel a figyelmet. Az egyik, talán legközpontibb a történelem kérdésköre. „Was der Mesch sei, sagt ihm nur seine Geschichte" – írta, mondotta számos alkalommal (hogy mi az ember, azt csak a történelme mondja meg neki). És a történetírás nagymestereit vizslatta soha nem szünetelő érdeklődéssel és szenvedéllyel. Kreált, némi túl-

zással így is nevezhetjük tettét, egy mintegy kétszáz éves nagy „történeti iskolát", amelyben rendre helyet kapott Winckelmann, Herder, Goethe, Schiller, Humboldt, Schleiermacher, Hegel, Ranke (stb.), és amely alapján ő maga a szellem történetét vizsgálta. Azaz dehogy! Nem a szellem mint olyan történetét (ezt a kései epigonok tették, ők az ún. szellemtörténészek, Ungertól Ermatingerig, Cysarzig, Gundolfig és tovább, ha úgy tetszik egész Viëtorig). Dilthey (bár persze őt szokás a szellemtörténet megalapítójának tekinteni) nem a szellem történetét kutatta, hanem a történelemben megjelenő, a történelmi folyamatban (Prozess!) fel-felcsillanó, annak bizonyos (de nem minden) rétegét, jelenségét átható szellemet kutatta, kereste, figyelte, adatolta. És ez valami egészen más. Hogy aztán ez a módszer (már Sprangernél) megmerevedett, ellaposodott, filozófiai fényét elveszítette, arról nem Dilthey tehet. De ha aktualitásán törjük a fejünket, az is eszünkbe kell hogy jusson, vajon nem lenne-e fölötte termékeny, ha – Dilthey módjára, az ő intencióit követve – megkísérelnénk a nagy huszadik századi történetírók (mondjuk, hogy egészen különböző típusú lángelméket soroljunk, egy Trevelyan, egy Friedell, egy Huizinga, egy Braudel, egy Golo Mann) nyomán elindulni a szellem megismerése, „felfedezése" felé.

Hogy a történelem mennyire központi témája volt Dilthey-nek, talán leginkább azzal illusztrálható, hogy antropológiáját is a történelemre építette, történeti alapozásúvá tette. Erre először Cassirer hívta fel a figyelmet *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture* című művében (először 1944-ben jelent meg). Theodor Litt pedig vaskos antropológiai monográfiát (talán legjobb művét) írt úgy, hogy – dilthey-i módon „egyberántotta" az ember, a történelem és a szellem kategóriáit, sajnos – ellentétben Dilthey-vel – egyúttal nemcsak felmutatva, de meg is határozva a szellemet (Theodor Litt: *Mensch und Welt. Grundlinien einer Philosophie des Geistes*. Heidelberg, 1961).

Mondottuk volt, hogy a szellem „meghatározása" Dilthey-nél az e kategória alá eső kategóriák feltárása, jellemzése, helyezése (stb.) révén valósul meg. Ezeknek az alkategóriáknak a sora igen tetemes. Kettőt emelnék ki közülük. A jelentés és az érték fogalmaira gondolok.

A jelentés jelentése (Meaning of Meaning – ahogy mondani szokás) Dilthey-nél központi kérdés. *„Csak a jelentés kategóriája segíthet áthidalni az élet részeinek puszta egymásmellettiségét, egymásnak alárendeltségét. És mivel a történelem emlékezés, és ez az emlékezés a jelentés kategóriájához tartozik, éppen ezért ez a kategória a történelmi gondolkodás legsajátabbja."* Ebből az idézetből és mondjuk abból, hogy *„A jelentés a legátfogóbb ka-*

tegória, mellyel az élet megragadható'' (mindkét idézet az *Aufbau*ból való) és számtalan, talán nem ennyire pregnáns, de a lényeget illetően hasonló megnyilvánulásból számunkra két dolog következik. Egyrészt megerősítheti mindazt, amit – jóllehet épp csak az említés szintjén – a történelemmel kapcsolatban mondottunk, másrészt – és itt ez a fontosabb – ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy a jelentést miképpen értette Dilthey. Semmiképp sem úgy, mint a jelentés jelentésével foglalkozó szaktudomány, a szemiotika. Amelynek talán legjobb és egyúttal leginkább elborzasztó fő műve nyilván Umberto Eco *La struttura assente* című alkotása (angolul és németül is hozzáférhető, először 1968-ban jelent meg). Hogy miről is van szó Dilthey-nél, azt talán egy vele bizonnyal egyenrangú szellemfilozófusnak a művészetről mondott szavai értethetik meg legkönnyebben (épp csak a művészet helyébe a szellem szavát/fogalmát/kategóriáját kell behelyettesíteni): *„A művészet viszont nem utal önmagán túl valami magánvaló valóságra, önmagát adja, benne maga a tárgy a végső cél, akármekkora tartalmat, eget-földet fog át, mind benne kell lennie a tárgyban, végső tárggyá materializálva, színben, formában, hangban, amiben a maga tartalmait egyáltalán reális, érzékletes tárggyá tudja formálni. S amit ad – ezért fér el a tárgyában –, egytől egyig mind csupa* jelentés, *aminek önmagában, szubjektív-emberi jelentésén kívül nincs semmi magánvaló valósága, illetve, ami van, nem tartozik a művészet szférájába. A kép, a szobor, a zeneművet nem a vászon, a festék, a bronz, a hangok fizikai valósága, hanem amit a színek, formák, hangok jelentenek, a jelentés pedig – definíciójából önként következik – nincs önmagában, hanem csak a szubjektumra nézve.''* Szellem és jelentés tehát a legszorosabban összetartoznak, a szellem mibenléte a jelentés révén, a jelentés által ragadható meg. És persze az érték mint olyan segítségével.

Az értékelmélet ma teljességgel elavult diszciplínának tűnik. Talán azért, mert eddigi legnagyobbja, Aloys Müller (fő műve, egyúttal az értékelmélet Lotze, Brentano, Windelband, Scheler, Hartmann vonalának egyenes folytatója, kiigazítója és betetőzője a *Welt und Mensch in ihrem irrealen Aufbau.* Leiden, 1951) sohasem vált ismertté, sohasem „tört át'', viszont – ebben – nagy elődje, Hartmann egészen félrevitte a problémát azáltal, hogy az értékeknek (természetesen a szellemi értékekről van szó) az ideális létezők szférájában jelölte ki a helyét, ami abszurdum és tarthatatlan. Ám Dilthey, aki az értékekről sohasem nyilatkozott ontológiai szinten (ami persze hiányossága), annál gazdagabban élt az értékkategóriával – épp a szellemmel kapcsolatban. (Hogy ebben Lotzét követte, az éppoly nyilvánvaló, mint az, hogy épp hatalmas történelmi áttekintései és dokumentációi messze Lotze fölé emelik.) Ezzel kapcsolatban azt is érdemes megjegyezni, hogy szellemfilozófia és antropológia szerves kapcsolatára, a Dilthey-nél

kiemelt összefüggésre az első igazán nagyszabású példát is Lotzénél lelhetjük, természetesen *Mikrokosmus* című háromkötetes munkájára gondolunk. (Először 1856–1864-ben jelent meg.) És itt érdemes arról szólni, hogy szellem, jelentés, érték mibenlétének, milyenségének ez a dilthey-i pertraktálása, elemzése, kapcsolataiknak ki- és felmutatása mennyire az a típusú tanítás, amit Michael Oakeshott a következőképp jellemzett (*Politikai racionalizmus.* Budapest, 2001): *„…minden emberi tevékenységben jelen van a tudás. Ez a tudás pedig minden esetben kétféle, s mind a kettő mindig benne foglaltatik egy adott tevékenységben… A tudás egyik fajtáját technikai tudásnak vagy a technika ismeretének fogom nevezni… ez a technikai tudás szabályokban fogalmazódik meg… A tudás másik fajtáját gyakorlatinak fogom nevezni, mert csak használatban létezik, nem reflektív és (szemben a technikával) nem fogalmazható meg szabályokban."* Nos, Dilthey módszere az utóbbi tudásé. Kézikönyvbe, miként a szabályokat, nem lehet áttenni. Csak a dilthey-i œuvre tanulmányozása révén válhat a sajátunkká. Ebben áll nehézsége is, de aktualitása is. Olyasmit tanít a szellemről (jelentésről, értékről, történelemről stb.), ami nem foglalható szabályokba, definíciókba, de ami többet, sokkal többet ad, mint a kézikönyvek „szabályai", technikai tudása. Ezt nyomatékosíthatja, ha szemügyre vesszük a huszadik század második felének amerikai és német szellemfilozófiai vitáit, megállapításait, eredményeit.

E viták valószínűleg legjobb, legátfogóbb összefoglalása Michael Pauen művében található (*Grundprobleme der Philosophie des Geistes*. Frankfurt am Main, 2001). Jóllehet a könyv csak és kizárólag második világháború utáni munkákat tárgyal (így Dilthey neve elő sem fordul lapjain), olvasójának igen sokszor az az érzése, hogy réges-régi problémák százegyedszer felmelegített variánsaival találkozik. Így a dualista elméletekkel (interakciós elméletek, okkazionalizmus, pszichofizikai parallellizmus, epifenomenalizmus stb.), a monista teóriákkal (eliminatív materializmus, azonosságelméletek, típusidentitáselméletek, funkcionalizmus stb.) és persze a részletkérdések tucatjaival. E mű *után* Dilthey lapozgatása azzal a megdöbbentő élménnyel szolgál, hogy a szellem valami egészen más, mint amit a kognitív tudományokkal és a neurobiológiával, az agykutatással (stb.) magukat állandóan szembesítő ún. szellemfilozófusoknál találhat.

És – hadd mondjuk ki eleve sejthető konklúziónkat –: ebben, a szellem világának feltárásában, a feltárás folyamatában véljük látni Dilthey számunkra való aktualitását. Hisz lehet-e fontosabb, aktuálisabb valami, mint legsajátabb (és csak ránk jellemző) tulajdonságunkról, birtokunkról, „világunkról", a szellemről megtudhatni minél többet és érvényesebbet.

ÉS EGY VALLOMÁS

E sorok írója be kell hogy vallja, eredetileg nem ezt az írást szerette volna az ünnepelt számára prezentálni. *Filozófia és teológia* címmel gondolt volna valami olyasmit produkálni, amit egyik kedvenc teológusa, Wolfhart Pannenberg adott utolsó egyetemi előadás-sorozatában (könyvként *Theologie und Philosophie* címmel jelent meg, Göttingen, 1996), persze nem pannenbergi szellemi színvonalon. Erre az készтette volna, hogy az ünnepelt többször adott hangot – nem csodálatának, sokkal inkább – értetlenségének, hogy öreg, megrögzött ateista barátja miért olvassa olyan szorgosan és lelkesülten Schütz Antal (no persze nem Nyíri Tamás és Bolberitz Pál), Scheeben, Rahner, Tillich, Pannenberg, Küng (stb.) munkáit. A cikk válasz lehetett volna Neki. Persze nem készült el (talán a nyolcvanötödik születésnapra meglesz). A mostani írás sem nélkülöz azonban minden személyes vonatkozást. Dilthey-re ugyan nem Lakatos András hívta fel e sorok szerzőjének figyelmét, Németh László és Erdélyi Ágnes (mindmáig a legjobb magyar nyelvű Dilthey-esszék szerzői) tanulmányaira azonban igen. És hogy ki mindenkire hívta fel még a figyelmemet, azt érthető hiúságból nem sorolom. Ne láttassak azért mégse félanalfabétának. Tény és való, filozófiai olvasmányaim szinte döntő részének Ő volt az „oka''. Hol azzal, hogy rákérdezett szerzőkre, akiket – akkor – még nem olvastam, hol azzal, hogy úgy szólt szerzőkről, mint akiket természetesen ismerek (dehogy ismertem), hol azzal, hogy érdeklődött, erről és arról mit tudok, vagy mi a véleményem róla, róluk stb. Beszélgetéseink témája nemegyszer volt Dilthey. És ha most Dilthey aktualitásáról értekezhettem, azt legnagyobbrészt a Lakatos Andrissal folytatott beszélgetéseknek köszönhetem. De persze – obligát, közhelyes, de annál mélyebben igaz mentegetődzés – Ő aztán igazán nem felelős semmi balgaságomért, butaságomért, tájékozatlanságomért. Illetve mégis. Hogyan barátkozhatott, beszélgethetett évtizedeken át olyan valakivel, aki képes volt a fenti cikket elkövetni.

Kis János

A NEM REMÉLT VÁD

Lakatos Andrásnak

Ez az esszé József Attila *Jön a vihar…* kezdetű, 1937 májusára datált versét próbálja értelmezni, mégpedig két menetben. Először önmagában olvasom, majd a költő bűn-verseinek összefüggésében. A *Jön a vihar…*-t hajlamosak vagyunk úgy kezelni, mintha csak tapogatódzás volna, első nekifutás, hisz több sora más, ismertebb versekben talál – vélnénk – igazi helyére. Az első olvasás, azt remélem, meg fogja mutatni, hogy ezek itt is a helyükön vannak már: a *Jön a vihar…* tökéletes vers, másutt is visszatérő motívumai a későbbi előfordulásokkal egyenrangú jelentést hordoznak.

Más versekkel együtt olvasva azonban olyan rétegeit fedezzük föl, melyekről egyébként csak homályos sejtéseink lehetnek. Az együttes olvasás segít választani a szöveg által egyaránt megengedett értelmezések közt, pontosabban körülírja a választott értelmezést, tartalmát elmélyíti, gazdagabbá teszi.

Nem azokat a verseket fogom segítségül hívni, melyekben a *Jön a vihar…* egy-egy motívuma megváltozott összefüggésben, módosult jelentéssel újra feltűnik *(Hazám, Költőnk és kora)*. Ez az egybevetés is érdekes lehet, gondolom, hisz sokat elmond a költőről, hogy különböző verseiben milyen változatos tartalommal képes feltölteni ugyanazt a motívumot. A versek megértésében azonban nem okvetlenül segít. Az értelmezésnek ahhoz a verscsaládhoz érdemes fordulnia, melynek darabjai valóban összefüggnek egymással, s ez a *Jön a vihar…* esetében a bűn-versek családja.

Pedig első pillantásra nem is tudjuk eldönteni, valóban a bűn-versek közé tartozik-e. Gondolatilag jóval kevésbé rétegzettnek látszik a többinél. Ha ezeket egy kör kerületén belül képzeljük el, oly módon, hogy minél centrálisabb szerepet játszik bennük a bűn problémája, annál közelebb kerülnek a középponthoz, akkor a *Jön a vihar…*-t legföljebb a kör kerületére tennénk. A centrális bűn-versekre támaszkodó értelmezése azonban közelebb húzza a középponthoz, és – nekem úgy tűnik – nem várt mélységekbe világít be.

Az alábbi kísérlet nem hagyatkozik az életművön kívüli – biográfiai, pszichológiai, hatástörténeti – ismeretekre; a könyvtárnyi József Attila-irodalomra sem reflektál. *Az én József Attilámat* értelmezi.

S akkor most lássuk, mit mutat a *Jön a vihar…* önmagában olvasva.

Jön a vihar, tajtékja ében,
haragos bírák feketében.
Villámok szelnek át az égen,
mint fájó fejen a kinok.
Utánuk bársony nesz inog,
Megremegnek a jázminok.

Almaszirmok (még ép a roncs ág),
igyekeznek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk – mily bolondság.
S ameddig az a lanka nyúl,
minden kis fűszál lekonyúl,
fél, hogy örökre alkonyúl.

Borzongásuk a nem remélt vád –
így adnak e kicsinyek példát,
hogy fájdalmad szerényen éld át.
S legyen oly lágy a dallama,
mintha a fű is hallana,
s téged is fűnek vallana.

A vers világa időben körülhatárolt: pár röpke perc egy tavaszi nap vélhetően könnyű, szellős, verőfényes órái és egy mindent elsöprő vihar között. Az ábrázolt táj most épp a senki földje: a nap már visszavonta sugarait, a vihar serege még nem szállta meg a kiürített terepet. Valahol messze „villámok szelnek át az égen", a mennydörgés azonban még nem ért ide. Az égszakadás közeledtére elnémul a természet; a tökéletes csöndben még a jázminok reszketését is meghallani.

Ez a vihar nem fog megkönnyebbülést hozni. A fellegek „haragos bírák"-ként tornyosulnak a táj fölé; arra készülnek, hogy teljes hatalmukkal lesújtsanak a védtelen, kiszolgáltatott élővilágra. Az almafa ága még ép, de oly biztosan el lesz roncsolva, hogy szinte roncs máris („még ép a roncs ág"). A kissé távolabb elterülő lankán a fűszálak valóságos halálfélelemben lapulnak a földhöz: „minden kis fűszál lekonyúl, / fél, hogy örökre alkonyúl."

A szöveg alapján nem lehet eldönteni, vajon a világvége eljöveteléről tudósít-e a gyönge kis fűszálak remegése, vagy csak saját semmis-

ségük megérzéséről. Az almaszirmok mindenesetre nem a végre készülődnek, hanem a megújulásra: „igyekeznek, hogy szállni bontsák / kis lepkeszárnyuk". Amire a költő csak legyint: „mily bolondság". De az odavetett megjegyzés szólhat az élet céltalanságának is, nem okvetlenül a pusztulás bizonyosságát fejezi ki.

Mindez odakünn zajlik, a természetben, a külső történések azonban elválaszthatatlanok a belső eseményektől. A villámok úgy szelnek át az égen, „mint fájó fejen a kinok", és az sincs eldöntve, vajon a „haragos bírák feketében" a fenyegetően gyülekező fellegeket személyesítik-e meg, vagy a költő lelkében készülnek lesújtani. Az első két strófa nem tart távolságot a tájon eluralgó félelem s a költőt rabul ejtő, meghatározatlan tartalmú szorongás közt. A külső és a belső világot ugyanazok az érzések járják át; a kettő egyazon lírai valóság két különböző vetülete.

Amikor azonban a költő megpillantja a riadtan lapuló, gyönge kis fűszálakat, egyszer csak eltávolítja magát a külvilágtól, hogy annak szemszögéből tekintsen vissza önmagára. Bár „e kicsinyek" ugyanattól remegnek, mint ő maga, észre kell vennie, hogy mégsem ugyanúgy. Szelíd belenyugvással hajolnak meg a sors előtt, s e megadó gesztusból szemrehányás olvasható ki:

Borzongásuk a nem remélt vád –
így adnak e kicsinyek példát,
hogy fájdalmad szerényen éld át.

Amikor a költő eljut oda, hogy kihallja a vádló üzenetet – „fájdalmad szerényen éld át" – a szinte tökéletesen néma táj neszezéséből, a vers emocionális fordulatot vesz. A félelem és reszketés hangulatát a kiengesztelődésé veszi át. Ez a fordulat nem előrefelé mutat, a viharon túlra, és nem is hátrafelé, a viharfelhők összetorlódása előtti állapot irányába. A lírai epizódot átélő ember háttal áll a múltnak, a fenyegető vihar felé fordul, és látóhatára nem terjed túl a közelgő égszakadáson.

A vers nemcsak azt lebegteti, hogy jön-e hajnal a viharos alkonyatra, hanem azt is, hogy a költő fel tud-e nőni a riadtan meglapuló kis fűszálak intelméhez. Az utolsó szó az intelemé, az utolsó sorok felszólító módban („éld át", „legyen"), és feltételes módban („hallana", „vallana") hangzanak el. De ezt szinte észre se vesszük; átadjuk magunkat „a nem remélt vád" hangulatának. Vele ringatózunk az idők végezetéig.

Itt, az utolsó szakasz végén különös értelmet nyer a választott versforma, a páros rím megfejelése egy harmadikkal. Az ismétlődés

folytán a megtalált békesség mind csöndesebb hangjai az örökkévalóságba csengenek ki. Vég nélkül közelítenek az égszakadás drámai pontjához. Csak közelítenek hozzá, soha nem érik el. A vers a fájdalommal való megbékélés egyre halkuló, szelíd dallamával zárul.

Eddig a *Jön a vihar…*, egymagában olvasva.

„Borzongásuk a nem remélt vád", mondja a vers fordulatot hozó kulcssora. Miért *vádol* a gyönge kis fűszálak remegése? És miért *nem remélt* a vád? Miféle fájdalomról beszél? És mire int? Nem biztos, hogy ezekre a kérdésekre választ kell kapnunk. A vers úgy is jelentésteli, kerek egész, ha olvasata mindezt meghagyja sejtelmes lebegésben. Nem kell többet tudnunk a költő fájdalmáról ahhoz, hogy együtt rezegjünk lágy dallamával.

Nem kell, de lehet. Csak oda kell fordulnunk a rokon versekhez.

A képzeletbeli kör középpontjához legközelebb az 1935 augusztusában keletkezett szonetteket találjuk *(Légy ostoba, Én nem tudtam, Boldog hazug…, Mint gyermek…),* továbbá *A bűn*t, ugyancsak 1935 augusztusából, valamint az 1934–1935-ből hátramaradt töredéket, mely az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás jegyzőkönyveiből* címet viseli (ez utóbbi a Cserépfalvi-féle kiadásokban *Jelenet* címmel szerepel; a rövidség kedvéért én is így fogom emlegetni).

A legsokatmondóbb és – részben befejezetlensége okán – legtalányosabb ezek közül a *Jelenet*. Mielőtt értelmezésébe belevágnék, egy személyes vonatkozású megjegyzést kell tennem. Vagy negyven évvel ezelőtt Petri György írt egy soha nem publikált elemzést e töredékben maradt versről; ennek hatása alatt kezdtem el tűnődni azon, mi is a bűnösség motívumának szerepe József Attila költészetében. Petri esszéje tudomásom szerint kézen-közön elveszett. Részleteire ma már nem emlékszem, ám ez nem jelenti, hogy az itt következő értelmezési kísérlet ne volna nagyon is sokkal adósa. Ha egyszer előkerül, ki fog derülni, mi az, ami az alábbiakból egyenest onnan származik.

A *Jelenet* három szereplője a Vádló, a Bíró és a Bűnös. Az utóbbiról minden kételyt kizáró módon eldönthető, hogy azonos a költővel: „Anyád meghalt tizenhat éve, / ezt meg kell állapítani", mondja neki a Bíró, épp tizenhat évvel Pőcze Borbála halála után.

A Bűnöst nem a vád citálta a törvény elé; ő maga jelentkezik, hogy fejére olvassák bűneit:

Azért jöttem, hogy följelentsem
magam, mert nem birom tovább
adni a szendét, ostobát.

A dolgok rendje szerint most a bűntett bevallásának kellene következnie. Ám a vallomás arról szól csupán, hogy a bűn kimondhatatlan – pontosabban szólva maga a bűnös ember nem bírja kimondani:

Szótlanabb, némább bűne nincsen
enyémnél senkinek, bevallom.

Vajon miért bevallhatatlanabb ez a bűn minden más bűnnél? Azt gondolnánk, talán azért, mert az elkövetett tettnél nincs szörnyűségesebb. Ám a Bűnös csak akkor némulna el tettének iszonyatos terhe alatt, ha tudná, mit cselekedett. Csakhogy nem tudja. Azt szeretné, ha szemébe mondanák a tettét, mert sejtelme sincs róla, mit követett el, és mikor:

Amit kívántok, lehetetlen,
hisz emlékezni sincs időm,

kiált föl a jelenet egy későbbi pontján. A vádhatóságot kéri, hogy olvassa fejére vétkét:

Szeretném hát, ha itt, te Vád,
szemtől szemembe mondanád
a bűnt. Mert nem lehet meghalnom.

Csakhogy a Vádló megtagadja a segítséget. A kérésre dühödt tirádával válaszol, amit az abszurdig fokoz, hogy az államügyész ornátusában, a Bűnös iránt érzett undor és megvetés hangján veti oda: az óhaj képtelen és sértő, neki aztán semmi dolga a bűnnel.

Én legyek bűnének tudója!
Mit motyog a reménytelen?
Én csak a bűnöst ismerem,
ki szemét lesüti s kitolja!

Ez az igazságszolgáltatás perverziójának tűnik föl, és valamilyen értelemben az is. De nem abban az értelemben, mintha a Vádló lelketlen bürokrata volna, aki az elé kerülő nyomorultat bűnösnek nyilvánítja, akár vannak terhelő bizonyítékok, akár nincsenek. A Bűnös nem azt kéri, hogy ne vádolják bűnösséggel, ha egyszer nincs bűne. Azért könyörög, hogy mondják meg, mi a bűne, hisz szerinte van. S a Vádló nem azt feleli, hogy a vádhoz nem szükségesek tények, hanem azt, hogy nem emelhet vádat, mert ami a Bűnöst nem hagyja nyugodni, az nem tartozik a tények világához:

Mit vall be? Amit mind tudunk már,
iramló fényt a tengeren.
De bűne íze (rengve lenn)
fogai s ínye között bujkál!

A tengerfelszín és a tengermély szembeállítása a fizikai világ történései és a lélek mélyén zajló események közti feszültségre utal. A Bűnös azt kívánja, hogy tettét – a külvilághoz tartozó tényt – tárják föl előtte. A Vádló azonban a bűn ízére – a bűnös érzületre – tereli a szót. Ez a manőver kétféleképpen érthető. Vagy arra utal, hogy a tettet nem rossz következményei, hanem rossz indítékai – az áldozat sorsa iránti közöny vagy az ártó szándék – teszik bűnössé. Vagy arra, hogy nincs is bűntett; a kérelmező csupán lelkében bűnös: vágyai, félelmei és fantáziálásai teszik vétkessé.

A Bíró talán az utóbbi értelmezés felé hajlik. Az ő válasza is elutasító, noha tárgyilagosan, sőt jóindulatúan hangzik:

Míg eleven bizonyság nincsen,
míg itt *nem illan fürge tény,*
bár szánlak, fiam, nincs remény,
a bíróság föl kell, hogy mentsen.

A Bűnös azonban mintha nem így gondolná. Kétségbeesett jajkiáltása nem vétkes vágyakra, hanem vétkes cselekedetekre utal:

Óh, nem lehet ilyen kegyetlen
törvény a tűzön, a vizen!
A bűnt, mely elnémít, hiszen
így újra el kéne követnem!

Mégsem tekinthetjük bizonyosnak, hogy külső cselekedetekre gondol, s nem a lelkében viharzó érzésekre. Ha a tettre nem emlékszik, honnan tudja egyáltalán, hogy elkövette?

Vessünk egy pillantást *A bűn* című versre; ez is arról szól, hogy a költő bűnösnek tudja magát, és kétségbeesetten keresi a bűnét. Egy ponton kijelenti, hogy megtalálta, s hogy összehívja ismerőseit, és vallomást tesz nekik.

Elmondom: Öltem. Nem tudom
kit – talán az apám.
Elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán.

Valóban hinné, hogy embert ölt? Az az én, akinek lelkiállapotáról a vers beszámol, minden bizonnyal hiszi. („Öltem." „Elnéztem, amint vére folyt.") De az elbeszélő én finoman érzékelteti, hogy rálát önmagára; tudatában van, hogy mindez csak a lázas képzelet műve. („Nem tudom kit – talán az apám.")

A *Jelenet* is ebbe az irányba tart. Végső kétségbeesésében a Bűnös anyját szeretné tanúnak szólítani. Nem mentőtanúnak, természetesen, hanem a vád tanújának. Azt várnánk, talán gyerekkorának traumatikus eseményét idézi föl, mint egy másik versében:

…e halott fényű istentelenségben
szívdobogással ringatom magam,

kit mástól-gyötört anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden oda van.
(Boldog hazug)

A Vádló látszólag elfogadja a felkínált megoldást. Noha korábban nem volt hajlandó bűntettről beszélni, most kegyetlen szarkazmussal vágja a Bűnös szemébe, hogy az elképzelhető legnagyobb bűnt követte el anyja ellen.

Ím anyját falta föl magzatja,
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.

Ám ha a kérelmezőnek ez a bűne, akkor a Bűn nem a közönséges bűncselekmények családjába tartozik. Nem olyasmi, amit az emberi társadalom tilalmazhatna, aminek az elkövetésétől büntetéssel riaszthatna el. A csecsemő semmiért nem tehető felelőssé. Az pedig, hogy anyjából táplálkozik, elválaszthatatlan része a nemzedékek cserélődésének, amin át az emberiség fenntartja magát. Ha bűnről van szó egyáltalán, akkor ennek az ember egzisztenciális állapotához tartozó ősbűnnek kell lennie, amitől az egyén nem szabadulhat. Nem lehet megbánnia, levezekelnie, jóvátennie, nem lehet mindent újra kezdve kizárnia életéből.

A *Jelenet* itt megszakad; a Bíró még belekezd a Vádló szavait visszhangzó monológjába, de már nem fejezi be. Nem tudhatjuk, mi lett volna a vers lezárása. A fennmaradt részlet azonban egyértelmű konklúzióhoz tart. A bűnösség terhe alól nincs feloldozás.

De miért nincs vajon? S egyáltalán, miért van szüksége a Bűnösnek arra, hogy legyen bevallható *tette?* Miért ne vallhatná be bűnös *vágyait és gondolatait?* A *Jelenet* erről nagyon keveset árul el, de azért sejtet valamit. Az ügyész vágja a Bűnös szemébe, felháborodástól remegő hangon:

Arcátlan szenvedő, nem átallsz
szenvedni kínod örömét!
A tengerfenék gyönyörét!
Süt a nap, és te éjszakát vallsz!

Az első három sor könnyen értelmezhető. Az „arcátlan szenvedő" belsőleg meghasonlott személyiség. Egyfelől vonzza a vétkes érzések édessége. Másfelől retteg vétkes érzéseitől. „Űzi egymást a bosszúállás / vágya s a lelkiismeret", ahogy majd 1937 elején írja. *(Ős patkány terjeszt kórt)*

A negyedik sor azonban más irányt vesz. A vétkes érzések a tengerfenék sötétjében burjánzanak; a Bűnös azonban a felszínt elárasztó napfénnyel sem tud megbékélni. Éjszakát vall, ahol mások világosságot látnak. A többi embernek is lehetnek vétkes érzései – de az ő vétkes érzései *másmilyenek*. Amitől ő retteg, a többiekből nem vált ki rettegést, és ez kiközösíti az emberek közül:

Mit kellene
tenni érte és ellene?
Nem szégyellem, ha kitalálom,

hisz kitaszít
így is a világ olyat, akit
kábít a nap, rettent az álom.
(Nagyon fáj)

Amit a költő nem szégyell kitalálni, valóban bűnnek számít. („A gyermek rímánkodhat, hogy szeressék, / én nem tehetem: elpusztítalak." – *Aki szeretni gyáva vagy*) De csak azért nem szégyelli, mert már amúgy is a kitaszítottság állapotában van, akárha bűnös *volna*.

Ha legmélyebb félelmeiről és kényszerképzeteiről nyilvánosan beszámolna, bomlott elméjűnek néznék, s ez jóvátehetetlenül stigmatizálná. Bűncselekedetet azonban olyan ember is elkövet, akit a többiek épeszűnek ismernek el. Mivel elkövette, immár nem azonos vele; mintegy levált róla, kívül került rajta. A bűnbánat révén erkölcsileg is eltávolíthatja magától: ez a cselekedet nem én vagyok, nem vállalok közösséget vele. A bűntett elkövetőjének van visszaútja az emberek közé.

Legalábbis így gondolja a Bűnös; ezért könyörög, hogy olvassanak fejére valamit, amit *tett*. A *Jelenet* arról szól, hogy a kérés nem teljesülhet. A kérelmező rossz nyomon jár, hisz semmit nem követett el, amivel a törvényszék vádolhatná. Ha a vers itt zárulna le, súlyos lelki szenvedések feldolgozásaként olvashatnánk. Ám itt nem ér véget. A szenvedő hős személyes fájdalma világnézeti problémává növekszik. A Bűnös nem csak azért nem nyerhet feloldozást, mert nincs bűncselekmény, amit megbánhatna. Akkor sem volna megváltás a számára, ha lenne bűne. Ezt a Bíró mondja ki, közvetlenül azelőtt, hogy a Bűnös tanúnak hívja édesanyját.

Látlak fiam, s nem csal a látszat.
Szemedben könnycsepp ég – hazudsz.
Bánod a bűnt – megbánni tudsz,
így jelzel a cinkos világnak.

Ha ezt úgy kellene érteni, hogy a Bűnös tanúsíthatna őszinte megbánást, de nem teszi, az ítélet elmarasztaló volna, azonban magában foglalná a megigazulás lehetőségét. A Bíró szavai attól igazán lesújtóak, hogy nem engedik meg ezt az olvasatot. A megbánás nem lehet őszinte, *szükségszerűen* hamis:

Az ember amiatt bánkódik,
mit nem tett, vagy nem tehetett,
de a bűnt nem bánhatja meg,
mert az igazság megbántódik.

Ezzel voltaképp a Bűnös is tisztában van. Megelőlegezve a *Tudod, hogy nincs bocsánat* sorait („Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat") így panaszkodik: „Végtelen semmi vár, tudom jól, / s nem bocsánat…" Nem létezik magasabb instancia, melyhez bűnbocsánatért lehetne folyamodni. Ezért folyamodik a Bűnös a földi igazságszolgáltatáshoz, az egyedüli e világi instanciához, mely bűnnel kapcsolatos ügyekben ítélkezni hivatott. Csakhogy abban az ügyben, melyet odacipel, az igazságszolgáltatás nem illetékes.

Ha magasabb erkölcsi instancia híján nincs büntetés és megbocsátás, akkor erkölcsi kötelmek sincsenek. Nincs különbség bűnös és ártatlan cselekedet közt, hisz nincs, aki a jó és a rossz közötti határt minden ember számára érvényes módon kimérje. A bűnbánat azért lehetetlen, mert az istentől elhagyott világ értékmentes, erkölcsileg közömbös világ. A bűn-versek nyitányát közvetlenül megelőző hatalmas világnézeti költemény, az 1934-ben született *Eszmélet* 10. strófája döbbenetes tárgyilagossággal mondja ki ezt a következtetést.

Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja,
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.

Az első két sor nyilvánvalóan a „nincsen apám, se anyám" témáját variálja. A parafrázis azonban egyszersmind szembeállítás. A *Tiszta szívvel* hangja a hetyke törvényenkívüliségé. A költő kívül helyezi magát az erkölcsön, melynek tilalmaival a társadalom gúzsba kötné, mert az erkölcs álságos, hazug. Elvárja tőle, hogy szeresse szüleit, kötődjön hazájához, tisztelje a magántulajdont és az emberi életet. De közben tűri, hogy mindazok, akikkel szemben kötelességeket róna rá, hagyják éhen halni őt. Hát persze, hogy aki ebben a helyzetben találja magát, az ördöggel is lepaktál.

Az ilyen emberrel a társadalom nem tud mit kezdeni, nem apellálhat a lelkiismeretére – egyetlen dolgot tehet vele, elpusztíthatja. Ám legyőzni még ezen a módon sem lehet; holtában is tovább öl: „S halált hozó fű terem / gyönyörűszép szívemen."

Az *Eszmélet* idézett strófája más és súlyosabb dolgokról szól. Nem kamaszos dac árad belőle, hanem a felnőtt ember megfontolt nyugalma. Nem a – kollektív cselekvés útján felszámolható vagy legalább mérsékelhető – társadalmi igazságtalanság ellen tiltakozik, hanem azt az – emberi cselekvéssel nem befolyásolható – egzisztenciális alapkörülményt állapítja meg, hogy a mindenség felől nézve érzelmi és erkölcsi kötődéseink semmisek, miként az élet röpke pillanata is semmis a halál utáni űr örökkévalóságához képest.

A *Tiszta szívvel* lázadásán már túl, a bűn-versek végső kétségbeesésén még innen vagyunk. Az *Eszmélet* már minden gondolati elemet feldolgoz, melyekkel a következő évek költészete viaskodik, de világképét még lírai egyensúlyban tudja tartani. Lépésről lépésre haladva, kíméletlen következetességgel számol le minden illúzióval, hogy a 12. strófa egy kozmikussá növesztett képben fogja mégis értelmes szintézisbe az értékmentes, holt mindenséget és az emberközpontú világot:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy, és el-elnézem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.

Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok,
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Az éj végtelen, a nappalok végesek. Ám vég nélkül ismétlődnek, egymás után villantva fel fényüket. S az elkülönült felvillanásokat összeköti, hogy minden fülke-fényben áll és figyel valaki, méghozzá mindenütt ugyanaz a személy: a költő. A külső sötétséget figyeli a belső fény felől. Amit néz: hideg és értelmetlen. De egy eleven és eszes lény nyugtatja rajta a szemét. A mindenség nemcsak önmagában létezik, hanem egy értelmes lény számára, s ily módon értelmet nyer maga is. A 10. strófa kívülről, a holt univerzum felől pillant az emberi világra, hűvös nyugalommal szögezi le, hogy innen nézve semmi értelme annak, ami az emberi világon belül értelmesnek tűnik. A 12. strófa azonban megfordítja a látószöget. A költő belülről, a nappali fényt árasztó emberi világ felől szemléli az univerzum éjszakáját, és tekintete a mindenségre is értelmet vetít.

A felnőtt, minden gyermeki illúziótól megszabadult ember világképét végső soron maga a költő tartja egyensúlyban felnőtté vált, önmagában és a világon belüli helyében biztos személyiségével – azzal, ahogy hallgatagon áll és figyel.

Borulékony egyensúly ez: az egész univerzum rendje függ egyetlen ember személyes integritásától. Nem sokkal az *Eszmélet* megszületése után eltűnt a fülke-fényekből a magabiztos nyugalommal szemlélődő férfi. Az *Eszmélet* világképe cserepeire hullott.

Most egyszeriben úgy tűnik föl, hogy a „meglett ember"-nek tulajdonított álláspont nem értelmes világszemlélet, hanem maga a nihil:

Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.
(A bűn)

Ez a „jól érzem magam" nem egészen őszinte. A költő nem lubickol a semmiben, hanem bűnösnek érzi magát, noha nincs bűne. Vagy ha van, nem ismeri. S nem érheti be azzal, hogy ha nem ismeri, akkor bizonyára nincs is. Meg kell ismernie, mert be kell vallania. Addig nem nyugodhat, míg meg nem találja: „Mint fösvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én." Előbb-utóbb megleli, s akkor nyomban meg is gyónja – nem a papjának, hisz „Én istent nem hiszek", hanem ismerő-

seinek. Embertársaitól vár elfogadást („Ki él, segít nekem.”). Feszülten figyel, keresi a zavart tekintetek közt azt az egyet, mely együttérzéssel fordul felé:

Elmondom. S várom (várni kell),
ki fut, hogy dolga van;
megnézem, ki tünődik el;
ki retteg boldogan.

És észreveszek valakit,
ki szemmel, melegen
jelez; csak ennyit: vannak itt,
s te nem vagy idegen.

A bűn kétségkívül a legbizakodóbb a bűnösség problémájával küszködő versek sorában; a mese akadályt nem ismerő könnyedségével iramlik a feloldozásig:

Én istent nem hiszek, s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én feloldozom magam.
Ki él, segít nekem.

Nem biztos azonban, hogy ezek az erős önbizalomra utaló szavak betű szerint olvasandók. Mielőtt elhangzanának, a vers különös fordulatot vesz:

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz,
s én játszani hagyom.

Akinek a bűne gyerekes és együgyű, még nem „meglett ember”, még nem nőtt föl a világhoz. És mégis, a világ lesz kicsi hozzá képest, ő pedig türelmes, jóindulatú nevelőjeként engedi játszani. Felnőtt szemmel nézve ez nem lehetséges. A gyermeki képzeletben azonban igen. A mesebeli fordulat világossá teszi, hogy a vers felívelő második része gyermeki vágyakat vetít rá a valóságra. A gyermek hiszi, hogy a világ kicsi lesz, mert azt *szeretné,* hogy ő maga nagy és erős legyen (noha kicsi és védtelen), a világ pedig kicsi és játékos (noha riasztóan nagy). Egyáltalán nem biztos, hogy a „Majd én feloldozom magam” kijelentés nem ugyanezt az ábrándot folytatja. Nyitva marad a kérdés, vajon a felnőtt ember magabiztos elhatározásáról tudósít-e, vagy a szorongó kisgyerek vágyakozásáról.

Ugyanilyen kétértelmű *A bűn*nel egy időben keletkezett *Légy ostoba* végkicsengése:

…jó leszel, erős, békés és szabad,
vendég múlt s jövő asztalainál.

Ez így felszabadítóan hangzanék; csakhogy a vers arról szól, hogy a szép szabadság, a jóság és a béke csak ostobaság:

Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
csak ostobaság. […]

A jóság és a béke
csak ostobaság.

De te csak légy ostoba, s akkor „jó leszel, erős, békés és szabad". Nehéz szabadulni az érzéstől, hogy egy magát nagyon is gyengének érző, szorongó ember fütyörészik a sötétben.

Van a versnek egy zaklatott képsora, mely visszatér az egy évvel később keletkezett *Kiáltozás*ban; érdemes összevetni a két változatot:

…Eszméink között
rabul ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki rázza ketrecének rácsát.
(Légy ostoba)

Eszméim közt mint a majom
a rácsok közt le és föl
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit sem hiszek, s nagyon
félek a büntetéstől.
(Kiáltozás)

Az ember mindkét változatban rabja eszméinek, de csak a második variáns mondja ki, hogy az eszmék hatalma – az igazság belátásának kényszere – miért kétségbeejtő: azért, mert teljes és visszavonhatatlan hitetlenség következik belőle. A „semmit sem hiszek" nihilizmusáért meg kell fizetni; a költő érzi ezt, nagyon fél a büntetéstől. De mi a hitetlenség ára, és mivel kell fizetni érte?

Nézzük csak, mivel biztatja magát a *Légy ostoba* szerzője:

Hogy megszólnak, ne reszkess,
bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes.

Ez a biztatás legföljebb az emberi közösségen kívüli lét ígéretével kecsegtet. Nincs benne semmi reményt keltő. A nihil ugyanúgy elválaszt a többi embertől, mint a bevallatlan bűn, márpedig éppen ez József Attila alapvető emberi problémája.

Ráadásul a nihilizmus álláspontján csak az maradhat meg, aki el tudja némítani magában a lelkiismeret hangját. A költő azonban – akárcsak Dosztojevszkij regényhőse – csupán hitegeti magát azzal, hogy mindegy neki, okkal szólják-e meg. Magába néz, és elborzad attól, amit lát:

Én úgy hallgattam mindig mint mesét
a bűnről szóló tanítást. Utána
nevettem is – mily ostoba beszéd!
Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!

Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem… […]

Most már tudom. E rebbenő igazság
nagy fényében az eredendő gazság
szívemben mint ravatal feketül.
(Én nem tudtam)

Szívébe rejtett késztetései nem csak a külvilág konvenciói szerint bűnösek: ő maga sem képes másként, mint lelkifurdalással gondolni rájuk. Nem élhet, ha a megbánáshoz nem sikerül eljutnia – és nem sikerül:

reménytelenül erőlködök,
hogy könnyeimre: erényre találjak.

Világot hamvasztottam el szívemben,
és nincs jó szó, mely megríkasson engem.
(Mint gyermek)

De ha a magánnyal és a háborgó lelkiismerettel együtt tudna is élni valahogy, a nihilizmusnál akkor sem állhatna meg. Az *Én nem tudtam* című vers még ezzel a sóhajjal zárul:

bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.

Csakhogy a bűnös emberek sokasága nem alkothat közösséget: ahol mindenki bűnös, ott mindenki potenciális ellensége mindenkinek.

A már idézett *Kiáltozás*ban a büntetés eszközeként a náci kommandókat felidéző, „kifent rohamkés" jelenik meg, az *Ős patkány terjeszt kór*ban maguk a csillagok is „rozsdás vastőrökül" vannak a költő lelkébe szúrva (s micsoda szadizmussal! hányszor egymás után!).

A magány szorítása és a lelkiismeret háborgása már a '35-ös bűnversekben is megjelenik. A barbárság eluralgásának rémképe a következő két évben társul a nihilizmus veszélyességének felismeréséhez. Ha nincs szilárd erkölcsi támpont, mit lehetne szembeszegezni az „ordas eszmék", a „táborokba gyűlt bitangok" barbár fenyegetésével? Mire apellálhatna a költő, amikor odakiáltja halandó embertársának, hogy „ölelj meg, ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől"?

Az 1935-ben keletkezett bűn-versek a mélypont – a félelem és reszketés – állapotát rögzítik. A még hátralévő két év a kétségbeesett keresésé és kapaszkodásé.

Az izoláció elől az elementáris férfi-nő kapcsolathoz menekülne a költő; a nemek közti vonzódáshoz, melynek nincs szüksége hitre, mert a muszáj erejével kényszeríti összekapaszkodásra az emberpárokat. Ekkor válik a szerelem az értelmes élethez szükséges jók egyikéből „a legutolsó menedék"-ké.

Nemcsak a lágy
meleg öl csal, nemcsak a vágy,
de oda taszít a muszáj is,

ezért ölel
minden, ami asszonyra lel,
míg el nem fehérül a száj is.
(Nagyon fáj)

A „semmit sem hiszek" okozta rettegés Isten keresésére sarkall; kell valaki, aki bosszúló haragjával és kegyével a jóság felé terelgesse az embereket:

Ha százszor nincsen, akkor is
Istenre bízom a világot.
(Csak most…)

Az isten-toposz profánul játékos kezelése ekkor fordul át az „ijessz meg engem, Istenem" könyörgésébe *(Bukj föl az árból)*.

De talán az új barbársággal való szembenézés teszi a legnagyobb s – ha szabad ezt mondani – legtermékenyebb hatást József Attila költészetére. Arra kényszeríti a költőt, hogy még egy utolsó erőfeszítés-

sel újra felépítse széthullott világszemléletét. Ennek a vállalkozásnak az *Ars poetica* a csúcspontja:

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem.

A szellem és a szerelem az ember meghatározó képességei és egyben vezérlő ideáljai; abban az értelemben szülik meg, hogy ők teszik – általuk teszi magát – emberré. Csak úgy lehet ember, hogy a lényegét konstituáló eszmények szerint él; számára tehát ezek az ideálok elkerülhetetlenül föl vannak adva, s a megvalósításukra való törekvés értelmes vállalkozás – akkor is az, ha tudja, hogy céljainak sora egy ponton véget ér, s utána a „végtelen semmi" következik. („Az én szívem sokat csatangolt, / de most már okul és tanul. / Aki halandó, csak halandót / szerethet halhatatlanul.") Azért lehet naggyá, mert rendelkezik ezekkel a képességekkel, és mert – útmutatásukat követve – ki is fejlesztheti magában őket.

Az *Ars poetica* is az érett felnőttkor világképét vázolja föl, de itt nem az meglett ember, „akinek / szívében nincs se anyja, apja". Az meglett ember, aki tudja, hogy a szellem és a szerelem révén teheti naggyá magát. Nincs szüksége túlvilági hatalmakra a jó és a rossz megkülönböztetéséhez. Eltévelyedhet, hisz „még nem nagy": bár rendelkezik a nagysághoz szükséges képzelőerővel, még nem tanulta meg, hogy felnőttként bánjon ezzel a tehetségével. Még nem vette birtokba önmagát: tehát „szertelen". Mindazonáltal nincs a morális distinkciók iránti közömbösségre vagy a felismert rosszhoz való bűnös vonzódásra ítélve.

Fodor Géza 1994-ben megjelent *Varázsfuvola*-elemzése hívta föl rá a figyelmemet: a „képzeli, hát szertelen" fordulat úgy is érthető, hogy mivel az ember nagynak képzeli magát, noha nem az, ezért zabolátlan és féktelen, rászorul arra, hogy két szülője kordában tartsa. Kézenfekvőbb azonban úgy érteni – és ez a vonzóbb olvasata –, hogy az önnön nagyságára vonatkozó képzelőereje termékeny belső késztetést ad az embernek, mely veszélyes ugyan, de ígéretes is – csak arra van szükség, hogy két szülője jótékonyan terelgesse.

Így hát az *Ars poetica* túl van az *Eszmélet* végső szaván. Világképe mindazonáltal nem kevésbé ingatag, mint az *Eszmélet*é. Akárcsak ott, itt is kettős a cél: megalkotni a felnőtt fejjel vállalható, értelmes világszemléletet, és személy szerint felnőni ehhez a világszemlélethez. Akárcsak ott, itt is a költő személyisége szavatolja a költői világkép

hitelességét. „*Én* állok minden fülke-fényben, / *én* könyöklök és hallgatok", hangsúlyozza az egyik vers. „*Én* mondom: még nem nagy az ember", szögezi le erős nyomatékkal a másik:

Rám *tekint, pártfogón, e század:*
rám *gondol, szántván, a paraszt;*

engem *sejdít a munkás teste*
két merev mozdulat között;
rám *vár a mozi előtt este*
suhanc, a rosszul öltözött.

De míg az *Eszmélet*ben a megbillent gondolati egyensúlyt a költő szilárd nyugalma stabilizálja, az *Ars poetica* gondolatilag szilárdabb építményét épp a költő személyes bizonytalansága billenti föl.

Erre viszont Várady Szabolcs mutatott rá egy történetesen ugyancsak 1994-ben megjelent rövid esszében. Az *Ars poetica* nem csak arról tudósít, amit mond. „Nem lógok a mesék tején", jelenti ki, tehát „férfi vagyok, nemes és konok". Ám közben a „Nincs alku" ultimátumára az „én hadd legyek boldog!" rímánkodásnak ható fordulata következik. „A tudásnak teszek panaszt" úgy hangzik, mint olyasvalaminek a felnőtt nyelvre fordítása, hogy „megmondalak a tanító bácsinak". A „testvéri tankok" beígérése arra emlékeztet, amikor a kisfiú nagy és erős bátyjával fenyegetőzik. A költő felnőttnek szeretné tudni magát, aki biztos lábbal áll a helyén, de valójában kiszolgáltatott gyerek, ide-oda dobálja a forgószél.

Ezért a bűn is tovább kísérti, mindhalálig. A pokol tüzénél gyötrelmesebb büntetésnek érzi, hogy nem találja bűnét, tehát ártatlannak kell vélnie magát:

És verje átkod vagy kegyed
belém, a bűntelenség vétek!
Hisz, hogy ily ártatlan legyek,
az a pokolnál jobban éget.
(Bukj föl az árból)

Többet látunk-e meg a *Jön a vihar…* jelentéséből a bűn-versek megvilágításában? Igen, azt hiszem, közelebb férkőzhetünk a vers fordulópontján elhangzó „nem remélt vád" értelméhez, s így az egész verset pontosabban értjük.

Feltehetőleg nem a véletlen sodorta egyazon versbe a „haragos bírák" alakját és a „vád" fordulatát. Ha nem is úgy, mint a *Jelenet*ben,

itt is a költő pöre zajlik. Akárcsak ott, a költő itt is arról beszél, hogy szeretné, ha végre megvádolnák. De amit ott hiába kért, most elnyeri. Mégiscsak elhangzik a vád, melyben már nem bizakodott. Ez a „nem remélt" jelző egyik jelentése. Így olvasva a *Jön a vihar…* egyenes ágon folytatja a korábbi bűn-verseket. További jelentésrétegei azonban mintegy szembeállítják velük.

A *Jelenet*ben a Vádló a törvényszéki pulpitusról mennydörög alá, a Bíró oldaláról. Onnan várja a Bűnös a vádat – mindhiába. Most viszont onnan kapja meg, ahonnan nem várta. A gyönge kis fűszálak nem a magasból szólnak hozzá, hanem a mélyből. Nem a „haragos bírákkal" együtt sújtanak le: maguk is remegve várják a vihar csapásait. Nem fulminálnak, hanem borzongásuk alig hallható, szelíd hangján intenek. Ez a „nem remélt" jelző második jelentésrétege.

Ám a legfontosabb a harmadik. A *Jelenet* azt kutatta, miben áll a bűn, melynél fogva a kérelmező eltávolíthatná magától kínzó bűntudatát. *Erről* a fűszálak nem beszélhetnek; ők ugyanúgy a vihar ítéletére várnak, mint a költő. „*Borzongásuk* a nem remélt vád." A kérdés, hogy miféle bűntett vállalása segíthetne hozzá a szenvedéstől való szabaduláshoz, itt tárgytalanná válik, mert a fűszálak nem szabadulást ígérnek. Üzenetük arról szól, hogyan kell a szenvedéssel *együtt élni*.

Gyötrődsz, és fájdalmad szerénytelenül nagyra növeszted. Menekülnél előle, s közben elsodor és maga alá temet. Ne menekülj. Éld át a fájdalmad. De szerényen éld át: úgy, hogy közben megőrzöd tartásodat. Hangja oly szelíden szóljon, hogy legkisebb társaid is magukra ismerjenek benne. Ha ez sikerül, már le is fejtetted magadról a magány burkát. Egy leszel a többiekkel.

A *Jön a vihar…* ugyanarról szól, mint a centrális bűn-versek, de megközelítése egészen más, mint amazoké, s épp ez teszi kitüntetetten fontossá a bűnösség problémájával küszködő versek sorában. Olyan lehetőséget mutat föl, mellyel – maga is sejteti – a költő már nem tud élni. Nem hagy kétséget afelől, hogy a megtalált békesség ideiglenes. És mégis a megbékélés varázslatos hangjaival zárul:

S legyen oly lágy a dallama,
mintha a fű is hallana,
s téged is fűnek vallana.

Állítsuk meg mi is az időt ott, ahol egy végtelenségig tartó pillanatra a költőnek is sikerült feltartóztatnia.

Csűrös Miklós

KODOLÁNYI-PROBLÉMÁK

Változatok a meghurcolásra

Ami Kodolányi János külső sorsában 1945-ben s utána történt, az a legkevésbé sem volt váratlan fordulat. Amit elkövettek ellene, arra az elkövetők régóta készültek, s az elszenvedő is előre látta. A dolgok közepébe vágva az 1941-es évet választom kiindulásul. Ekkor írja *Feszítsd meg* című szenvedélyes támadó- és védőiratában Kodolányi: „Az a veszélyes magyarság, az a rémületes szocializmus, az a kárhozatos történelmi öntudat, az a botrányos hit és magyarságszeretet, amit műveim hirdetnek, megérett rá, hogy kitöröltessék a köztudatból.'' (*Csendes órák,* 178) Magánlevélben az öngyilkosság kísértéséről ír, többször számba veszi az előző húsz esztendő magyar kulturális életének űzött vadjait, az öngyilkosokat és önpusztítókat, Cholnoky Lászlót és Juhász Gyulát, József Attilát és Sértő Kálmánt. Nincs okunk patetikus túlzásra gyanakodni. Erre az évre esik plágiumperének drámai zárószakasza. (Egy dilettáns fogorvos azzal vádolta, hogy Kodolányi az ő kéziratos művéből „lopta'' *Földindulás* című, legnagyobb hatású, országos sikerű drámáját; végzetes következménye lehetett volna, ha a Kúria Kodolányi ellen ítél.) A perrel csaknem egy időben súlyos támadás éri történelmi regényei, főleg a *Julianus barát* nyelvi archaizálását. Mészöly Gedeon *Nép és nyelv* című folyóiratában ízekre szedi régieskedését, amiből számunkra itt nem a vita szakmai oldala fontos, hanem a több részből álló, terjedelmes pamflet címéből is kivilágló, erkölcsi megbélyegző célzat: *Kodolányi olyat mond, ami nincs*. Kilép a Turul Szövetségből, ezzel magára vonja a fasisztoid sajtó támadását, de nem engeszteli ki a baloldalt, amely – történelmi távlatból mondhatjuk – objektív elemzés nélkül fogja évtizedekig fölhánytorgatni, rosszabb esetben a kiközösítés ürügyéül fölhasználni a jobboldallal való „kacérkodást''. A szociáldemokrata *Népszava* után a polgári liberális *Magyar Nemzet* is támadóan szembefordul Kodolányival, pedig Pethő Sándor 1940-ben bekövetkezett haláláig megbecsült szerzője volt a lapnak, magas színvonalú elismerő kritikák jelentek meg műveiről, például éppen Pethő Sándor tollából. A *Magyar Nemzet* Nomád álnevű publicistája (Lendvai István) inszinuáló cikkekben

háborog Kodolányi ellen. Ezzel csak azért érdemes foglalkozni, hogy összegyűjtve lássuk a Kodolányi-ellenes vádak repertoárját. Nomád nyíltan az író erkölcsi lejáratására használja Mészöly Gedeon archaizálás-bírálatát: „milyen lehet a legbelső énje, erkölcsi alkata" annak, aki kóklerkedik a nyelvvel, önbálványozással és kereszténytelenséggel vádolja; ráadásul anyagiassággal – épp a *Feszítsd meg* ürügyén, mert „üldözött Jézus Krisztusnak" teszi meg magát, pedig „balatoni villába vonult megfeszíttetés helyett". Még az apjával való szakítását is fölrója, mint a Tízparancsolatból a negyedik megszegését. Tíznél több cikket írt ilyen szellemben Kodolányi ellen a rangos polgári-értelmiségi olvasóréteget orientáló lapban. Talán meg lehet érteni, hogy a vádlott is fölhorgadt „becsületének" védelmében, amelyet nem magánügyének tekintett, hanem a népi írók ügye részének.

A nagy különbség Kodolányi 1941-ben és 1945-ben való támadtatása között két fő mozzanatban rejlik: 1941-ben a hazai sajtóban még nincs jelen a régi sérelmeket tápláló kommunista emigráció; és 1941-ben nemcsak ellenségei vannak, hanem baráti hátországa is: szövetségesek, hívek, orgánumok. Egyelőre az utóbbi tényezőre utalva vázlatosan: elegendő emlékezetünkbe idézni a *Magyar Élet* című folyóiratot és a népi írókhoz, Kodolányihoz pedig különösen ragaszkodó gárdáját, valamint a pécsi *Sorsunk*at és az Illyés szerkesztette *Magyar Csillag*ot. Részvevője, sőt szervezője és egyik főszereplője az *Él az örök magyar szellem!* címmel indított mozgalom országos hatású rendezvényeinek 1941-ben és 1942-ben, amelyeknek szerepét a németellenes értelmiségi közvélemény táplálásában alighanem csak a politikailag céltudatos tartós bornírt agyonhallgatás tudta elhomályosítani. Kodállyal, Móriczcal együtt lépett föl a népi nemzedék java a Városi (ma Erkel) Színházban, majd a Sportcsarnokban, zsúfolt nézőtér előtt. A plágiumper idején Szabó Dezső is messzire elhangzó szóval áll ki Kodolányi mellett; a legkiválóbb kritikusok méltatják – Németh Lászlótól Várkonyi Nándorig. Országos olvasói rokonszenvet tudhat maga mögött. Magánéletében ragaszkodó kör veszi körül, Bajcsy-Zsilinszky Endre és fiatalabb hívei is. Ez a védelmező háttér egy csapásra fog megszűnni a „felszabadulás" után.

Hozzáférhetetlensége miatt kevesen ismerik (s akkor is ferdítő kommentárokból) az 1943-ban megjelent *Zárt tárgyalás*t. Indexre került, példányait bezúzták, a könyvtárakból eltűnt, csak 2003-ban adták ki újra. Klasszikus pamflet: az abszurd per szituációja némileg Kafkát, a keserű szarkazmus Swiftet idézi. A háromtagú bíróság – egy fasiszta, egy kommunista és egy liberális demokrata bíró, egybenmásban a világháborúzó nagyhatalmak vezetőinek torzképei – az eleve bizonyos halálos ítélet meghozatala előtt számon kéri az írón egész

addigi életművét és világnézeti gyökereit. Kodolányi megtagadja a kor vezető társadalmi, politikai és eszmerendszereit, egyben szimbolikusan megjósolja a személyére és szellemiségére váró sorsot. A gyökeres korkritika azért nem vezeti nihilizmushoz, mert egyetemes korszakváltás próféciájának a nézőpontjából fogalmazódik meg, olyan kozmikus fordulat, „új szövetség" hitében, amikor „a tiszta ész bilincsében raboskodó ember ismét az anyag fölé emelkedik és iszonyú kozmikus katasztrófák közepette ismeri fel megint a transzcendentális valóság vakító fényeit" (*Zárt tárgyalás,* 47).

A *Zárt tárgyalás*nak a személyes élet közvetlen jövőjével kapcsolatos sztoikus tisztánlátásával természetesen nincs ellentétben az önvédelemnek az a normális, mondhatni reflexszerű föltámadása, amelynek Kodolányi publicisztikájában 1945–1946 fordulóján tanúi lehetünk. A sorstárs és barát Szabó Lőrinc *Napló*jának 1945. júniusi följegyzései közt ilyen mondatokat olvasunk Kodolányi lelkiállapotáról: „Nagyon biztatni kellene jóságra és türelemre ezt az embert, igen-igen sebes és sebző lélek, és nagyon sértődékeny. Végtelen szeretet és türelem kellene hozzá." (*Bírákhoz és barátokhoz,* 85) A „bírák és barátok" általában együtt emlegetik Szabó Lőrincet és Kodolányit; igazolóbizottság elé kerülnek „a demokrácia és a humánum elleni súlyos vádakkal", nem kérhetik felvételüket az írói egyesületbe. A *Visszapillantó tükör*ből és Kodolányi Júlia *Apám* című visszaemlékezéseiből kitűnik, milyen meghökkentő hirtelenséggel maradtak el addigi barátai Kodolányi mellől. Csak néhány, emlékezésekben megőrzött filmkockát és sajtószenzációt idézzünk föl azokból a zaklatott hónapokból. Kovács Imre a *Szabad Szó*ban, a Nemzeti Parasztpárt lapjában tagadja meg egykori barátját és szövetségesét mint a magyar nép és magyar demokrácia árulóját. Pap Károlyné lépten-nyomon az antiszemitizmus vádját terjeszti róla. Veres Péter, aki a *Zárt tárgyalás* bírálatában még szeretettel nyújtott kezet a szerzőnek („pajtás, ez férfimunka volt"), Kodolányi emlékezete szerint most azzal vigasztalja, hogy: „Nem kell mellre szívni, a politikai szükségszerűség most úgy hozta, hogy ezen az oldalon is ütni kell egyet." „Hát oldal vagyok én?" – kiált föl döbbenten Kodolányi. (*Visszapillantó tükör,* 24)

Az egzisztenciálisan végzetes csapások akkor szaporodnak meg, amikor a vádlott a nyilvános védekezés fegyveréhez folyamodik. A Parasztpártból kiszorulván a *Független Ifjúság* című kisgazdapárti hetilapban kap lehetőséget, hogy nézeteit kifejtse. Utólag azt mondhatnánk: vesztére, ha nem tudnánk, hogy elnémítása, az irodalmi életből való kiszorítása így is, úgy is bekövetkezett volna. 1945. november 7. és 1946. február 7. között tíz közleménye jelent meg az ifjúsági lapban, többnyire az első oldalon közölt magvas vezércikkek, vala-

mint a három hosszabb közleményből álló *Szilveszteri számadás*. Ezt már végképp nem tűrhette a „baloldal"; csak néhányat ismertetek a polgári radikális, a kommunista és a szociáldemokrata sajtó egységesen elutasító, hangnemében egyre durvábbá váló reflexióiból. Zsolt Béla lapjában, a *Haladás*ban a (K.) aláírású cikk szerzője Kodolányi és Szabó Lőrinc puszta megszólalását is korainak véli. „Tehetséges írónak tartjuk mindkettőt, s így vesztesége lenne irodalmunknak, ha eltévelyedésük miatt örök hallgatásra kényszerülnének. (…) Nos, mi még »halványzöld«-séggel sem vádolhatjuk Kodolányit és Szabót, ám kétségtelen, hogy nevükhöz bizonyos jobboldali képzetek tapadnak. S így mindenesetre ildomos lenne részükről, ha egy darabig még önkéntes hallgatásba merülnének, termékenyítő és elmélyítő magánosságba vonulnának. Legalább is addig, míg eltűnnek azon irányzat pusztításának nyomai, amely irányzat sodrával szemben ők annak idején elfelejtettek kellő ellenállást tanúsítani." (A *Haladás* a következő hónapokban még élesebben támadja többek között Németh Lászlót, Féját és az aktívan politizáló Veres Pétert.) Major Tamás a *Szabad Nép*ben (1945. december 5.) fakad ki a „felelőtlen és rosszindulatú fajelméletes" Kodolányi ellen, amiért „pártszínháznak" nevezte az általa (Major által) vezetett Nemzeti Színházat.

Horváth Zoltán (*Népszava,* 1945. december 8.) *Tiszta vizet a pohárba!* című vezércikkében a „magyar szellemi élet" állapotát vizsgálja. „(…) az utóbbi hónapok fejlődése egyenes vonalban visz a szellemi ellenforradalom felé"; a magyar szellemi múlt „lekötötte magát" „a múlt fasiszta és félfasiszta rendszere mellett". Az alpári fogalmazás, a „visszacsempészés", az „átmentés" elleni riadt sztereotip tiltakozás, az a fatális önáltatás, hogy a likvidált „tehetséges írók" helyett a dolgozók milliói majd „*kitermelik a maguk soraiból azokat is,* akik a szellemi újjáépítés nemzetmentő feladatát elvégzik" – mindez a néhány évvel később egyeduralkodóvá váló kommunista irodalompolitikát és terminológiát készíti elő, bár ekkor még a szociáldemokrácia naiv dicsekvése jegyében vagy álarca alatt. A mozgalom és a párt „makulátlan múltja" alapján, írja Horváth Zoltán, „Mi magunknak igényeljük a jogot, hogy a demokrácia és a demokratikus szellem nevében ítélkezni merjünk (…)". Név szerint Szabó Lőrincet, Kodolányit, Sinka Istvánt és Németh Lászlót emeli ki azok közül, akiknek az „átmentése" érdekében „akció folyik".

A Moszkvából hazatért kommunista írók közül Kodolányi még 1945 nyarán találkozott Gergely Sándorral és Gábor Andorral, Haraszti Sándor közvetítésével. Gergely akkor, legalább látszólag, békejobbot nyújtott: „Nézze, Kodolányi, volt, ami volt, én is ütöttem magát, maga is ütött engem, kvittek vagyunk!" (*Független Ifjúság,* 1946.

január 15.) De a népi írókat folyamatosan és életveszélyesen támadó *Ludas Matyi* olyan szellemben gúnyolja Kodolányit, amely arra vall, hogy Gergelyben nagyon is elevenen éltek a régi sérelmek, és elégtételt akart venni értük. Az 1946. január 1-jei számban jelenik meg a *Ki mint vet, úgy arat* című rajzos és szöveges karikatúra. „Kodolányi János és Sinka István, a két jeles jobboldali író földet és házat kapott Törökbálinton" – így a szöveg eleje; baloldali írók egy csoportja miniszteri engedéllyel (egy vágás Keresztury Dezső felé) megtekinti Kodolányiék új házát. A dzsentri módra tornácon koccintgató, kedvezményezett jobboldaliakat a kerítésen kívülről szemlélik a jeles látogatók; névsoruk: Gergely Sándor, Gábor Andor, Nagy Lajos, Szép Ernő, Zsolt Béla, Balázs Béla, Heltai Jenő, Füst Milán, Tersánszky Józsi Jenő. – Még beszédesebb a Csínom Pál álnéven jegyzett *Mi az igazság a Kodolányi-ügyben? A „Zöld-indulás" szerzője tisztázza magát* című és alcímű fiktív riport. Csínom Pál láthatóan irigyli Kodolányit az akarattyai és a törökbálinti „házikócskáért", melyeket természetesen az egymást fölváltó két rendszertől „kapott", lévén hogy rájuk bízta, hogy jobb- vagy baloldalinak tekintsék. Kodolányi zsidók iránti szeretetének is köze van a „birtokokhoz" a gúnyirat szerint, hiszen mindkettőhöz antiszemitizmusa segítette hozzá. A Gergely Sándorral az 1930-as évek elején folytatott vitákra utalnak a következő, csípősnek szánt mondatok (Kodolányi szájába adva): „Hogy min dolgozom? Lenin »Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége« című művét dolgozom át jobboldali felnőtteknek (…). Még egyet: nem igaz, hogy beléptem a kommunista pártba, igaz ezzel szemben, hogy több ízben kiléptem belőle."

Ami ma mosolyt kelt, az akkor vérre ment. A *Szilveszteri számadás* az 1941-es *Feszítsd meg* párdarabja. Ez is az ellentámadó önvédelem Kodolányira jellemző hevületében fogant. Őszintesége már csak azért sem vonható kétségbe, mert megfogalmazója nincs tekintettel a lehetséges, sőt kiszámítható következményekre; a „dixi et salvavi animam meam" félelmen túlisága süt belőle, erősíti ebben, hogy a lap programjához képest a fiatal nemzedékhez intézi szavait. Így vállalhatja hitelesen az elfogultság kockázatát is. Néhány kulcsmondatot vagy mondattöredéket idézek a nehezen hozzáférhető szövegből: „a szocializmust, a munkásság, a parasztság ügyét soha nem hagytam cserben"; „1933 óta a német veszélyt fenyegetőbbnek láttam minden más kérdésnél"; „magyar voltam, istenhívő és szocialista"; „A hibákért, bűnökért pedig úgyis meglakol az ember."

Hogy mit szenvedett testileg is a pályakezdő, fiatal Kodolányi a húszas évek elején, a *Tavaszi fagy* című regény olvasói érzékletesen maguk elé képzelhetik. Huszonöt évvel később öregebben, betegebben

kell megélnie a régi gyötrelmek új változatát a szenvedés és nyomorúság még mélyebb bugyrában. Az 1946-ban újrainduló *Válasz* (Illyés és Sárközi Márta szerkesztésében) még haladékot és védelmet jelent, ha mégoly fogyatkozót is. Illyés közli és gerincesen védelmezi régi munkatársait, a népi mozgalom politikai okokból rossz hírbe kevert elitjét. „Nem tudom, észrevette-e valaki, s elgondolkodott-e azon, hogy azoknak a már életükben az irodalomtörténethez tartozó magyar íróknak, akik a legkülönbözőbb okokból a fasisztaság hírébe keveredtek, mik a közös jellemvonásai? (…) Műveikkel – a hagyomány vonalán – a magyar haladásnak adtak lökést. Problémáik – szinte marxista módra megfogalmazhatóan – osztály-, sőt osztályharcos problémák voltak.'' Erre az érvekkel megtámogatott gondolatra a korszak irodalmi harcainak (is) győztese, a vulgáris marxista kritika és irodalompolitika – ezúttal Horváth Márton tollával – a következőképpen válaszol: „A mi félreértett hallgatásunk tehát nem kevesebbre bátorította Illyést, minthogy a fasizmus szociális demagógiáját alátámasztó elvtelen irodalmi zsoldosokat a marxizmus mázával fesse át.'' (*Lobogónk: Petőfi,* 162) Kodolányi, Tamási, Sinka és mások, akik „felett'' Illyés „tart védőbeszédet'', „a »népies« irányú fasizmus foltozott irhájú zsoldosai'' (uo. 161).

Külön történet lehetne Kodolányi és a könyvkiadók kapcsolata. Az ő baja azért fenyegetőbb egy fokkal a többi kiszolgáltatott írónál, mert beteg lába miatt egyre alkalmatlanabb nemcsak a fizikai munkára, hanem még a kijárást kívánó szellemi munka vállalására is. Az Athenaeummal kötött korábbi szerződése felbomlik, a Püskiékkel való kapcsolatteremtés kísérlete nem válik be. A Szöllősy Könyvkiadó 1948-ban még megjelenteti a *Vízöntő* két kötetét, de ettől fogva az ötvenes évek közepéig nincs írói jövedelme, hacsak némi alulfizetett „négerkedés'' hozamát nem tekintjük annak. Kísértések érik, hogy ha 1931 után keletkezett műveit nyilvánosan megtagadná, lenne mód a visszatérésre, nem kellene családostul nyomorognia. Ehelyett azonban az akarattyai életet vállalták, előre tudott valamennyi keservével.

1956 februárjában, amikor megalkuvás nélkül térhetett vissza az irodalmi életbe, infarktust kapott, s ezzel megkezdődött élete utolsó szakasza, a tizenhárom és fél évig tartó betegségeké.

Tamás Attila

KOSZTOLÁNYI IDŐSZEMLÉLETÉRŐL

(A *Fürdés* című novella kapcsán)

Lakatos Andrásnak

Nincs semmi, semmi nesz, csak némaság
…
… s a rozzant szerkezetből,
a poshadó tétlenség börtönéből
az öröklét nyugalma megcsap.
Az óra áll, mindig hat óra van
(Megállt az óra)

Nem csak az erőszak árán is a mindenáron összefüggést fölmutatni vágyó irodalomtörténetírói-kritikusi akarnokság hozza egymás közelébe ezt a kis remekművű novellát és a fiatalkori vers sorait.

Érdemes utánanézni.

Az egyértelműen az idő problémáját tárgyául választó, borzongató levegőjű vers az időnek mondhatni a misztériumát ragadja meg, s a kánikula kora délutánjának szemünk előtt lejátszódó eseményei nem mutatnak ezzel rokon vonásokat… Ráadásul az apa-anya-gyerek hármas sem mutat hasonlóságot az egyszereplőjű irodalmi alkotás szerkezetével.

Az egyes szereplők átlag egy-két percig vannak a színen, a strandalkalmazotthoz illően piszmogó fiatalember ideje talán valamivel hosszabb a többiekénél – a három „hivatalos személy" (a két csendőr és az orvos) színen mozgása mondhatni az általános előírásokhoz igazodik.

Milyen történéseknek vagyunk a tanúi?

Egy nyári, szokásosnak mutatkozó kánikulai kora délután a nagydarab férfi, Suhajda – az apa – fürödni készül, csenevész fiát azonban nem vinné magával büntetésből a latin nyelvből történt év végi bukás megtorlásaképpen. Az anyai szívből jövő, pártoló szavak hatására az apa végül mégis engedélyezi a fiú számára a csatlakozást, amit az bátortalanul, de kihasznál; nem várja be a pár perc késést ígérő anyai segítséget.

Az apa a derékig érő vízben kezdetben még becsmérli nyomában sündörgő fiát, a megmártózás után azonban hancúrozni kezd a kis-

fiúval: erőfitogtató módon dobálni kezdi. A harmadik dobás után a fiú nem merül föl többet: hiába a lázas keresés, mire kiemelik a megkésetten érkező segíteni akarók, már csak a holttesttel tudnak mentőgyakorlatokat végezni. Az apa összeroppanva, rongyként magába omolva jajveszékel. Az anya is odaér. „Az út a nyaralóktól a tóig négy perc" – pontosítja az olvasó ismereteit a narrátor.

„Még három se volt" – ezzel zárul az elbeszélés.

Miért halt meg a fiú? Tevődik föl a kérdés. Nem muszáj föltevődnie – maga a narrátor *nem is teszi föl,* sem a szereplőkkel *nem tételti föl,* annak ellenére, hogy ez alighanem szolgálati szabályzatba is ütközik. (Halálesetnél a hatóságnak minden bizonnyal jegyzőkönyvet kell fölvenni, hogy a várható tárgyaláson föl is lehessen azt használni.) *Az írót azonban nem érdekli,* hogy milyen mértékben felelős a kisfiú haláláért az apja.

„Szakmabélieknek" azonban valamikor úgy tetszett, hogy sikerült apa-fiú viszonylatban egy jó kis Freud-komplexus-gubancot kimutatni, ezért csak annyi szálat vettek figyelembe, ahány egy ilyen gubancba belekeverhető volt.

Tehát azt, hogy a nagydarab és csak „korlátoltan munkaetikusnak" ítélhető apa nem szerette a fiát. Nem vagyok jogszakértő, de nem hiszem, hogy ennek alapján vádat lehetne emelni, akár szóba is hozni felelőtlenséggel történő halálokozás ügyében. De hát persze nem csak büntetőjog szempontjából lehet közömbös az apai szeretetlenség lelepleződése. Föltámadhatna tehát az apában is freudi alapon, hogy hátha nem is bánta igazán fia halálát. (Tehát nem „szeretett fiáról" van itt már szó: de azért így is lehetett volna egy kicsit több szeretettel lennie fia iránt.) Ebbe az értelmezésbe bele is lehetne – úgy-ahogy – húzni egy „latinóra-párti" ismerős szálat. Ennél azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a részleges fiúi ellenségességet sem.

Az, hogy Suhajda „…érezte, hogy a harag kitágította ereit, és *jótékonyan* elűzte az egész délutáni unalmat".

„Az apját a fiú szinte nem is látta. Csak érezte – igaz mindenkor, gyűlöletesen." Tehát annyi igaz, hogy az *apa ellen* irányul itt is az indulat, Suhajda „aranykeretes csíptető üvegje nagyon villogott", ez pedig egybevág az „apa homloka ismét kegyetlenné vált"-tal, ezt azonban még *követi,* hogy kettőjük lubickolása oldja is a megmaradt feszültséget: „Suhajdában a jó érzéstől *játékos kedv* ébredt." (A fiú is remélni kezdte, hogy apja nem is olyan dühös, mint mutatja.)

Arról is értesülünk,hogy Suhajda „hatalmasan megrémül", mikor nem találja a fiát, hiába reméli, hogy fia már talán „kacagva áll előtte", majd elfogja a „kétségbeesés", mely egyenesen „hörög" már be-

lőle, noha közben már a racionális keresést is kipróbálta: „Megrémülve" is kutatott utána, zavarodottságában el is *sírja* magát.

De már előbb is „a víz fölött olyan nyugalmat látott, olyan közönyt, amilyent el sem tudott képzelni".

A novella mellékszereplői nem képviselnek – sem tudatosan, sem tudattalanul – sajátosan egyéni álláspontokat. Ez nem jelent azonban olyasmit, mintha az eddig számbavetteken túl nem lennének más figyelmet kívánó, sajátosan Kosztolányira jellemző erők, nagysúlyú tényezők is ebben a novellában. Az idő „működtetése" is ilyen: az időben *visszavonhatatlanul* következnek be a történések.

Figyelmet érdemel az is, hogy Suhajda másként néz széjjel a strand vizében, mint a korábbi élvezkedések során. Akkor – korábban – a tó vizében Jancsi pancsolt vagy úszott. Mostanra „a víz fölött már olyan nyugalmat is érzett, amilyet eddig nem bírt volna elképzelni". „Még három se volt."

Utóbb, a történések befejezése után: „Ez a halál, mely hirtelenül jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, olyan szilárdul megformált és meredt, mint a földgolyó legnagyobb hegyláncolatai…"

Drámaian szűkszavúnak mondhatjuk az előtte lezajló párbeszédet: „Suhajda… úgy érezte, hogy már több idő múlt el, mint az előző lebukás és fölmerülés között. Sokkal több idő múlt el."

Az „ebben a pillanatban"-nal – körülbelül Suhajdáné elindulásakor – kezdődik a haláleset kimondása.

A halál bekövetkezésekor ugyanakkor az elbeszélő teljesen elengedi „hősei" kezét. Sem a fiú lehetséges érzéseiből, sem az apa pszichikai reakcióiból nem tudunk meg semmit.

Tímár Árpád

„A MAGYAR MŰVÉSZET SZABADSÁGHARCA''

Fülep Lajos szellemi végrendelete

Fülep Lajos utolsó, töredékesen fennmaradt, *A magyar művészet szabadságharca*[1] című írását „A hűséges pénteki társaknak'' ajánlotta. Közéjük tartozott Lakatos András is, aki 1966-tól vett részt a legendás péntek esti Széher úti sétákon. Az ott elhangzott beszélgetések során – Fodor András naplóinak tanúsága szerint – többször szó esett a századelő művészeti viszonyairól, a modern művészet érvényesüléséért vívott harcokról, s benne Fülep szerepéről, fiatalkori műkritikusi tevékenységéről.

Fülep büszke volt „hőstetteire'', bátor kritikáira, interjúira. Pontosan tudta, mi volt valóságos történeti szerepük, értékük. Utolsó publikált – posztumusz – írásában, a Corvina Kiadónál megjelent *Magyar művészet. Művészet és világnézet* című tanulmánykötete előszavában – félretéve minden „igazi vagy álszerénységet'' – így minősítette írásait: „A maguk idején valamilyen tudatosított vagy egyébként érzett szükségletet kellett kielégíteniök. […] történeti funkciójuk volt, beleszóltak, beleavatkoztak a maguk területén a történeti folyamatba, harcoltak valamiért vagy valami ellen, segítettek győzni valaminek, ledönteni valamit, cselekvően részt vettek az események és a köztudat, az akkori jelen és a rákövetkező jövő formálásában.''[2]

Feltehetően a Corvina-előszóval közel egy időben – talán azzal párhuzamosan – írta Fülep a „hűséges társaknak'' ajánlott tanulmányt, benne tovább konkretizálta saját – és harcostársai – szerepét a századelő művészeti harcaiban. Volt tehát még valami, amit halála előtt néhány hónappal annyira fontosnak tartott, hogy külön fölhívta rá a figyelmet, valamit – mintegy örökül hagyva – még egyszer el akart mondani.

Hogy szándékozott-e publikálni a cikket, nem tudjuk. Ugyancsak a Corvina-előszóban írta, hogy „Hosszú életemben jóformán semmit se

[1] A kézirat lelőhelye: MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4564/7.

[2] Előszó. In Fülep Lajos: *Magyar művészet. Művészet és világnézet*. Budapest, 1971, Corvina Kiadó, 7. p.

publikáltam magam szántából, mindig valamilyen alkalomból, megbízásra, felhívásra.”[3] Feltehető, hogy e tanulmány létrejöttében nem volt szerepe a „megbízásnak” vagy a „felhívásnak”. De az sem zárható ki, hogy a cikket a *Magyar Nemzet* – hasonlóan az 1969–1970-ben ott megjelent Fülep-írásokhoz – folytatásokban közölte volna.

Születtek persze Fülep „hosszú élete” során olyan írások is, amelyeknél bizonyosan nem csak a formális megbízás, a külső megrendelés volt az „alkalom”. Többször előfordult, hogy Fülep úgy érezte, egy-egy rosszul vagy félig megválaszolt kérdésre neki kell megadnia az általa helyesnek tartott választ. Joggal feltételezhető, hogy a *Magyar művészet* létrejöttében szerepe volt azoknak a véget nem érő, többnyire a zsurnalizmus szintjén megrekedő „vitáknak”, melyek képzőművészetünk magyar voltáról szóltak, vagy azoknak a dilettáns elmélkedéseknek, amelyek teljesen parttalanná tágították az impresszionizmus fogalmát. Maga Fülep utalt erre a *Magyar művészet* 1923-ban könyvként megjelent változatának előszavában: „Az olvasó, […] a következőket találja benne: a művészetben a nemzeti karakter kérdésének fölvetését, és utalást a történet-filozófiai útra és módszerre, melyen e kérdés eredményesen megoldható; […] az impresszionizmusnak első történetfilozófiai perspektívájú és tudományos elméletét.”[4] Hasonlóképpen szerepe lehetett a harmincas-negyvenes években zajló nemzetkarakterológiai vitáknak abban, hogy szándékában állt nagyobb tanulmányban tisztázni „A nemzeti jelleg a képzőművészetben”[5] problémakörét, valamint hogy a hatvanas években hozzákezdett a modern képzőművészet világnézeti alapjait feltáró tanulmányhoz, *Az ember megtagadása*[6] címen.

A magyar művészet szabadságharca című cikk esetében is hasonló indokot feltételezhetünk, a fogalmazványtöredékekből pontosan rekonstruálhatók azok a motívumok, amelyek a megírást közvetlenül inspirálták. Fülep hivatkozik több olyan könyvre, amelyek a modern magyar képzőművészet kezdeteivel foglalkoztak. Feljegyzéseiben hosszabban idézte és kommentálta Genthon István 1935-ben megjelent *Az új magyar festőművészet története* című könyvének Benczúrról szóló részét, utalt *A magyarországi művészet története II. Magyar művészet. 1800–1945,* Németh Lajos *Modern magyar művészet,* valamint Perneczky Géza *Kortársak szemével. Írások a magyar művészetről. 1896–1945* című művére. Ezek voltak azok a korszakkal foglalkozó alapvető szak-

[3] Uo.
[4] Az első kiadás előszava. I. m. 18. p.
[5] MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4563/2–3.
[6] MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4575/5.

munkák, amelyek Fülep szerint kiegészítésre szorultak. Megjegyzései közt ilyenek olvashatók: „*Nagybánya* c. fejezet – nyoma sincs benne a küzdelemnek, harcnak" – vagy Perneczky gyűjteményéről: „a *szemelvények: egyetlen igazán harcos írás se*" – „maiaknak fogalmuk se lehet, mekkora hatalmasságok ellen kellett harcolnunk – állam, egyház, arisztokrácia, Nemzeti Kaszinó, Lipótváros, kapitalisták, burzsoázia, Műcsarnok – és sajtójuk – és milyen fegyverekkel!"

Ezek nyomán fogalmazta meg tehát írásának tulajdonképpeni célját: „Valaminek a hiányát akarom pótolni, amitől a fordulat képe nem teljes, tehát nem egészen igaz sem közönségben, sem az idevágó irodalomban. Úgy érzem, kénytelen vagyok vele, mert hiába várom évtizedről évtizedre, más senkise pótolja." Elismerte, hogy akik „tájékozottak a művészet dolgaiban, […] tudják, hogy akkor, ennek a modern, új művészetnek a kezdetén korszakos nagy fordulat történt, új fejezet kezdődött a magyar művészet egész létében, […] kivívták a művészeti szabadság jogait, így vannak itt jelenünkben, […] végérvényesen beleépültek a magyar művészet életébe, történetébe."

Méltányolta a szakirodalom teljesítményét is, a történések tényszerű ismertetésével meg volt elégedve: „A magyar szakirodalom, szövegében is, hangjában is, tehát megfogalmazva is, érzületében is kinyilvánítja az esemény különleges jelentősségét. Érzik, hogy új, külön fejezet kezdődik, más, mint az előzők." Még azt is mondhatni, hogy természetesnek találta, hogy „az egymást követő nemzedékek egyre kevésbé érzékelik, következésképp egyre kevésbé méltányolják a fordulat küzdelmeit, a szó igazi, első értelmében érte vívott élethalálharcot. […] a hiány nem a szakirodalom valamilyen felületességének vagy hanyagságának következménye. A szakirodalom becsülettel megtette a magáét, s ha többre, ti. arra, amiről itt majd szó lesz, nem telt tőle, nem a személyeken, tudásukon és képességeiken múlt – ismerve őket, ezt bízvást elmondhatjuk –, hanem magán a szaktudomány műfaján, amely ilyen különleges föladatot nem vállalhat, s ha mégis megteszi, ki kell lépnie a művészettörténelem szokott, általánosan elfogadott határain." Más helyütt hozzátette: „ha a szakirodalom fölmenthető is, a mulasztás mégis csak *van,* mert a hiány *van,* akárki, akármi is felelős érte – éppen csak megmutathatom és röviden megjelölhetem megszüntetése módjának irányát."

Fülep úgy vélte, hogy a szakirodalom nem hangsúlyozza kellőképpen ennek a fordulatnak egyszeri, rendkívüli voltát, nem érzékelteti ennek a küzdelemnek a drámaiságát, a tét nagyságát, „élethalálharc" jellegét, a részvevők egzisztenciális kockázatvállalását: „lehetetlen ezt a küzdelmet, mely magának a művészetnek létéért, az emberiség egyik nagy ügyéért folyt, szenvtelen tárgyilagossággal, pártatlan ob-

jektivitással tárgyalni; […] A harc a magyar művészet szabadságáért folyt, s a szabadsága akkor azonos volt az életével. Az alternatíva így hangzott: vagy szabadság és élet, vagy nem-szabadság és halál. Röviden: hogy az a fordulat szabadságharc volt, az ilyennek minden kockázatával, veszedelmével, ennek a tudata és kimondása hiányzik a közönségben és irodalomban.”

Újabb és újabb irányból megközelítve hangsúlyozta Fülep ezt az egyszeri, kivételes helyzetet: „Nem egy művészeti irány harca más művészeti irányok közt vagy ellen, nem egyének vagy csoport küzdelme az érvényesülésért, helyükért a nap alatt – magának *a* művészetnek harca a nem-művészet ellen, már nem is szabadságharc, több nála, élethalálharc, a kérdés nem az, *milyen* művészet legyen, hanem egyáltalán legyen-e művészet.”

Fülep elutasította az egymásra szervesen épülő korszakok hagyományos művészettörténet-felfogását: „Ezt kell megérteni: Ez a változás nem olyan, mint az előzők, amikor az egyik művészeti korszakot fölváltja a másik művészeti korszak, a romanikát a gótika, a gótikát a renaissance, a renaissance-ot a barokk, a barokkot a rokokó, a rokokót a klasszicizmus, a rokokót és klasszicizmust a 19. század realizmusa-naturalizmusa-impresszionizmusa. Az akadémikus álművészet nem a művészet történetének az előzőkhöz hasonlóan egyik korszaka, amely fölváltja a művészet történetének előző, s amelyet fölvált a rá következő korszaka. Az akadémikus álművészet nem művészet, tehát nem korszaka a művészet történetének, hanem hiánya, hiátus, amellyel egy időben történt a művészet története egy másik vonalon, s amely után folytatódott és folytatódik azon a másik vonalon, de ő maga kívül esik rajta. Jól tudom, ebbe nehéz belenyugodni, mert ilyen nem volt még az emberiség történetében: rengeteg produkció, amely magát művészetnek tartja, amelyet a társadalmak is mindenfelé annak tekintenek, amelyet egymást követő sok évtizeden át művészetként bőkezűen fönntartanak és beleiktatnak a maguk életébe, úgy, mint az előző korok társadalmai a maguk művészetét, s az a produkció mégse művészet, hanem valami más, művészetileg nihil, benne megszűnt a művészet, mozdulatai az élő organizmusról elszakadt rész gépies, utánzó reflexei.”

Fülep álláspontja valóban eltér a szakirodalométól, radikalizmusa egyedülálló, szerinte ugyanis a képzőművészet *léte* vált kérdéssé, „hogy *egyáltalán* legyen-e művészet, vagy a helyén álművészet, hazugság bitorolja-e, világméretű, világtörténeti hazugság abszolutizmusa. A művészet mindig erkölcsi kategória *is,* ám sohase volt annyira az, mint ebben a korban; itt mindig erkölcsi állásfoglalást is követel, akár pro, akár kontra, és kiköpi szájából a semlegeseket.”

Radikalizmusának másik összetevője az akadémizmus, a historizmus művészet voltának teljes tagadása. Többször nekifutott a problémának, újra és újra deklarálta: „*Nekünk rossz művészet nem művészet.* Nincs jó és rossz művészet, csak művészet vagy nem művészet. Ami »rossz« művészet, nem művészet. Mint ahogy nincs jó s rossz tudomány, filozófia." – „*a rossz művészet nem művészet,* mint ahogy a rossz, nem igaz tudomány nem tudomány. Azért, hogy valami festve, szobrászolva, »stílus«-elemekkel épülve van, nem művészet; […] Technika, mesterség, bravúr, akármilyen virtuóz – nem művészet."[7]

Fülep tudatában volt annak is, hogy ez az álláspont nem csak a szakirodalomból hiányzik, egyedülálló volt a század elején is. „Ezt nem látták akkor, másutt se, csak mi láttuk néhányan, akik nem alkudtunk meg, nem ismertük el a jó és rossz művészet disztinkcióját, tehát a rosszat még művészetként, hanem csak »a« művészetet, az egy művészet változatait, minőségének és értékének fokozatait, a »rossz művészettől« radikálisan, egyáltalán megtagadtuk a művészetté minősítést."

Fülep teljes joggal hivatkozott ifjúkori írásaira, az élethalálharcra való utalás, művészet és nem-művészet radikális szétválasztása, az akadémizmus elutasítása már legkorábbi cikkeiben is megtalálható: „egy korhadóban levő művészi iskola összeomló, görcsösen támogatott palotája minduntalan agyonütéssel fenyeget"[8] – írta például az 1904-es téli tárlatról; hamarosan megnevezte az ellenfelet is: „az öntudatra ébredés mámorából kifakadt egy kijelentés, melyben keserűség, vád és vágy olvadt össze: nincs művészetünk! […] nincs *magyar* művészetünk! […] Az akadémia mindig konzervatív és ezenfelül kozmopolita. Idegen gondolatvilág, idegen fölfogás, idegenből átvett formák, idegen mesterek tanítása – hogy lehetne ez magyar? […] Az idei művészi esztendő nagyon tanulságos volt […] Feszült volt a harc […] Láttuk a múltat, amely fájdalom, még mindig jelen s a jelent, amely sok tekintetben még mindig csak a jövő."[9] Fülep kitartóan sürgette az elszakadást, a Műcsarnokból való kivonulást: „új életet nálunk is csak *általános megmozdulással* lehet teremteni […] igenis, ma itt van az ideje, hogy az új művészet emberei önmagukat reprezentál-

[7] További hasonló megfogalmazások: „*Rossz művészet nem művészet.* Valami vagy művészet, vagy nem, rossz művészet nincs, amit úgy neveznek, nem művészet. Mint ahogy nincs jó és rossz tudomány, a rossz, azaz nem igaz, hazug tudomány nem tudomány."

[8] A téli tárlat. In Fülep Lajos: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. I. Budapest, 1974, Magvető Kiadó, 21. p.

[9] A művészet útvesztője. I. m. 27., 29–30. p.

va és tömören összefogva útnak induljanak.”[10] A Műcsarnok következő téli kiállítása kapcsán ismét sürgette a kiválást, a Műcsarnokkal való szakítást „létkérdésnek” minősítve: „Nem kiállítások nívójáról, tárlatlátogató közönség szórakoztatásáról, hanem a magyar művészet létkérdéséről van szó. […] Amíg az akadémia mesterségei töltik meg a falakat, addig szóhoz nem juthat a művészet. Ha e falakon kívül meg nem szólaltatják, örökre néma marad.”[11] A korabeli műkritika helyzetét elemezve is erre a következtetésre jutott: „A magyar műkritika kérdését is csak aznap oldhatjuk meg, amikor saját otthonába vezéreljük a független és szabad modern magyar művészetet. A magyar szecesszió közvetlen következménye a magyar műkritika szecessziója lenne, […] Ítéletnap, melyen jobbra és balra széjjelválnának az emberek, akiknek semmi közük egymáshoz.”[12] A következő kiállításnál még türelmetlenebbül követelte a szecessziót: „még egy ilyen kiállítás, mint a téli és ez a mostani tavaszi, s ha akkor sem alakul meg a magyar szecesszió – akkor soha.”[13]

Joggal büszke lehetett tehát Fülep mindarra, amit ifjúkorában írt, de szükségesnek tartotta azt is hangsúlyozni, hogy a művészet „szabadságharcában” a nagyobb érdem a művészeké volt. „Nem mi, kritikusok vívtuk meg a harcot – ők, a művészek, de mi az ő ügyüknek, a művészet ügyének ugyancsak elszánt, mindenre kész partizánjai voltunk, s a közönséget olykor jobban meggyőzi az írott szó, mint magukban a művek, amiket előbb meg kell tanítani látni.”

Fülep utalt arra is, hogy a helyzet felismerése a század elején nem valamiféle rendszeres, elmélyült kutatáson alapult, sokkal inkább közvetlen élményből, élettapasztalatból fakadt. „Nem tudományos elemzés eredménye, a közvetlen beleütközésé, brutális, gyilkos tapasztalaté, a kor lelkileg-szellemileg érzékeny emberének élménye: a társadalom irtóztató üressége, elvtelensége, eszménytelensége. Nietzsche nem habozott rövid fejezetekben, »tudománytalanul«, az ismétléssel nem törődve számolatlanul és egyre kétségbeesettebben kikiáltani a maga ütközésének gyilkos élményét, egyetlen szóval meg is nevezve azt, amiben az emberi kultúra halálos veszedelmét, pusztulását, végét látta: *nihilizmus*.”

Ez egyben magyarázat arra is, hogy mért hatott oly erőteljesen Nietzsche gondolatvilága a fiatal Fülepre s még jó néhány kortársára. „Nem Nietzsche egyéni élménye volt, mindazokéi is, akik az álművé-

[10] Küzdelem. I. m. 63. p.
[11] Téli kiállítás a Műcsarnokban. I. m. 104., 109. p.
[12] A magyar műkritika. I. m. 126–127. p.
[13] Tavasz a Műcsarnokban. I. m. 178. p.

szet ellenében az új művészetért az élethalálharcot vállalták. Ők nem ugyanazokon a frontokon és azonos módon ütköztek bele a kor nihilizmusába, mint Nietzsche és mások is. Ők az álművészet frontján ütköztek bele, de ezek a párhuzamosak nem a végtelenben találkoztak, hanem közvetlenül a felszínek mögött, amiket reprezentálhatott a társadalom minden fajtájú ideológiája, filozófiája, etikája, vallása, egész szerkezete, szokásai, és természetesen – művészete. A döntő az volt, hogy a hatalom az elvtelenségé, eszménytelenségé, üresség volt, s ennek a hatalomnak művészetre, persze csak a pótlékára, szüksége volt, hogy önmagát önmaga és az egész világ előtt reprezentálja, igazolja, glorifikálja, véglegesként demonstrálja. Mivel hatalom volt, ezért kellett ellene szabadságharcot vívni, és mivel hazug volt, valaminek, sőt valami nagyon nagyként akartnak a mutogatása a semmi helyén, ezért volt a harc erkölcsi küzdelem, a művészeté is. Akik a művészet frontján harcoltak, abba ütköztek bele, amit világosan láttak, az álművészet hazugságába, erkölcstelenségébe, nem kellett az egész társadalmat a maga milyenségében tudatosan általlátniuk, valamennyi front egysége önként, szándéktalanul szervesedett. Ez érteti meg Nietzsche hirtelen népszerűségét a megismerése után azokban a körökben, amelyek az elvtelenség, a nihilizmus elleni harc valamelyik frontján álltak valahol. Mint ahogy az eszménytelenség, a nihilizmus továbbra fönnmaradása teszi érthetővé, miért tudott a német nácizmus és az olasz fasizmus még ebben a században is éppen állítólagos eszmék propagálásával olyanokat elbódítani, akik a nihilizmus elől menekültek, s már nem bánták hová.”[14]

[14] Nem tudhatjuk, hogy csupán rövid kitérőnek szánta-e a fasizmusra való utalást vagy részletesebben kívánt vele foglalkozni, de hogy mindenképpen fontosnak tartotta ezt az összefüggést, azt egy másik gondolatmenet-vázlat is bizonyítja: „a nihilizmus elől való menekülés téteti meg a fordulatot az egzisztencializmus nevével jelölt filozófiai irányzatok különféle változatainál. – Bármennyire megütközést kelt is, ide kell sorolnunk a nácizmust is. Minél részletesebben ismerjük, annál jobban megértjük, hogy korántsem volt olyan egyszerű, egy-két motívumra redukálható jelenség, amilyennek a maga idején és közvetlenül utána ítélni szokták. Különösen arra a gyötrő kérdésre hiányzott a meggyőző magyarázat, hogyan lehetett, hogy szellemileg számottevő emberek, köztük ismert, kiemelkedő személyek, de különösen a jó átlagból is nagyon sokan – tehát nem az ismert motívumokból lelkesen hozzácsatlakozó kispolgári tömegek – beléje sodródtak, ha egy részük azután vissza is vonult tőle. […] Valamilyen meghatározható és meghatározott célt akarni, […] az életnek valamilyen célját, értelmét, még ha erőszak, brutalitás árán is – ez is egyik motívum volt a többi között, mikor az akármibe menekülés jobbnak látszott az ürességnél, céltalanságnál, hazugságnál. Az eredmény fantasztikus, sohase látott, […]”

Fülep a személyes emlékek, „érdemek” felidézése mellett az általánosabb összefüggések felvázolását is fontosnak tartotta. Nem tudjuk, mi lett volna a tanulmány pontos gondolatmenete, felépítése, milyen részek mekkora terjedelemben, milyen részletességgel lettek volna kidolgozva, az azonban nyilvánvaló, Fülep szükségesnek érezte, hogy valamilyen magyarázatot adjon arra, hogyan jöhetett létre, hogyan válhatott uralkodóvá az „akadémikus álművészet”.

Egy rövid, nagyon vázlatos, töredékes bekezdés utal arra, hol kereste Fülep a probléma gyökerét. A kialakult helyzetet egy évszázadok óta tartó folyamat végső fázisának tekintette: „Az európai – és amerikai – emberiség fokozatos megüresedése – […] Kopernikus óta: ember jelentéktelenedése; […] Ember elveszti rangját: a végtelenné tágult világban élőlény az élőlények közt, tárgy a tárgyak közt, alávetve a biológiai és fizikai törvényeknek, amiken túl nincs semmi más. […] minden más emberi funkció, az emberi viszonylatok, amit az ember saját létének vagy egyáltalán a létnek értelméről gondolhat, amit magából és a létből kifejezhet, művészet, költészet, erkölcs etc. jelentéktelenné törpül. […] amit az ember gondol, érez, akar, elképzel, formálva alkot – ami, ha van, van, ha nincs, nincs, egyáltalán nem döntő, az ember meglehet nélküle, vagy ha mégis ad neki valamennyi helyet, luxusnak, az élet »megszépítőjének«, elviselhetőbbé tevőjének, az üresség megtöltőjének tekinti. Az ember egész lelki-szellemi struktúrája az ellenkező pólusra fordult.”

A szűkebben vett művészettörténeti folyamatokat is felvázolta Fülep: „az akadémizmus, az előző művészetnek, előző akadémizmusnak, amely még művészet volt, folytatója, de benne a folyamat a végéhez is ért, mert megüresült, értelmüket vesztett formák ismétlésévé lényegtelenült, és már teljesen lényegtelenné vált, ameddig és amilyen mennyiségben és változatokban ismétli az üres formákat. Elérte a technikai fok maximumát, művészi mondanivalója nem volt, csak egy helyben ismételgette önmagát, mint mindannak közvetlen kifejezője, közvetlenül érzékelhető megtestesítője, ami lelki-szellemi üresség csak akadt a korban, és bőven akadt. És mivel bőven akadt, az övé volt minden hatalom.”

Fülep megismétli historizmus-kritikájának legfontosabb érvét is: „Addig minden kor a maga nyelvét beszélte, azt, ami az anyanyelve volt; *ez* minden kor nyelvén beszélt, mert nem volt anyanyelve. Az anyanyelv: a kor testéből-lelkéből való; a minden-nyelv a magára szedett kacat, az »uraságoktól levetett« plundra, farsangi álruha.”

Már az 1918-ban publikált *Európai művészet és magyar művészet* című tanulmányában leírta Fülep: „megvallom, hogy történeti vizsgálataimat és értékeléseimet […] művészettörténet-filozófiai gondolatok

irányítják."[15] A középpontba állított egyetemes és nemzeti korreláció kapcsán fogalmazta meg a vizsgálat egyik fontos szempontját: „van-e ennek a művészetnek […] olyan művészi-formai problémája, amelyet neki és éppen neki kellett fölvetnie s megoldásán fáradnia".[16] Ebből a művészettörténet-filozófiai megközelítésből fakadt Fülep – manapság sokszor elutasítandóként emlegetett – Párizs-centrikussága. Ő ugyanis kitüntető szerepet tulajdonított a francia festészetnek azoknak a soron lévő problémáknak a megoldásában, amelyek az egyetemes művészet tizenkilencedik századi történetében felvetődtek.

Itt, a művészet szabadságharcának tárgyalása során is utalt a francia festészet szerepére: „A múlt században a festészet nemzetközileg is jelentős történeti életét főképp Franciaországban élte, a soron levő történeti események ott történtek az előbb említett vonulatban, s a század második felében, különösen utolsó negyedében ez a vonulat elérkezett a benne levő lehetőségek megvalósításának utolsó állomásáig, az *impresszionizmusig,* benne megvívta végső, döntő küzdelmét a mindent domináló akadémizmus ellen, s ezzel utána következő más lehetőségeknek is utat nyitott, egyáltalán visszaadta, kiküzdötte az élet lehetőségét magának a művészetnek az akadémizmus álművészete ellen. Rá alkalmazva a harc, a küzdelem nem retorikus szólam, nyers valóság a szó első értelmében, mert ha nem is fegyverrel folyt, mint a forradalmak szoktak, lépésről lépésre kellett az élethez való jogát kiküzdenie a harcban résztvevőknek nem kisebb hősiességével, mint a fegyverrel harcoló forradalmároké, áldozatok árán, nélkülözések közt, egyikük-másikuk teljes létbizonytalanságban, éhínséggel küszködve, de elveikből egy jottányit se engedve. Akár mind elbukhattak, nyomorultan elveszhettek volna, olyan kor vagy korok következhettek volna utánuk, amelyek már nem is emlékeznének rájuk, vagy legföljebb mint okvetetlenkedő, elsöpört lázadókra. Hogy nem így történt, rengeteg körülmény eredményezte, nyilván szükségszerűen, de nekik, az ő küzdelmükben senki se adhatott garancia-levelet a győzelemre semmilyen biztosító társaság se biztosíthatta őket életük ilyen kockázatainak sikertelensége ellen. A francia szakirodalom meg szokott emlékezni a küzdelemnek erről az életre-halálra elkötelező jellegéről. Eredménye arányos a reá fordított forradalmi energiával, a francia művészet léte és folytatása kivívásán túl messze sugárzóan egyetemes művészeti-világtörténeti."

[15] Európai művészet és magyar művészet. In Fülep Lajos: *Magyar művészet. Művészet és világnézet*. Budapest, 1971, Corvina Kiadó, 23. p.

[16] I. m. 33. p.

Az impresszionizmusnak nagyon határozott erkölcsi tartalmat is tulajdonított: „Impresszionizmus nemcsak művészet – *erkölcs.* Ezért harc. – Az impresszionizmus a kor és társadalom radikális megtagadása. Művészetben, ami még művészet, radikálisabb már nem lehet. Ami benne társadalmi motívum, nem koncesszió (Manet, Renoir) – merő látvány. – Az impresszionizmus nemcsak a kor álművészetének, ennek a kolosszális hazugságnak ellenfele, hanem a kor társadalmában mindennek ellenfele, mindennek megtagadása, ami ezt az álművészetet akarja, létrehozza, ha nem is úgy kifejezetten megfogalmazva, mint itt – logikai implikáltan, s ez a hazugság, a kor szubsztanciájának óriási többsége. És viszont ez a társadalom szükségképp ellensége az impresszionizmusnak, nemcsak mint művészetnek, mint igazságnak is. A két *erkölcs.* – Düh, gyűlölet. Nemcsak implikáltan, kifejezve, megfogalmazva.”

Fülep szerint a magyar művészet szabadságharcának is volt valami művészeten túli jelentősége: „A magyar művészet szabadságharca nemcsak a művészetért – másik világért, világ-tartalomért – világ, lét értelméért. – Harc a megüresedés ellen – üres, értelmetlen, absztrakt világ és lét.”

Fölvillantott egy nagyon pesszimista perspektívát is Fülep, a művészet ellehetetlenülését, megszűnését: „a tömeggé nőtt ember, mint a tapasztalat megmutatta, félelmes tud lenni az emberi létre egyáltalán”, a civilizáció eljutott „az elemek átalakíthatóságáig, az ember megtervezhetőségéig, létrejöttében szabályozhatóságáig? mi ehhez képest a kőkorszaki barlangok művészete, Egyiptom piramisai, sziklatemplomai, szobrai, festményei, Homéros, az Akropolisz, Platón, Aristotelés, a román dómok, gótikus katedrálisok, Giotto, a Divina Commedia, a Don Quijote, Shakespeare, Leonardo Cenacolója, Capella Sistina, Rembrandt, Pascal, Goethe, Stendhal, Cézanne, Klee, Csontváry etc. kisebb-nagyobb társaik végtelen számban – mi mások ők, mint relikviák, amiket egyelőre még kegyeletesen őriznek, amiknek egyelőre még pénzben is kifejezhető értékük van, amiket egy elenyésző kisebbség még bensőségesen meg tud élni, másik kisebbség tudományosan tanulmányoz, elemez, magyaráz, sznobok elég nagy serege még kötelességszerűen megnéz, esetleg elolvas, áhítattal emleget, de amihez az emberiség többségének semmi köze, nem is tud róluk, nem igényli őket, jól megvan nélkülük – s ahogy ma elképzelhetetlen valami velük analógnak produkálása, tehát az aktuálisan létező korból és társadalomból eredő folytatásuk, nagyon jól elképzelhető olyan kor és társadalom, amelynek egyáltalán nem fognak kelleni, nem fog törődni velük, és nem lesz hajlandó fenntartásukra áldozni.”

A művészet léte, a művészet fennmaradása tehát nem magától értetődő, nem automatikus, nem független a mi magatartásunktól, cselekedeteinktől. A megszűnés reális lehetőségének felvillantása mellett Fülep természetesen a művészet létének egzisztenciális fontosságát hangsúlyozta, figyelmeztetve egyben arra is, hogy az igazi művészetért a jövőben is harcot kell vívni. „A művészet mindig egzisztenciális volt Altamira–Lascaux-tól kezdve, de eddig sose volt kérdés, ő maga lehetséges-e, egzisztálhat-e.

Addig magától értetődőnek tekintették, hogy művészet *van,* végül ha másképp nem, mint ráadása az életnek, vagy akár luxus is, döntően fontos egzisztenciális érdek nélkül, olyan valami, ami van, de meg lehet lenni nélküle is – most kiderült, elvesztekor, hogy egzisztenciális, éspedig nem a luxusként tenyésztett álművészet, hanem az igazi, csakis az. Művészekben ez tudattalan ösztön – meglátásához nem elég a szakma – lenyúlik tört.-fil. rétegbe, sőt antropológiaiba.

A kérdés ez volt: legyen-e még művészet vagy ne legyen, de még inkább: lehet-e még művészet vagy nem lehet.

Egzisztenciális kérdés. Nem úgy, mint étel, ital, lakás, utak – szellemi egzisztencia, ami, hogy *emberi* lét legyen, semmivel se kevésbé egzisztenciális.

Ott elkezdődött, és folyik még ma is.

Nemcsak a belőle eredő, már művészeti hagyománnyá vált következmények, hanem a művészet egzisztenciális kérdésének hagyománya is. Ott kezdődött. *Ezt* nem látta és eléggé ma se látja a szakma. Hogy most már ezt a harcot is mindig újra meg kell vívni.''

Ez az „üzenet'' nem veszített aktualitásából. Annál kevésbé, mivel Fülep halála óta a modern művészet helyzete, értékelése megváltozott. Az, hogy Fülep művészetszemléletét, értékrendjét, művészettörténet-filozófiai megközelítését elfogadjuk-e, vagy nem, végső soron választás kérdése. Néhány megállapítását azonban tényszerűen megcáfolták az elmúlt évtizedek. Fülep ugyanis úgy vélte, hogy az akadémizmus elleni harcban végérvényes, visszavonhatatlan győzelmet arattak. „*Az idő igazolt minket.* Az akkor nagyok már nincsenek. […] Részben már kitették őket a múzeumokból, egy szálig ki fogják tenni. És eljön az idő, mikor nálunk a Benczúrok és társaik művét nem fogják tudni, a könyvekben nem vagy csak negatívan fognak szerepelni – mint ahogy már ma nem tudja rengeteg akkori nagyságot.'' Bár azt is hozzátette, hogy „épületek megmaradtak, mert használati tárgyak, sőt még védelmezőik is akadnak''. Fülep ekkor, 1969–1970-ben – talán nem teljesen alaptalanul – még érezhette úgy, hogy az idő őt, őket igazolta. Ez a helyzet azonban a halálát követő évtizedekben nagymértékben megváltozott. A művészeti divatok, korszimpátiák

hullámzása újra előtérbe állította a historizmus művészetét, a legyőzött akadémikusok – a modernekkel szinte egyenrangúként – visszakerültek Párizs mértékadó múzeumába, a mieinkből pedig nem is távolították el őket soha. Lehetséges, hogy e mögött újra – vagy még mindig – a világnézeti bizonytalanság, a „nihilizmus” fenyegetése rejlik?

Fülep 1956-ban tartott Rembrandt-előadásában végső mondandóját így fogalmazta meg: „A kapitalizmus és a totalitarizmus atombombánál gyilkosabb Verdinglichungja tárggyá tette az embert. Kérdés: belenyugszunk-e? […] Az embernek nem fátuma, hogy tárgy legyen. Fölkelhet ellene, lerázhatja magáról. Csak akkor fátuma, ha vállalja. […] Az ember egyedül magára van utalva. Minden az ő emberségén fordul meg. Azon a valóságlátáson, valóság-formáláson, mely érdemessé, jelentőssé, értékessé, szeretnivalóvá, az ember számára emberivé formálja a valóságot […] Hogy a mi korunk mit fog felelni a kérdésre, nem szavakon dől majd el, hanem a tetteken. És aszerint is, hogy a rembrandti szellemnek, a rembrandti humanitásnak mennyi része lesz benne.”[17]

Nagyon valószínű, hogy a művészet szabadságharcáról szóló írása is végül valamiféle „humanitásra” utaló üzenettel zárult volna. A töredékek közt található ugyanis néhány olyan vázlatos félmondat, amely tágabb, mélyebb összefüggésekre utal: „legyen-e művészet? – Ez már általános művészettudományi, művészetfilozófiai, történetfilozófiai kérdés, sőt általános emberiségi kérdés. A szűkebb szakma, a magyar művészettörténet kompetenciáján túl.” – „Harc az emberért. – Az antropológiának ehhez a végső, legmélyebb réteghez (Wille zum Mensch) és harchoz kell eljutnia.” – „a történetnek sok más mozgatója is van – de szellemi végső fokon mindig: *valamilyen* ember akarása” – *„A szabadság akarása: lehetőség akarása, a lehetőség akarása Ebendas akarása; az Ebendas akarása: harc, szabadságharc. Olyan mint egy szillogizmus – a lét logikájának ontológiai szillogizmusa. A harc – szabadságharc – az emberi létnek nem egyik kategóriája mások mellett – végső, alapvető ontológiai kategória.”*

[17] Rembrandt és korunk. In Fülep Lajos: *Művészet és világnézet.* Budapest, 1976, Magvető Kiadó, 615–616. p.

Wilheim András

„FEUILLETON-ARTIKEL: EIN WIRKLICHER FEHLER R. WAGNERS"

Leveleiből, naplóiból tudjuk, szépirodalmi munkáiból mindig is sejthettük, amit esszéinek utalásai és fontos Wagner-tanulmányai ki is fejtenek: Thomas Mannt nagy benső vonzalom fűzte Richard Wagner műveihez. Nem csupán a kívánatost és tudottat mondta föl híven, vagyis az általa is képviselt és gonddal továbbhagyományozott kánont, mely szerint a német kultúra egyik nagy tradíciója éppen Dürer, Goethe, Schopenhauer, Nietzsche és Wagner munkáiban nyilvánul meg a legerőteljesebben,[1] hanem valódi műélvezőként rendszeresen hallgatta is operáit. Bevallja, hogy számára a *mű* fogalmát a *Ring* teljesítette be a leghiánytalanabbul. Naplójegyzeteit olvasván, amelyekben gondosan regisztrálja, hogy éppen mely Wagner-műveket nézte az operában, hallgatta rádión vagy gramofonfelvételről, aligha találjuk túlzásnak, amit nagy Wagner-emlékbeszédében mondott: „Kíváncsiságom sohasem lankadt, sosem untam meg hallgatni, csodálni, megfigyelni ezt a művészetet", valóban megkísérelte „meghódítani és elsajátítani", méghozzá azzal az „élvezni és tanulni vágyó lélekkel", ami a műalkotásokhoz való viszonyát egyébként mindig is jellemezte. Terjedelmes idézetgyűjteményt állíthatnók össze azokból a megjegyzéseiből, amelyekben Richard Wagner „szenvedésére és nagyságára" vagy különböző Wagner-darabok helyeire utal,[2] melyek-

[1] Vö. 'German Letter VIII'. *The Dial*, July 1928. Németül először, rövidítve, 'Dürer' címmel: *Hamburger Nachrichten,* 1928. június 18. Kritikai kommentárokkal először: „German Letters". Thomas Manns Briefe an *The Dial* (1922–1928). In *Thomas Mann-Studien III.* Hans Wysling: *Dokumente und Untersuchungen. Beiträge zur Thomas-Mann-Forschung*. Bern und München, 1974, Francke Verlag, 13–62. p. Hivatkozott hely: uo. 60. p.

[2] Wagnerre vonatkozó írásainak és írástöredékeknek, kiragadott citátumoknak gazdag gyűjteménye: *Im Schatten Wagners. Thomas Mann über Richard Wagner. Texte und Zeugnisse 1895–1955*. Ausgewählt, kommentiert und mit einem Essay von Hans Rudolf Vaget. 2. Aufl. Frankfurt/Main, 2005. (E gyűjtemény egy korábbi változatának magyar fordítása is megjelent: *Wagner és korunk.* Ford. Keszi Imre. Budapest, 1965, Zeneműkiadó.) – A gyűjtemény korántsem teljes, megfogalmazott célja szerint is inkább az író *nézeteit* akarja dokumentálni, s éppen ezért

ből kitűnik, hogy Wagner állandó hivatkozási alap volt a számára; ezek a megjegyzések azután persze javarészt belekerültek legváltozatosabb tárgyú esszéibe, akár puszta analógiaként csupán, s nem utolsósorban szépirodalmi munkáiba is – sőt, ennek kapcsán, mintegy visszahatásként, a *Doktor Faustus keletkezése* című önéletrajzi írásba is.

Tudjuk, hogy első operaélménye a *Lohengrin* volt (áttételesen ennek a leírása jelenik meg korai műveiben, a *Friedemann úr, a törpé*ben, s Hanno Buddenbrook operalátogatásában is), és ez az „ifjúkori szerelme"[3] mindig is egyik kedvence maradt, különösen a felfoghatatlan csoda, a mű előjátéka; „el nem mondható, mennyire szeretem ezt a zenét" – írja majd naplójába 1954. július 20-án, miután meghallgatta a *Lohengrin* második felvonását; tíz nappal korábban unokáival is föltette a lemezjátszóra az I. felvonást, mint írja: „a gyerekeknek – és magamnak"…

A művel való intenzív és lankadatlan foglalkozás furcsa hullámot vetett 1953-ban. Szeptember 5-én a zürichi Stadttheaterben megnézte a *Lohengrin* első két felvonását – a címszereplőt annyira érdektelennek találta ugyanis („Ein ausgesungener Greuel" – írta egy levelében), hogy a harmadik felvonást már meg sem nézték, igaz, ezt méltányosan a fáradtság és a hőség számlájára is írta. Az azon frissiben (szokása szerint valószínűleg másnap reggel) papírra vetett naplófeljegyzés azonban másról is tanúskodik, egy olyan észrevételről, ami talán meg is akadályozta abban, hogy a darab további menetére figyeljen:

„Még soha nem tűnt fel nekem Wagner egy valódi hibája. A II. felvonásban a királyi vagy brabant trombita-fanfárok a palota-székesegyház-komplexum egyik őrtornyából a *Grál-motívum*ot játsszák. Hogy jönnek ehhez? Ez nem az ő dolguk, és egy olyan világ szimbóluma, amelyről ők mit sem tudnak. Ez a zenekar számára volt fenntartva és a profán világban nem hangozhatnék föl. A fúvósok netán hallották az előjátékot? Kihallgatták volna a motívumot a lovag érkezésekor? Ez nem lehet. [Das ist keine Idee.] Erre a nyilvánvaló költői

---

azok a voltaképpen csak kronológiai szempontból lényeges adatok maradnak ki belőle, amelyek a Wagnerral való rendszeres foglalkozást tükrözik: a legmindennapibb naplóbejegyzések.

[3] Levele Ida Herznek, 1953. szeptember 6.; a levél töredékesen, éppen *e passzus nélkül* jelent meg az Erika Mann gondozta levélgyűjtemény III. kötetében (Thomas Mann: *Briefe 1948–1955 und Nachträge*. Frankfurt und Berlin, 1965); a hiányzó részt közzétette Inge Jens az általa gondozott naplókiadás jegyzetei között: Thomas Mann: *Tagebücher 1953–1955*. Hrsg. von Inge Jens. Frankfurt/Main, 1995, S. Fischer Vlg., 495. p. [Magyarul lásd: Thomas Mann: *Naplók, 1940–1955*. Budapest, 2002, Európa. Itt saját fordításban adjuk.]

hibára fel kell figyelni. A motívumot lehet odakünt, a színházban fújni, hogy a közönség ismét foglalja el a helyét, de nem a darabban, a színpadon, még mielőtt azt Lohengrin »elbeszélte« volna."[4]

Az írót annyira foglalkoztatta ez az észrevétele, hogy az előadás másnapján, délután szinte szó szerint megismételve a naplóbejegyzést, levélben is megírta Ida Herznek, kissé karakteresebbre fogalmazva egy-egy fordulatot, kimondva, hogy a motívum egy, a trombitások számára „teljességgel ismeretlen szférához" tartozik, olyasvalami, ami Lohengrin Grál-elbeszélését oly sokkal megelőzőn kizárólag a „mindentudó zenekar" dolga – s megemlíti, hogy tudomása szerint ezt a „ballépést" [faux pas] még soha nem vették észre.[5]

Egy darabig nem esik szó a naplókban a *Lohengrin*-részletről – bár másnap, szeptember 7-én, miután meghallgatták Golóval hanglemezről Beethoven *Hármasversenyét*, talán nem véletlenül említődik a zene „szőnyegminta-szerűsége":[6] a vezérmotívumok technikájáról is – vagy talán éppen arról – lehetne hasonlót mondani. Néhány nappal később házat keresni utazik a család Lugano környékére, s 16-án este Mann találkozik Bruno Walterral: ekkor természetesen szóba kerül a *Lohengrin* is, mint arról a másnapi naplóbejegyzésben beszámol:

„Meglehetősen nyugtalan pihenés a sezlonon. A *Lohengrin*-beli hibán gondolkoztam, amiről tegnap Walterral beszéltünk. Hozzátett valamit. A motívumot C-dúrban fújják (nem A-ban), s mivel a trombiták nem tudnak olyan magasra menni, lent egy harsona hozzáadásával.[7] Tárca-cikk: R. Wagner egy valódi hibája."[8]

Szeptember 19-én ismét Walterral beszélget a *Lohengrin*ről, aki a trombitákról, nyilván a partitúra nélkül, semmi technikai felvilágosítást nem tud még adni neki. Mann arra gondol, hogy levelet kellene írnia a zürichi karmesternek.[9] A levél Victor Reinshagennek szeptember 22-én el is készül, az erre vonatkozó naplóbejegyzés[10] már lapszusként emlegeti a kérdéses helyet. A megfogalmazás ismerős már az Ida Herznek írt levélből, de érdemes felfigyelni a kisebb eltérésekre, amelyek már a Bruno Walterral való beszélgetés tanulságait is tükrözik – stilárisan pedig mintha már a tervezett esszé hangütését próbálgatná:

[4] *Tagebücher 1953–1955*. 108–109. p.

[5] Uo.

[6] I. m. 110. p.

[7] Thomas Mann nem érti pontosan a technikai problémát, ezért így fogalmazza meg a szükséges mély transzpozíciót.

[8] *Tagebücher 1953–1955.* 114. p.

[9] I. m. 116. p.

[10] I. m. 117. p.

„Lugano, Hotel Villa Castagnola
1953. szeptember 21.

Igen tisztelt Reinshagen úr,
szeptember 5-én abban a szerencsében volt részem, hogy az Ön mesteri vezetésével hallottam a Lohengrint, »megint mintegy először« – ahogy Nietzsche mondotta volna. Ezt a csodálatos művet, amelyet számtalanszor hallottam életemben, s amelyről úgy gondoltam, hogy behatóan ismerem, kezdve a fenségesen kivitelezett előjátékkal, ezzel a csodával, nagyon a magaménak éreztem, ez alkalommal azonban felfedeztem valamit, amit furcsamód korábban soha nem vettem észre, s amelynek kapcsán pontosabb felvilágosításért bátorkodom Önhöz fordulni.

A II. felvonás színpadi zenéjéről van szó, azon belül is egy számomra elgondolkodtató jelenségről. Ama nap reggelén, amely »oly sokat jelent számunkra« az őrtoronyból brabant vagy udvari trombitások fújnak fanfárt és azt az ünnepélyes melódiát, amelyet a zenekar aztán szépen átvesz. Egyszer azonban – és ez az, ami számomra most tűnt fel először – kétségtelenül a Grál-motívumot játsszák. Ha nem tévedek, nem A-, hanem C-dúrban fújják, és (ha megint csak nem tévedek) egy harsonát is segítségül kell hívniuk, mert a trombiták nem győzik ezt a mélységet. Valóban így van? De még ha Ön meg is erősít ebben, akkor sem hagy nyugtot a dolog: honnan ismerhetik ugyanis ezek a derék emberek a Grál-motívumot, jóval azelőtt, hogy Lohengrin valódi kilétét felfedte volna? Hiszen ez egy olyan világ szimbóluma, amelyről ők mit sem tudnak, és amely képzeletüket messze felülmúlja. Ez a »mindentudó zenekar« dolga, nem pedig a menyegzőt köszöntő színpadi trombitásoké. Ehhez nekik semmi közük. Az a magyarázat, hogy a fúvósok netán az előjáték közben vagy a lovag érkezésekor hallották a motívumot, és most a titokzatos vőlegénynek erre akarják felhívni a figyelmét, eszmeileg nem elfogadható. Ez a motívum ugyanis nem a titokzatos lovag személyéhez kötődik – őt saját dallam szimbolizálja, amely először Elza álomelbeszélésében, az »Oly tündöklő a vértje« résznél csendül föl a pp-trombitákon –, hanem ahhoz a magasztos, távoli világhoz, amelyből érkezett. Véleményem szerint ezzel a rosszul elhelyezett idézettel a zeneköltő igazán súlyos hibát követett el.

Ezen finom, alapjában véve azonban igen érdekes hiba megvitatásához a zenedráma eszméjének és egész lényegének a legmélyére kell ásni, és ha Ön azt nem mondja, hogy a kritika már réges-rég felfigyelt rá, talán szívesen írnék róla magam valamit. És, ha szabad kérdeznem, mit gondol Ön erről a dologról? Bizonyára Önnek még a

partitúrát sem kell kinyitnia ahhoz, hogy megmondja nekem, pontosan hol szerepel ez az idézet. Amennyiben a »hiba« leírására kísérletet teszek, szeretnék szakmai szempontból egzakt lenni.

Bocsásson meg a fáradozásért!

Odaadó tisztelettel:

Thomas Mann''[11]

Pár nap múlva, szeptember 29-én kézhez kapja Reinshagen valószínűleg nagy izgalommal várt, kottapéldákkal ellátott válaszát, amelyből Thomas Mann persze joggal érezte ki, hogy „némiképp zavarbaejtő és meglehetősen sajátságos, hogy le akar beszélni a tárgyról'':[12]

„Az igazat megvallva érdekes feladat megválaszolni a kérdést, amit fölvetett, attól tartok, nem is tudom – – – vagy talán mégis. A csatolt kottapéldákból látható, hogy a színpadi trombitások a Grál-motívumnak csupán a kezdetét fújják, azt is C-dúrban, mivel c-hangolású hangszerük van, mindvégig az I. és II. felvonásban (a D-ben lévő toronyzene kivételével, amit bizonyosan másik játékosoknak kell fújni, nem azoknak, akiknek mindig a Király és a Hirdető rendelkezésére kell állniok!) A »Grál-motívum« teljessé tételéhez – mint Ön oly szépen mondja – a mindentudó zenekarra van szükség. (Lásd kottapélda.) Ha azonban e trombitaállások közül az elsőt, amely a toronyzene után és az »In Früh'n versammelt uns der Ruf« (»Szép napnak új reménye vár«) előtt van, tüzetesebben megvizsgáljuk, világosan látjuk, hogy kibővíti vagy meghosszabbítja az első felvonás trombitahívását, és bár, ha úgy tetszik, a »Grál-motívum« első három hangjának felel meg, itt mégsem nevezhető annak, mivel befejezésként szerepel, és még kevésbé tekinthető tudatosnak. Ugyanez a trombitahívás megismétlődik a Hirdető szavai, »Des Königs Wort und Will« (»Most halld, királyi szó kél ajkamon«) előtt, aztán még egyszer, mielőtt a Hirdető az »Und weiter kündet euch der König«-gel (»A hős pedig, ki Elza férje lesz«) folytatná, ismét csak felharsan ugyanez a trombitafutam, mégpedig e zárlat nélkül, ugyanúgy, ahogy az első felvonásban. Végül a Hirdető »Nun hört, was er durch mich euch sagen lässt« (»Most halld, még ma«) kezdetű zárószavai előtt megint csak, ráadásul a kérdéses zárlatot a frázis elejére helyezve, zenekari kíséret nélkül, akkordként, és egy hanggal kibővítve, miáltal kétséget kizáróan a Grál-

[11] *Die Briefe Thomas Manns. Regesten und Register*. Frankfurt/Main, 1976–1987. Bd. IV, 53/266; Thomas Mann: *Briefe 1948–1955 und Nachträge*. Frankfurt und Berlin, 1965, 307. p.

[12] *Tagebücher 1953–1955*. 121. p.

motívum elejére hasonlít. A király és Lohengrin megérkezésekor ismét csak halljuk a fanfárt, ugyanúgy, mint az »In Früh'n« előtt, azaz az első felvonáshoz képest három hanggal kibővítve.

Az előbbiekben azt próbáltam meg leírni, hogyan látom én a dolgot. Most pedig még valami, amit meg sem kísérelek megmagyarázni, mégpedig a kézfogó végén felcsendülő színpadi zenével kapcsolatban, amely a III. felvonás második jelenetébe vezet át. Itt a trombiták C-dúr fanfárját folytatva […] négy harsona játssza a Grál-motívumot, mégpedig C-dúrban, és elejétől végéig, azaz a hiányzó három hanggal kiegészítve. Mondhatni saját magából […] fejlődik itt tovább a melódia, hogy Elza kérdése után, és nem sokkal a titok lelepleződése előtt a Grál-motívummá teljesedjék ki.

Nem vagyok teljesen elégedett a válaszommal, és kíváncsian várom, mit szól Ön mindehhez. […]"[13]

Thomas Mann azonnali válasza[14] – a nyilvánvaló csalódás miatt is – meglepően rövid:

„Lugano, 1953. szeptember 29.

Tisztelt Karnagy úr,
ezernyi köszönet szeretetre méltó fáradozásáért! Mindent világosan és szakszerűen megmagyarázott. Ám a tárgy igen kényes, és alig hiszem, hogy valamit is megkísérelek róla nyilvánosan."

Ezen a délutánon látogatóba érkezik hozzájuk lányuk, Medi – a napló tanúsága szerint este neki is elmeséli a *Lohengrin*-dolgot, immár azonban kétségek között.[15] Másnap hazaindulnak Zürichbe, s az író két nap múlva, továbbra sem megnyugodva a felfedezés értelme vagy értelmetlensége felől, hanglemezről ellenőrzi a kérdéses helyet:

„Vacsora után *Lohengrin* II. felvonás, ellenőrizendő a Grál-motívum megjelenését a színpadi zenében. A III. felvonásban zenekar nélkül világosan és érthetően, amelynek fénye visszavetül a II. »ártatlan« idézetére."[16]

[13] I. m. 502. p. A kiadás sajnos nem közli a kottapéldákat.
[14] *Regesten* IV, 53/278; *Briefe 1948–1955 und Nachträge*. 309. p.
[15] *Tagebücher 1953–1955*. 121. p.
[16] I. m. 122. p.

Mi is volt hát a vizsgálat eredménye? – nem tudjuk. Mindenesetre mintha elfelejtődött volna az egész – talán Thomas Mann is megingott igazában, vagy csupán azt érezte, hogy nem tud szakszerűen érvelni az észrevétel makacsul feltételezett igazsága mellett? Utoljára egy kötetlen, talán jólesőn csapongó beszélgetés közben hozza még szóba: a zenekritikus Willi Schuh és felesége vannak náluk vendégségben, és sok más mellett megemlítődik a *Lohengrin* is, mármint hogy kedve volna a színpadi zenében megjelenő Grál-motívumról írni – s a beszélgetés hamarosan továbblendül Fontanéra, az *Effi Briest*re,[17] a továbbiakról pedig már hallgat a napló. A *Lohengrin,* mint esszétéma, nem vetődik föl többé.

Azt kitalálni persze aligha lehet, s nagy merészség is lenne megkísérelni kifejteni, hogy mi is lett volna Thomas Mann eredeti gondolatmenete. Inkább csak sajnálhatjuk, hogy hagyta magát meggyőzni, lebeszélni: ez az írás is, mint minden hasonló esetben, íróját jellemezte volna inkább, s aligha a tárgyat világította volna meg. Annyit azonban mégis meg lehet kockáztatni, hogy megpróbáljuk legalább *megérteni,* mit is vélt észrevenni valójában, mi húzódhatik meg az észrevétel hátterében, s hogy mennyiben érvényes talán mégis Wagnerra az itt éppen csak fölvetett kritikus megjegyzés.

Thomas Mann egyébként egy zenei szempontból meglehetősen közhelyszerű fordulatra figyelt föl: egy határozott ritmikai karakterű kadenciális dallamlépésre, a trombita-fanfár végén,

amely valóban megegyezik az ún. Grál-motívum nyitó fordulatával:

[17] 1953. X. 24.; i. m. 132. p.

Első pillantásra is látszik, hogy miért „nem vette észre" eddig senki a rokonságot: nincs ugyanis zenész, aki ezt az állást őhozzá hasonlóan hallaná. Kétségtelen, hogy a két fordulat *szinte* azonos, ám annyira különbözik a frázisban elfoglalt helyük, hogy a rokonságot még halvány utalásnak, rejtett célzásnak sem lehet tekinteni. Miként

arra Reinshagen levele is utalt, az egyik nyilvánvalóan zárófordulat, a másik pedig egy megformált zenei idea nyitómozdulata, amely értelmét csak a folytatással együtt, s természetesen jellegzetes harmóniai megtámasztása révén (amely szinte leglényegesebb eleme a Grál-motívumnak) nyerheti el. A fanfárban megjelenését az előzmények indokolják, s a fellépő hang, a *c*, harmóniai és dallami értelemben is valóban záróhang (még ha a zenekar továbbvezeti is); a motívum teljes alakjában pedig éppen a folytatás ad neki értelmet, vagyis az, hogy a motívum legérzékenyebb hangja így nem az *a* lesz, hanem a témafej visszalépő *e*-je után, az anticipáció révén megismételt *fisz*. A fanfár valamennyi megszólalása, amit a karmester levele oly gondosan számba vesz, éppen azt mutatja, hogy ez a fordulat, Wagner szándéka szerint legalábbis, nincs közvetlen zenei kapcsolatban a Grál-motívummal.

Túlságosan is frappáns lenne azt mondani, hogy az észrevétel nem Wagner, hanem Thomas Mann valódi hibája – mert alaposabb mérlegelés után kitetszik, hogy nem erről van szó. Az író valóban észrevett valami különöset –, amihez valóban az ő érzékenységére és bizonyos értelemben naiv tájékozatlanságára, zeneelméleti ismereteinek „felszínességére" volt szükség, mert kiműveltebb fül átsiklik azon, ami az ő számára meggondolkoztató tény volt.

Több magyarázat is kínálkozik ugyanis arra nézvést, hogy Thomas Mann miért figyelt fel erre a helyre. Először is hallásának természete: valószínűleg nem figyelte tudatosan a harmóniamenetet, s még kevésbé a zene *metrikai* szerkezetét. A zenei formálás az ő számára nem egy időbeli folyamat értelmes tagolását jelentette, még kevésbé az e tagolás révén való tájékozódást a textusban, nem vált nála ösztönössé a periodikus szerkesztés felismerése és nyomon követése. Ő inkább az ismerős, a sokszori hallgatás révén megjegyzett fordulatok alapján igazodott el, mint mikor valaki tudja, hogy melyik saroknál kell befordulnia, hogy megtalálja az ismerős kapubejáratot. Vagyis hát azok a motívumok, amelyeket csak úgy maga elé dúdolgat az ember, vagy fütyörészve fölidézhet magának, amikor lesétál a tópartig vagy vissza. Lehet, hogy alapvetően így működik a valódi *Liebhaber* hallása – amelyet az olykor nem is *Kenner* szakmabéli, csak mert más támpontokhoz szokott, már meg sem ért?

Ugyanakkor Thomas Mann igen érzékenyen megfigyelte, hogy a fanfár valamiképpen mégis idegen anyag a kontextus egészében. Más harmóniai/hangnemi régiót érint, s ha értelmezhető is a környezethez viszonyítva, ha beleillik is, éppen egyszerűsége révén, a modulációs tervbe (s annak sokfelé fordíthatóságába), idézetként hat, mást képvisel, mást jelent. Wagner dramaturgiája, dramaturgiai intenciója

tévedhetetlenül működik ezen a ponton is – és ezt éppen a harmóniarend fejezi ki a legérthetőbben. A jelenséget persze jól írja le, hogy a trombiták *más hangolásúak* – ám ennek miértje az érdekes (hiszen használhatott volna más hangolású hangszereket is), meg az, hogy Wagner ezt a hangolásbeli különbséget zseniálisan kiaknázza; sőt azt kell mondani, hogy nyilván éppen ezért választotta a c-trombitákat. Ha Reinshagen és Walter erre a mögöttes tartalomra, a minden részlet akár alig tudatosított kontrolljára kiterjedő dramaturgiai biztonságra hívta volna föl Thomas Mann figyelmét, nyilván nem azt érezte volna, hogy a szakemberek lekicsinylőn vélekednek felfedezéséről.

Meg akarták csak óvni attól, hogy merő lelkesedésből olyan állítást kockáztasson meg, ami zeneileg kevéssé indokolható, sőt talán mosolyogtató – ezt nyilván az író sem akarta, hiszen a *Doktor Faustus* írásakor is, éppen Bruno Walterhez címzett levelében fogalmazott úgy, hogy a butaságokat, „amin a szakembernek nevetnie kell", a legsürgősebben kigyomlálja a szövegből.[18] Itt sem akart kockáztatni, s ha nem nyert megerősítést, inkább veszni hagyta a hetekig dédelgetett ötletet.

Van azonban ennek az észrevételnek egy olyan összetevője is, ami mégiscsak Mann igazát bizonyítja – s ez természetesen a vezérmotívumok technikájából indul ki. A jellemző dallam- vagy harmóniai fordulatok, amelyek a cselekvény meghatározott pontján visszatérőn megjelennek, jelentéssel ruházódnak föl, s e jelentéssel gazdagodva egyrészt határozottan kimondják, hogy mit látunk éppen, vagy sejtetésként megsúgják, hogy „mire kell gondolni". Wagner hihetetlenül érzékeny hálózatát dolgozta ki műveiben e vezérmotívumos technikának; természetesen sok más eszköz mellett alkalmazza, s korántsem csak ezekre építi műveit. Nála a vezérmotívum a zenei forma alkotóelemévé válik, vagyis nem a könyvjelző funkcióját tölti be; hanem a mű tételezett egészének világát jelenti a motívum-háló, mintegy a háttérben folyton jelen lévő konszenzuális „szótárt", amelyből a történés vagy a pszichológiai folyamat kívánalmai szerint választhatja ki a megfelelő kifejezést. Thomas Mann különösen fogékony volt a vezérmotívumok technikájára, hiszen írói eszköztárának a kezdetektől fogva, már a *Buddenbrooks*tól s a *Tonio Kröger*től kezdve tudatosan is része volt a végigvitt motívumok, kifejezésekké szilárdított szófordulatok módszere – akár száz oldalakon át bújtatva-felszínre hozva egy-egy motívumot, még olyankor is kihúzva a rejtett szálat, amikor biztosan tudható, hogy nem utólag javította vissza, szőtte

[18] Thomas Mann: *Válogatott levelek*. Budapest, 1970, Magyar Helikon, 577. p.

bele a szövegbe (mint a *József*-tetralógia utolsó köteteiben, amikor nem volt módja a korábban közreadott részek szövegén változtatni). Igen korán Wagner műveihez kötötte a maga *Leitmotiv*-technikáját, mondván, hogy az ő zenedrámáiból leszűrt tapasztalatok indították a maga eljárásának kimunkálására. Így a *Lohengrin* hallgatása közben is fel kellett figyelnie a vezérmotívumok és motívumtöredékek felbukkanásaira – különösen, hogy ő Wagner operáit mindig inkább nagy elbeszéléseknek, semmint drámáknak érezte, s a „vezérmotívumokban" nem lényeges drámai, hanem mélységesen epikus, szinte homéroszi eredetű elemeket látott.[19] A cselekvény kívánalmai szerint bukkannak fel tehát a vezérmotívumok, nem jeleznek, hanem továbbvisznek, nem nyugvópontok, reagensek, hanem az eljövendő katalizátorai.

Ebben az értelemben valóban komoly dramaturgiai hiba lenne, ha megjelennék a Grál-motívum a fanfárok közepette. S bár nyilvánvaló, hogy *nem* jelenik meg, a fordulat legalábbis összetéveszthető vele, amiként erre az érzékeny hallgató, Thomas Mann, föl is kapta a fejét. Wagner nem is azzal hibázott, hogy megjelenítette a Grál-motívumot, hanem azzal, hogy félreérthető fordulatot használt: a fanfárokban egyébként gyakorta megjelenő, a lehető legtriviálisabb lépést, amely történetesen alkotórésze a nevezett motívumnak is. Óvatlanul járt el tehát, amikor arra való törekvésében, hogy minél elemibb, minél megjegyezhetőbb és jellegzetesebb fordulatokat tegyen meg vezérmotívumnak, nem vette észre, hogy bizonyos zenei gesztusok mintegy „foglaltak", mert tradicionálisan máshová is köthetők. S ráadásul úgy, hogy arra a szakember nem is reagál igazán, mert ő az összefüggések egész rendszerét hallja. Szemben a műkedvelővel, aki kevesebb elemből kénytelen tájékozódni, ezért jobban megörül minden elsajátított ismeretnek, kapaszkodónak, észrevételnek – s lehet akár éles szemű kritikusa olyasminek is, amire bárki, aki ért hozzá, könnyű szívvel mondja rá, hogy rendben van. Thomas Mann egy elvieket is érintő lapszusra hívta volna föl a figyelmet nagy kedvvel érlelgetett tárcájában – még ha igazi kérdését nem tudta is pontosan megfogalmazni a zenész-szakemberek számára. Alkotói ösztönnel érzett azonban rá más művében egy olyan hiba lehetőségére, amelylyel munkás délelőttjein neki magának is nap mint nap meg kellett küzdenie.

[19] Vö. Vázlat a színházról. In Thomas Mann: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest, 1970, Magyar Helikon, 373. sk. p.

Gyurgyák János

A MAGYAR SZABADELVŰEK HAGYATÉKA

Egy lehetséges új magyar nemzetfogalom – következő esszém tárgya – kidolgozása eszmei pillérek nélkül aligha lehetséges. A konzervatív (A magyar konzervatív hagyomány. *Népszabadság,* 2009. február 7.) és a népi (A magyar népi mozgalomról. Uo. 2008. november 8.) hagyomány után vegyük szemügyre a magyar nemzetfogalom szempontjából harmadik sarkalatos politikai-szellemi irányzatot, a magyar szabadelvűek tradícióját. Ez az intellektuális-politikai irányzat kitüntetett helyet foglal el a magyar nemzetről való gondolkodásunkban és érzelmeinkben, mivel ezek a szellemi óriások a XIX. század közepe óta viszonyítási pontot s egyben elérhetetlen célt jelentenek mindazoknak, akik számára ebben az értékvesztett posztmodern korban mondanak még valamit az olyan porosnak és túlhaladottnak tartott kifejezések, mint magyarság, magyar nemzet, szolidaritás- és hagyományközösség, történelmi tradíció.

Paradox módon a szabadelvűek szellemi és erkölcsi nagysága egyben akadálya is annak, hogy kritikusan szembenézzünk hagyatékukkal, s nemcsak a ráció, hanem az érzelmek szintjén is eltávolodjunk azoktól a gondolatoktól, amelyek mára már követhetetlenné vagy eleve megvalósíthatatlanná váltak. Mai valós és jelentéktelennek éppenséggel nem mondható gazdasági bajaink elfedni látszanak ugyanis egy sokkal mélyebb és súlyosabb problémát, nevezetesen a nemzeti egység hiányát, ami magától értetődően nem politikai s különösen nem pártpolitikai nézetazonosságot jelent, hanem azt, hogy létezik valamiféle közös emlékünk a múltról s közös tervünk és víziónk a jövőről. Ma már halványulni látszik az a felelősség is, s szakadozóban van az a kötelék is, amely a ma élőket, a mai magyarokat a holtakkal és a még meg nem születettekkel összeköti. Az elmúlt nemzedékek hagyatékával ugyanis nem törődik senki, s a meg nem születettek lehetőségeit szűkítjük folyamatosan azzal, hogy önző módon az ő számlájukra s kárukra próbálunk meg kedvezőbb helyzetbe jutni.

Szabadelvűekről, s nem liberálisokról beszélek, s talán nem véletlenül. Meggyőződésem ugyanis, hogy a magyar szabadelvűség egy-

mástól eszmetörténeti szempontból jól láthatóan elváló két korszakának (egyfelől az 1820-as évek közepétől a kiegyezésig, másfelől a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveitől az első világháború kitöréséig tartó időszak) képviselői nem véletlenül nevezték magukat az esetek döntő többségében szabadelvűnek, s nem liberálisnak. Talán mi sem követünk el komolyabb hibát, ha megmaradunk ennél a fogalomnál, hiszen a változatos és gazdag magyar szabadelvű politikai-intellektuális irányzat sok tekintetben megőrizte egyediségét, magyar sajátosságait, bár kétségtelenül beilleszthető az európai liberális tradícióba. John Gray liberalizmusról szóló kitűnő munkájában azt fejtegeti, hogy az európai liberalizmus egységét négy alapeszme biztosítja: az egyén elsőbbsége a közösség érdekeivel szemben; a jog és az emberi méltóság szempontjából egalitárius, egyenlőségelvű gondolkodás; a hit a társadalmi intézmények javíthatóságában és az emberi haladásban; végül az univerzalizmus, azaz az egységesnek értelmezett emberi jogok elsődlegessége az egyes népek eltérő kulturális-történeti hagyományaival szemben. De a magyar szabadelvűek nem jelentéktelen része – s nem csak Széchenyi, Eötvös vagy Kemény – ebben az értelemben nem teljes mértékben volt liberális, hiszen nem pontosan ezeket az alapeszméket vallották, vagy ezek közül nem mindegyikkel tudtak száz százalékban azonosulni.

Arról mind a mai napig vita folyik a magyar történettudományban és a politikai irodalomban, hogy ez a mintegy száz esztendő hány nemzedéket is foglal magában. Szekfű Gyula nevezetes könyvében három nemzedékről beszélt (a reformkoriról, a kiegyezés létrehozóiról és első működtetőiről, végül a századforduló nemzedékéről). A magyar konzervativizmus másik nagy alakja (aki egy időben szintén tagja volt a Szabadelvű Pártnak), Asbóth János ugyancsak három nemzedéket látott, bár megközelítése nagymértékben eltért a szekfűi megoldástól (Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany). Asbóth megoldása, bár a fenti gondolkodók aligha tartoztak három külön nemzedékhez, eszme- és mentalitástörténeti szempontból sokkal pontosabb és mélyebb, mint a Szekfűé. Szekfű ezzel kapcsolatos nézetei ugyanis több szempontból problematikusak. S ezek közül nem is az a leglényegesebb, hogy a három nemzedéket eszmei szempontból nem tudta egymástól világosan elkülöníteni, következésképpen a nemzedék fogalmán ő sokkal inkább történeti korszakot, ha nem egyenesen mechanikusan értelmezett harminc esztendőt értett. Nagyobb gondot okoz az a törekvése, hogy Széchenyi István követendő mintának tekintett politikai gondolatait kiemelte a történeti valóságból, mintegy – a szót most nem Max Weber-i értelemben használva – ideáltipikusnak tekintette azokat, azaz Széchenyit

eszményi konzervatívvá színezte át, megfeledkezve kifejezetten liberális, ha nem egyenesen forradalmi politikai gondolatairól. Végül Szekfű abban az értelemben is átértelmezte a magyar történelmet, hogy Trianon, a nagy összeomlás okait egyrészt magában a liberalizmus ideológiájában, másrészt az egymást követő liberális nemzedékek degradálódásában, erkölcsi visszafejlődésében és elzüllésében látta. Mindenesetre igazat kell adnunk Szekfűnek abban, hogy a reformkori szabadelvűek teljesítményét századfordulós utódaik két vonatkozásban sem tudták megközelíteni. Egyrészt a kor kihívásait nem vagy csak alig hallották meg, másrészt ennek következtében cselekedni sem tudtak, amikor elérkezett az idő. Talán kis túlzással azt mondhatnánk, hogy ők már beleszülettek egy politikai rendszerbe, kiélvezték annak minden előnyét, s abba az illúzióba ringatták magukat, hogy mindez örökké tart. Eötvös, Deák – nem is szólva Széchenyiről – realitásérzéke, valóságismerete eleve lehetetlenné tette, hogy ilyen hibát elkövessenek. Mai utódaik valóságismeretéről, felelősségtudatáról és veszélyérzetéről pedig talán jobb, ha szót sem ejtünk…

Úgy vélem tehát, hogy a magyar szabadelvűséget nem lehet a liberális szó egyszerű fordításának, magyaros kifejezésének tekinteni, hanem azt – hasonlóan az angol történeti whig és tory irányzatokhoz – sokkal inkább eredeti, autentikus magyar mozgalomként kellene leírni. Azt gondolom ugyanis, hogy a magyar szabadelvűség sajátos módon ötvözte a korabeli Európa három nagy ideológiájának (liberalizmus, konzervativizmus, nacionalizmus) eszméit. Természetesen – túlmenően a fentiekben már említett két nagy történeti korszak különbségein – a magyar szabadelvűség nagy alakjai (Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös, Kemény, Szalay László, Csengery Antal, Gyulai Pál, Andrássy Gyula, Tisza István – hogy csak a legnagyobbakat említsem), ki-ki tehetségének, műveltségének és mentalitásának megfelelően, más és más módon vegyítették ennek a három eszmerendszernek az elemeit, s az igazi nagy kérdésekben (az ősi magyar alkotmányhoz és történeti múlthoz való viszony, a monarchiához fűződő kapcsolat, centralizmus kontra vármegye, a nemzetiségi mozgalmak és a szociális kérdés megítélése stb.) nagyon is eltértek egymástól. Igaza van gróf Apponyi Albertnek, aki a kiegyezés utáni két évtizedet jellemezve azt írta, hogy ennek az időszaknak „egyetlen szabadelvűnek nevezhető alkotása nem volt, sőt minden szabadelvű kezdeményezéssel állandóan szembefordult. De azért a név mégis hatott, bár csak bő köpönyeg volt, mely alatt igen vegyes társaság fért meg.'' Valóban, a magyar szabadelvűség több nézetrendszernek és ideológiának volt a „bő köpönyege'', amelyek közül tagadhatatlanul a liberalizmus eszméi voltak a legerősebbek.

Most azonban mégsem ezt a történeti megközelítést, azaz az eszmei különbségeket hangsúlyozó módszert választom, hanem sokkal inkább a tematikus, kulcsproblémákat kiragadó s azokat újragondoló, a régi ügyeket mai szemmel áttekintő metódust követem. Ezt annál is inkább megtehetem, mivel ma már az érdeklődő olvasókat Kecskeméti Károly, Schlett István és Takáts József eddig figyelmet alig-alig kapott nagyszerű könyveihez *(Magyar liberalizmus 1790–1848, A magyar politikai gondolkodás története, Modern magyar politikai eszmetörténet)* utalhatom. S azzal az egyébként lényeges problémával sem töltöm az időt, hogy milyen okok következtében alakult ki a magyar szabadelvűség másutt külön liberális és konzervatív politikai mozgalmakba szerveződő különös szintézise, továbbá mi lett ennek a következménye egyrészt a magyar eszmetörténetben, másrészt a politikai életben (kvázi egypártrendszer kialakulása, a politikai korrupció meghonosodása, a máig ható ideológiai zavarodottság, kormánypárti és „függetlenségi" törésvonal az európai liberális–konzervatív helyett stb.).

Hogy ezek a másutt áthidalhatatlan ideológiai ellentéteket jelentő, a politikai mező legfontosabb törésvonalát létrehozó liberális–konzervatív politikai-ideológiai nézetrendszerek nálunk milyen békésen megférték egymással, nos, arra a legjobb példa a magyar politikatudomány egyik megteremtőjének, a szabadelvű Concha Győzőnek az esete. Concha ugyanis a magyar szabadelvűséget egyenesen magasabb rendűnek tekintette mindkét uralkodó ideológiánál, s tanulmányaiban amellett érvelt, hogy „képtelen gondolat" a liberális és a konzervatív elveket szétválasztani egymástól, mivel ezek szervesen összetartoznak, – saját szavaival – komplementerek egymással. Következésképpen a magyar szabadelvűség felsőbbségét éppen az adja Concha szerint, hogy ez a gondolatrendszer mentes a túlzásoktól, továbbá egyesíti magában, s egyben kiegyenlíti az egyén és közösség, a szabadság és hatalom, a fenntartás és haladás, az ész és szív, a hit és tudás, a hagyomány és előítélet-mentes szabad gondolkodás ellentéteit. Ha az összkép nem is volt olyan ideális és rózsaszínű, mint amilyennek Concha lefestette, az kétségkívül igaz, hogy a magyar szabadelvűség lényegét és egyben egyediségét éppen ennek a két fő ideológiának, valamint a nacionalizmusnak az összeegyeztetési kísérlete adja. S ezt a tényt szorítják minduntalan háttérbe azok, akik ideológiai ősöket keresve, egyeseket tiszta liberálisnak maszkíroznak, míg másokat konzervatív színben tüntetnek fel, mint ahogy ez Széchenyivel több esetben is megtörtént. S ezen az sem segít igazán, amikor az utókor szómágiával, jelzős szerkezetekkel kíván felülemelkedni a történeti valóságon, „konzervatív liberálisnak" nevezve egyiküket, míg másikukra a liberális nacionalista jelzőt aggatja. Csak

zárójelben jegyzem meg, hogy ez a szintézisre törekvés, az európai hagyományban ellentétes mozgalmaknak és irányzatoknak a békés összeolvasztási kísérlete, a magyar eszmetörténet egyik sajátos vonása, s hatása egészen Bibó Istvánig tart.

Mindezeket figyelembe véve most csupán három kulcskérdést érintek: a nyelvkérdést, a közjó fogalmát és a politikai nemzet koncepcióját.

A nyelv ügye a XIX. századi magyar történelem egyik fő kérdése, mégpedig kettős értelemben: egyrészt mint szakmai-technikai ügy, másrészt mint nyelvpolitikai kérdés. Ma már talán nehéz felfogni az első kérdés jelentőségét. De a probléma érzékeltetésére álljon itt egy idézet a *Felelet a mondolatra* (1815) című pamfletből: „Képjáték, vagy álommúlám? a' korán egy édes hajnal polyáit bontja, a' komor setét' felhőit szélytűzi, és a' bonczolt humorványok közzűl fejti-ki a' piros világosságot." Ugye, ma már úgy hangzik ez a mondat, mint egy nyelvi rejtvény? Pedig a korban nem volt az, hiszen a szöveg szerzője, Wándza Mihály, a korszak egyik hírhedt nyelvújítója nagyon is komolyan gondolta a leírtakat. A magyar írók és tudósok két generációjának (ebben a kérdésben a problémák megoldása egy generációval hamarabb kezdődött, mint a politikai ügyek esetében) szívós és kitartó munkájára volt szükség, s alapvető nyelvi problémák sorát (ipszilonisták kontra jottisták, neológusok és ortológusok vitája, egységes helyesírás ügye, zárt e kérdése stb.) kellett megoldani ahhoz, hogy létrejöjjön az egységes magyar nyelvközösség, azaz előálljon a század végére az irodalmi nyelv, továbbá a mindenki által értett és beszélt magyar köznyelv, amely nélkül nincs egységes magyar nemzet, s ma sem tudnánk értelmes párbeszédet folytatni egymással. Valósággal sziszifuszi munkára volt szükség ahhoz, hogy a század közepén már leírhassák ezt a mondatot: „Hazánkban némely köröket kivéve magyarul társalognak; ezért fő feladata legyen minden ifjúnak, ki művelt névre igényt tart, hogy szép anyanyelvünket tökéletesen magáévá tegye."

Ennél jóval nagyobb problémát okozott, s alkalmasint nehezebben megoldható kérdést vetett fel a magyar nyelv mint politikai probléma. A magyar szabadelvűek itt is egy korábbi generáció nyomvonalán haladtak, hiszen az a kérdés már 1770 és 1830 között – bár nem kis küzdelmek árán – eldőlt, hogy a némettel és a latinnal szemben a magyart kell előnyben részesíteni. Bessenyei György már 1778-ban a *Magyarság* című cikkében leírta azt a két mondatot, amely generációkra meghatározta a teendőket: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga

anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem." Csakhogy a középkori–kora újkori lingua franca, a latin felváltása (amelynek elhagyása szükségszerű volt, hiszen a korabeli nagy nemzetek ekkor már nemzeti nyelvekre tértek át) a magyarral egy megoldhatatlannak tűnő új problémát vetett fel a történeti Magyarországon, mégpedig a nemzetiségi nyelvek kérdését. Arról a problémáról van szó, amit a micsinyei szlovák evangélikus lelkész, Hoitsy Sámuel 1833-ban megjelent könyvének címében találóan így fogalmazott meg: *Sollen wir Magyaren werden? (Magyarrá kell-e válnunk?)* 1840-ben ugyanis a magyar etnikum az ország népességének csak alig több mint 37 százalékát tette ki, s ez az arány – Horvátországot is beleértve – 1910-re sem haladta meg az 50 százalékot.

A szabadelvűek döntő többsége ebben a kérdésben Kossuthtal tartott, a magánélet területén mindenki használhatja a saját nyelvét, de közügyekben hivatalos nyelvként a magyart kell használni. Ez az egyszerű s egyes XX. századi megoldásokhoz képest sok vonatkozásban nagyvonalú elv azonban egy sor kérdést nyitva hagyott: hol húzódik például a határ a köz- és a magánügyek között (vajon a közoktatás vagy az anyakönyvezés beletartozik-e ebbe a körbe? stb.). A hit azonban – nevezetesen, hogy a nemzetiségek lelkesedésből, számításból, önérdekből belátják ennek előnyeit, vagy egyszerűen csak beletörődnek a megváltoztathatatlanba – illúziónak, hiú ábrándnak bizonyult, ebben a kérdésben az első nemzedék bizonyosan tévúton járt. S amikor kiderült mindez, akkor a magyar szabadelvűek második-harmadik generációjából sokan már csak adminisztrációs eszközökben bíztak (szlovák középiskolák bezárása, a Matica Slovenská betiltása, lex Apponyi), amivel persze csak olajat öntöttek az ekkor már egyébként is nagy lángokkal égő tűzre. Ez a hajó akkor már elment, s vak volt mindenki, aki ezt a századfordulón nem látta.

Az igazi kérdés azonban ma így tehető fel: igaz-e még változtatás nélkül Bessenyei 1778-as kijelentése? Azt kell mondanom, csak részben. Nem az kérdőjeleződött meg ugyanis, hogy nemzeti tudományos nyelvre van-e egyáltalán szükség (ennek hiányában a magyar könnyen konyhanyelvvé válna), de a világ ebben a kérdésben alapvetően megváltozott. Mára ugyanis kialakult egy tudományos-kereskedelmi-üzleti lingua franca a középkori latinhoz hasonlóan, nevezetesen az angol, bármennyire tiltakoznak ez ellen a franciák és a németek. Ezt a realitást figyelembe véve, talán a hollandok vagy a skandináv országok helyesebben járnak el, mint mi, talán őket kellene követni, s nem értelmetlenül és főleg eredménytelenül erőltetni az oktatásban a háromnyelvűséget. A nyelvpolitika sikamlós terület, nem könnyű megtalálni az egyensúlyt a nemzeti nyelv védelme és

az angol térhódítása között. Ehhez gondolatgazdag, rátermett és bátor kultúrpolitikusokra lenne szükség. Ilyenekkel azonban egyelőre – sajnálatosan – nem rendelkezünk…

A nyelv ügye mellett az első szabadelvű nemzedéknek alapvetően egy igazi nagy rendszerváltoztató problémát is meg kellett oldania, a rendi társadalom átalakítását polgári társadalommá. Ennek a nemzedéknek a politikai-szellemi nagyságát mind a mai napig talán éppen az adja, hogy legjobbjai a magánérdekeiket háttérbe szorítva vagy egyenesen az ellen munkálkodva, kortársaik, a nemesi társadalom ellenállását fokozatosan legyűrve, egyrészt megértették az idők szavát (az ötmilliós jobbágyság „beemelése az alkotmány sáncai közé"), másrészt hittek a „közjó", a „közboldogság", a „közérdek" fogalmában, s cselekedeteiket ennek rendelték alá. Régebben ezt szinte magától értetődőnek tekintettük, de ma – látva politikai elitünk tétovaságát, gyávaságát és korruptságát, a közjó fogalmának teljes kiüszöbölését a politika szótárából – talán jobban megértjük az első szabadelvű nemzedék nagyságát. A közjó mellett mára mintha a nemzeti érzés is kezdene kiveszni ebből a szótárból. Azt persze nehéz megfogalmazni, hogy pontosan mit is jelent a nemzeti érzés és a nemzeti összetartozás-tudat, de kíséreljük meg legalább érzékeltetni. A fentebb már idézett Concha Győző az első világháborús nagy összeomlás után azt írta valahol, hogy „nem a hazatérő katonaság, nem a szociális csoport, nem a fővárosi mob varázsütésére omlott össze közrendünk. Összeomlott, mert legfőbb elveit, legfőbb tényezőit, fönnállásának, erejének e pilléreit nem tartotta föltétlen, egységes nemzeti meggyőződés, s nem vette körül a sérthetetlen szentség nimbuszával." Ha valaki ebből az idézetből bizonyos aktualizálást és kikacsintást olvas ki, s a mai viszonyokra vonatkoztatja, nos, azzal nem mernék vitatkozni.

A legfogósabb és a legtöbb buktatót magában hordozó kihívást a magyar szabadelvűek számára vitathatatlanul a nemzeti-nemzetiségi kérdés jelentette. Ennek következtében került a szabadelvű hagyomány középpontjába az úgynevezett magyar politikai nemzet koncepció. A főleg Eötvös József és Deák Ferenc nevéhez köthető elképzelés egészen a XX. század elejéig uralkodó maradt. A magyar politikai nemzet koncepció uralkodó szerepét ugyanis sem a Teleki–Kossuth-féle konföderációs tervek, sem pedig a dualizmus végére kétségkívül megerősödő magyar nemzetállami elgondolások alapvetően nem tudták megingatni. A koncepció lényege abban foglalható össze, hogy a történeti Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet alkotnak, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez

tartozzék is, egyenjogú tagja. Kétségkívül volt ebben az elgondolásban nagyvonalúság, s történeti előképei is voltak (a rendies natio Hungarica), mégis ma már azt mondhatjuk, hogy maga a terv eleve kudarcra volt ítélve. A hazai nemzetiségek ugyanis ekkor már maguk is megindultak a nemzetté válás útján, ahonnan visszafordítani őket sem történeti példákkal, sem magyar hazafias szólamokkal, sem a kölcsönös előnyök felvillantásával, még kevésbé adminisztratív eszközökkel vagy erőszakkal nem lehetett. S az elképzeléssel nem csak nekik, magunknak is ártottunk, hiszen évtizedeken át illúziókba ringattuk magunkat, s egyre inkább ködevők lettünk, amikor nemzetállami, nagyhatalmi, sőt birodalmi lázálmok gyötörtek. Önképünk és a valóság között a századfordulóra egyre nagyobb szakadék tátongott, ennek ellenére hittünk valamiféle egységben, amelyet a valóságban nem érzelmi szálak, hanem csak politikai-hatalmi-katonai vasabroncsok tartottak össze.

A kompromisszumokra épülő politikai nemzet koncepciója az első nagy világégés; a trianoni összeomlás; a szlovákok, a szerbek, a rutének és a románok elszakadása után végképp időszerűtlenné és értelmetlenné vált. Az átmeneti internacionális (és mellesleg katasztrofális következményekkel járó) megoldások után a magyar politikai elitnek új nemzetkoncepció után kellett néznie. 1919 után ennek megfelelően sorra születtek meg a különböző faji és etnikai (a kettő nem feltétlenül azonos!) nemzetkoncepciók, amelyek mind-mind a szabadelvű eszmék és nemzedékek tagadására épültek. Működőképes, a többség számára elfogadható nemzetkoncepciót azonban ezek sem teremtettek. S a második világégés után, amikor is a kommunista moloch másodszor is kezdte maga alá gyűrni a magyar társadalmat, nemcsak hatalmi-katonai téren álltunk kiszolgáltatottan, hanem eszmei-intellektuális szempontból is, hiszen addig használt nemzeti ideáink, mint a szabadelvűek egységes magyar politikai nemzet koncepciója, a történeti Magyarországon belül elképzelt magyar nemzetállami elképzelések, a különböző faji és etnikai elgondolások, a polgári radikálisok Új Magyarország teóriája nem hagyott mást hátra, csak eszmei káoszt és különös gondolati foszlányokat. S attól félek, ez a zűrzavar még ma is tart…

Tokaji Nagy Erzsébet

LAKATOS ANDRÁS – TÖREDÉKES* BIBLIOGRÁFIA

ÖNÁLLÓ MŰVEK

Déry Tibor. – Szakdolgozat. – ELTE BTK Modern Magyar Irodalmi Tanszék, 1967. – 69 p. Konzulens: Király István

Petri György. = Digitális Irodalmi Akadémia. http://www.pim.hu/object.d8f182da-fdfa-45ba-914f-2688ce822346.ivy

Holmi 1989. október – 1994. október / *Lakatos András,* Závada Pál. – Budapest, 1995. – [32] p. Repertórium

Könyvismertetések

Bárdos Pál: Estétől reggelig. = Kritika, 1966. 7. sz. p. 61–62.

Bertók László: Fák vonulása. = Jelenkor, 1973. 2. sz. p. 185–187.

Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály ; Tüskés Tibor: Így élt Zrínyi Miklós. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 2. sz. p. 264–267.

Bisztray Ádám: Elfelejtett tél, farkasokkal. = Jelenkor, 1974. 10. sz. p. 953–954.

Vaspróba '75. Somogyi fiatal alkotók antológiája. = Somogy, 1975. 3. sz. p. 102–105.

Bereczky László: Okulásul fiamnak, 1975. = Alföld, 1976. 8. sz. p. 72–73.

Papp Árpád: Metszéspontok. = Jelenkor, 1976. 12. sz. p. 1144–1147.

Vaspróba '77. Somogyi fiatalok antológiája. = Somogy, 1979. 1. sz. p. 113–116.

Tüskés Tibor: Pannóniai változatok. = Somogy, 1977. 4. sz. p. 100–102.

Bisztray Ádám: Csillagpázsit, 1976. = Alföld, 1977. 8. sz. p. 90–91.

Madárúton. 45 fiatal költő. = Somogy, 1980. 1. sz. p. 88–91.

** Mert ami valóban megmarad: lajstromozhatatlan.*

Nagy László, B.: A látvány logikája. (Filmkritikák. Közreműködött Víg András és Zalán Vince. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 658 p.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 2. sz. p. 241–245.
Vallomások a filmről. Írók a moziban : antológia. (Válogatta és szerkesztette: Kenedi János. Bp. 1971.) = Filmkultúra, 1971. 5. sz. p. 107–109.
Tűz, 1921–1923. ; Diogenes, 1923–1927. Repertóriumok. = Könyvtáros, 1978. 1. sz. p. 47–48.
Hazai könyvtárstatisztikai adatforrások. = Könyvtári Figyelő, 1979. 5. sz. p. 499–507.
Szépirodalmi gyűjteményes kötetek elemző katalógusa. 1980. FSZEK. = Könyvtáros, 1981. 7. sz. p. 433–434.
ROSTER adattár. Könyv- és lapkiadók, nyomdák, terjesztők. = Könyvtári Figyelő, 1992. 1. sz. p. 111–112.
Koncz Károly: Történetek a könyvtárban. = Könyvtári Híradó, 1994. 5/6. sz. p. 9–10.
Rékasy Ildikó: Verseghy Ferenc-bibliográfia. = Könyvtári Levelező/lap, 1995. 3. sz. p. 25–26.

Filmismertetések

A fanatizmus csapdája : Sirokkó. = Filmkultúra, 1969. 6. sz. p. 23–31.
Szerelmesfilm : Találkozás egy fiatalemberrel. = Filmkultúra, 1970. 5. sz. p. 5–10.
Gyermektörténet – felnőtt betegségek : Kes. = Filmkultúra, 1971. 6. sz. p. 36–39.
Pályaváltások és kitérők : Wajda: Nyírfaliget. = Filmkultúra, 1972. 1. sz. p. 25–31.
Uaz. = Filmkultúra, 1965–1973 : Válogatás / [vál. és az előszót írta Bíró Yvette] ; [szerk. Zalán Vince]. – Budapest : Századvég, 1991. – p. 190–194.
Szeretet plusz húsz dollár : Bogdanovich: Papírhold. = Filmkultúra, 1976. 4. sz. p. 44–48.
Nosztalgia és indulat : Wajda: Az ígéret földje. = Filmkultúra, 1976. 6. sz. p. 17–23.
Hollywood – fényben és sötétben : Peter Bogdanovich: Az utolsó mozielőadás. = Profil [gépelt szamizdat], 1977. szept. I. köt. p. 195–207.
A Csurikova-trilógia : Panfilov: Szót kérek! = Filmkultúra, 1978. 5. sz. p. 20–24.
Ballada a lázadásról : Richardson: Ned Kelly. = Filmkultúra, 1979. 3. sz. p. 20–24.

ÖSSZEÁLLÍTÁSOK, SZERKESZTÉSEK

Romain Rolland levelei Czeke Mariannehoz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában / [kiad.] Sáfrán Györgyi ; [Benedek András fordításának felhasználásával magyarra ford. Lakatosné Poltzer Ágota] ; [a bevezetést franciára ford. R. Szilágyi Éva] ; [sajtó alá rend. *Lakatos András*]. – Budapest : Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, 1966. – 195 p. : ill. – (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei ; 48.)

A foglalkoztatás és az életszínvonal alakulása Magyarországon 1985-ig vita ; a hipotézisekhez hozzászólók leveleinek összefoglaló elemzése / [az elemzést kész. Ferge Zsuzsa ; közrem. Surányi Bálint, *Lakatos András*, Rupp Kálmán ; közread. a] Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Biz. Budapest : [S.n.], 1970. V, [4], 8 p.

Magyarország legöregebb lakói / [főmunkatársak Cseh-Szombathy László, *Lakatos András*, Lakatos Mária, Schandl László] ; [készült a KSH Népesedésstatisztikai Főosztályán, Társadalomstatisztikai Főosztályán] ; [közread. a] Központi Statisztikai Hivatal. – Budapest : KSH, 1977. – 345 p.

Könyvtárstatisztikai különszám / [Vendégszerk. Fogarassy Miklós, *Lakatos András*.] = Könyvtári Figyelő, 1979. 5. p. 433–528.

Lakatos Mária: A fiatal gyermekes özvegy nők helyzete / [az elemzést írta Lakatos Mária] ; [főmunkatársak Cseh-Szombathy László, Ghyczy Béla, *Lakatos András*]. – Bp. : SKV, cop. 1980. – 55 p.

Irodalomtudomány, nyelvészet : 1945–1979 / [a kötetet összeállította és szerkesztette *Lakatos András*, Vajda Kornél]. – Bp. : NPI : OSZK KMK, 1981. – 186 p. – (Könyvtári kis tükör)

Világirodalom : 1945–1980 / [összeáll. és szerk. *Lakatos András* et al.]. – [Bp.] : NPI : OSZK KMK, 1983. – 310 p. – (Könyvtári kis tükör)

Magyar könyvek könyve / [szerk. Bereczky László] ; [az anyaggyűjtésben részt vett Benkő Zsuzsa, *Lakatos András*, Szalay László, Vajda Kornél] ; [közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. – Bp. : OSZK KMK, 1985. – 477 p. Ajánló bibliográfia

Lehetséges-e egyáltalán? : Márkus Györgynek tanítványai / [szerk. Háy János] ; [a szövegeket gond. s a bibliográfiát kész. Erdélyi Ágnes és *Lakatos András*]. – Budapest: Atlantisz, 1993 [1994]. – 452 p. – (Kísértések) Bibliogr.: p. 443–452. és a jegyzetekben

Konok idő : Fodor András emlékezete / [vál., szerk., összeáll. Domokos Mátyás, *Lakatos András*]. – Budapest: Nap, cop. 2000. – 287 p. : ill. – (Emlékezet)

A napsütötte sáv : Petri György emlékezete / [vál., szerk., összeáll. *Lakatos András*]. – [Budapest] : Nap, 2000. – 286 p. : ill.

Magatartások : bírálatok a hatvanas évekből / Fehér Ferenc ; [vál. és az utószót írta Radnóti Sándor] ; [szerk. Zsámboki Mária] ; [a bibliográfiát összeáll. *Lakatos András*]. – Budapest: Gond-Cura Alapítvány : BIP, 2001. – 381 p. – (Fehér Ferenc művei ; 2.)

Petri György munkái ; [szerk. Réz Pál, *Lakatos András* és Várady Szabolcs]. – Budapest : Magvető, 2003–2007. 4 köt. (642, 651, 668, 861 p.)

A magyar esszé antológiája III. / [vál. és szerk. Domokos Mátyás és *Lakatos András*]. – Budapest : Osiris, 2006. – 986 p. – (Osiris klaszszikusok)

Volt egyszer egy Laza Klub : Beszélgetőkönyv / [összeáll. és szerk.] Ottovayné Ecsedi Kati, Mayer Vivian. – Budapest : FSZEK, 2006. – 373, [11] p. ill. – (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei). Társszerkesztő *Lakatos András*

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 1999. II. félév. = BUKSZ, 1999. tél. p. 443–447.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 1999. IV. negyedév. = BUKSZ, 2000. tavasz. p. 99–105.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2000. I. negyedév. = BUKSZ, 2000. nyár. p. 199–203.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2000. II. negyedév. = BUKSZ, 2000. ősz. p. 301–306.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2000. III. negyedév. = BUKSZ, 2000. tél. p. 412–416.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2000. IV. negyedév. = BUKSZ, 2001. tavasz. p. 97–104.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2001. I. negyedév. = BUKSZ, 2001. nyár. p. 203–207.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2001. II. negyedév. = BUKSZ, 2001. ősz. p. 303–309.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2001. III. negyedév. = BUKSZ, 2001. tél. p. 403–408.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2001. IV. negyedév. = BUKSZ, 2002. tavasz. p. 95–101.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2002. I. negyedév. = BUKSZ, 2002. nyár. 195–200. p.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2002. II. negyedév. = BUKSZ, 2002. ősz. p. 299–305.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2002. III. negyedév. = BUKSZ, 2002. tél. p. 405–410.

Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2002. IV. negyedév. = BUKSZ, 2003. tavasz. p. 91–97.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2002. IV. [!2003. I.] negyedév. = BUKSZ, 2003. nyár. p. 193–197.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2003. II. negyedév. = BUKSZ, 2003. ősz. p. 293–299.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2003. III. negyedév. = BUKSZ, 2003. tél. p. 419–423.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2003. IV. negyedév. = BUKSZ, 2004. tavasz. p. 88–93.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2004. I. negyedév. = BUKSZ, 2004. nyár. p. 184–188.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2004. II. negyedév. = BUKSZ, 2004. ősz. p. 288–293.
Fontos könyvek – a BUKSZ válogatott bibliográfiája, 2004. II. [!III.] negyedév. = BUKSZ, 2004. tél. p. 393–397.

INTERJÚK

Fülepről és a Tanítványokról. Fodor András beszélgetőtársa *Lakatos András*. 1994. február 28. = Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában. [összeáll., szerk., az előszót írta Havas Judit] a Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ és a Dinasztia Kiadó közös kiadása. – Budapest : PIM KIK : Dinasztia, 2000. – p. 115–128.
Domokos Mátyás. Kérdező: *Lakatos András*. Operatőr Nyíri Béla. Életútinterjú. 28 db U-matic kazetta. 1993. július 16. – 2004. május 18.
Fodor András. Kérdező: *Lakatos András.* Operatőr: Bak Béla, Nyíri Béla. Életútinterjú. 32 db 60 perces U-matic kazetta. 1991. március 18. – 1992. május 19.
Lator László. Kérdező: *Lakatos András*. Operatőr: Nyíri Béla. Életútinterjú. 16 db 60 perces U-matic kazetta. 1993. március 9. – 1993. május 4.
Szilágyi Sándor. Kérdező: *Lakatos András*. Operatőr: Nyíri Béla. Életútinterjú. 9 db 60 perces és 1 db 30 perces U-matic kazetta. 1995. május 23. – 1995. június 13.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI TAG

Holmi folyóirat szerkesztőbizottsági tagja: 1989 októberétől 1992 januárjáig

TARTALOM

Fogarassy Miklós: ELŐSZÓ 5

Réz Pál: KÖSZÖNTŐ HELYETT 7
Fogarassy Miklós: KÉT „PÁRHUZAMOS TÖRTÉNET" 9
Boka László: SAPERE AUDE 13
Kenedi János: AZ OLVASÓ 19
Kőszeg Ferenc: KÉT LEKTOR 41
Szilágyi Sándor: SEGÉDEGYENESEK 2. 51
Nóvé Béla: SZEMKÖZT A SZÁMFELELŐSSEL 57
Dalos György: AZ ÍRÓ MINT ÖNJELÖLT 67
Kukorelly Endre: MINDEN 71
Bertók László: ELEINTE MINTHA JÁTSZANA 73
Spiró György: KÉMJELENTÉS 74
† *Fodor Géza:* OPERA VERSBEN ELBESZÉLVE (Várady Szabolcs jegyzetével) 79
Várady Szabolcs: KITÉPETT LAPOK 85
Radnóti Sándor: „A SZENVEDÉS FELŐL SOSEM TÉVEDTEK ŐK" 88
Vajda Kornél: DILTHEY AKTUALITÁSA 95
Kis János: A NEM REMÉLT VÁD 113
Csűrös Miklós: KODOLÁNYI-PROBLÉMÁK 131
Tamás Attila: KOSZTOLÁNYI IDŐSZEMLÉLETÉRŐL 137
Tímár Árpád: „A MAGYAR MŰVÉSZET SZABADSÁGHARCA" 140
Wilheim András: „FEUILLETON-ARTIKEL: EIN WIRKLICHER FEHLER R. WAGNERS" 152
Gyurgyák János: A MAGYAR SZABADELVŰEK HAGYATÉKA 163

Tokaji Nagy Erzsébet: LAKATOS ANDRÁS – TÖREDÉKES BIBLIOGRÁFIA 171

AZ OLVASÓ

Írások Lakatos András tiszteletére

Lakatos András mindent tud, az égvilágon mindent… Csakhogy Lakatos András nem extrovertált ember, nem is becsvágyó – dehogyis az –, nem szeret szerepelni, nem hivalkodik ismereteivel, éppen hogy szerényen leplezi a tudását, szinte szégyelli. De ha megkereste a könyvtárban egy szeplős filoszlány – lehetett akár szeplőtlen is –, hogy Petelei István első korszakáról írja disszertációját akadémikus professzorának, András fejből idézte a kiváló erdélyi elbeszélő korai köteteinek adatait, megjelenésük évét és helyét, majd órákig teregette a leány elé, mint lovagi köpenyt, a megsárgult hírlapokat, elővarázsolta a katalóguscédulákat, bevezette a Szinnyei kezelésének rejtelmeibe (mert az akadémikus professzor szükséges gyakorlat hiányában ezt elmulasztotta, persze és sajnos). Vagy felhívja a *Holmi* című irodalmi szemle szerkesztője: kapott egy kiválónak látszó dolgozatot Kertbeny Károlyról, de nem sokat konyít a tárgyhoz, irodalma is kevés van róla odahaza, kérdezne – ellenőrzendő a tanulmányt – néhány adatot. – Utánanéznél, András? – És hamarosan érkeznek az adatok a szerkesztőségbe, mint gyerekek az iskolába. Vagy… folytathatnám. Például azoknak a tekintélyes tegnapi és mai íróknak és tudósoknak hosszú lajstromával, akiknek kéziratait elsőként András olvassa és bírálja – természetesen csak reggelig tartó beszélgetések során. Egykor minden nagyobb magyar városban élt egykét ilyen hölgy vagy férfiú: Brassai Sámuel, Kelemen Lajos, Szinnyei József, Várkonyi Nándor, Móra Ferenc, Mészöly Gedeon, Gulyás Pál, Benkő Samu, hogy csak azokat nevezzem meg, akik hamarjában eszembe jutnak.

Rémálmaimban az a gondolat gyötör: András az utolsó?

Réz Pál

ISBN 9789632760421

1980 Ft

9 789632 760421